

Universiteti "Ismail Qemali" Vlorë

Buletini Shkencor

Buletini shkencor Nr.7 Vol.1 - 2024

Buletini shkencor

NR.7, VOL.1 - 2024

ISSN: 2310-6719

ISSN online: 3005-8473

UNIVERSITETI “ISMAIL QEMALI” VLORE

Buletini shkencor

Numër 7, Vëllimi 1, 2024

ISSN 2310-6719
ISSN online 3005-8473

BULETINI SHKENCOR
Universiteti “Ismail Qemali” Vlorë

Numër 7, Vëllimi 1, 2024

ISSN 2310-6719
ISSN online 3005-8473

Fjala hyrëse

Nga Prof. Dr. Roland Zisi, Rektor i Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë

Është detyrim dhe kënaqësi për mua që si kryeredaktor i Buletinit Shkencor të Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë, që të përcjell për lexuesit një rezymë shpjegues në çelje të volumit të ri të tij, (Numër 6, Vëllimi 4, 2023). Ky numër i ri i Buletinit tonë shkencor përmban 20 artikuj studimorë nga fusha të ndryshme si drejtësia, shkencat politike, shëndetësia, gjuhësia etj.

Buletini Shkencor i Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë drejtohet nga një Bord Editorial dhe redaksitë përkatëse. Pjesë e Bordit Editorial janë akademikë të njohur në fusha të ndryshme brenda dhe jashtë vendit. Buletini Shkencor ka si qëllim të udhëtojë nëpër mjediset e universiteteve kombëtare dhe ndërkombëtare për promovimin e rezultateve të kërkimit shkencor të ndërmarrë nga profesorati i Universitetit “Ismail Qemali”, dhe jo vetëm.

Pjesa më e madhe e materialeve të botuara në Buletinin Shkencor të Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë janë fryt i punës kërkimore-shkencore që kryejnë pedagogët e Universitetit të Vlores, por prej kohësh janë afruar edhe studiues të universiteteve të tjera të vendit. Paralelisht, Buletini Shkencor u jep mundësinë edhe studentëve të UV të publikojnë punimet e tyre shkencor në bashkëpunim me profesorët e tyre edhe/ose me studentë të tjerë.

Jam i sigurt se ky volum i ri i Buletinit Shkencor do të shërbejë jo vetëm gjatë mesimdhënies me të dhëna shkencore të reja por edhe si shëmbull për brezat e reja të kërkuesve shkencor.

Duke respektuar planin strategjik të UV-s për rritjen e kërkimit shkencor, unë si Rektor i UV-s si dhe të gjitha autoritetet drejtuese do të vazhdojmë të mbështesim studime sa më cilësore e bashkohore të cilat i përshtaten dhe i përgjigjen nevojave lokale, rajonale e më gjerë.

Vlorë, Mars 2024

Bordi editorial:

1. Prof. Dr. Roland ZISI (Kryetar)
2. Prof. As. Dr. Frosina Londo
3. Prof. As. Dr. Aurela Saliaj
4. Prof. Dr. Albert Qarri
5. Prof. As. Dr. Armela Panajoti
6. Prof. As. Dr. Hajdar Kiçaj
7. Prof. As. Dr. Enkelejd Mehilli

Bordi Shkencor:

1. Prof. Dr. Roland ZISI (Kryetar)

Fakulteti i Shkencave Humane

2. Prof. Dr. Bardhosh Gaçe
3. Prof. Dr. Nexhip Merkuri
4. Prof. As. Monika Hasani
5. Prof. As. Veneranda Hajrulla
6. PhD Erion Hitaj

Fakulteti i Ekonomisë

7. Prof. As. Dr. Xhiliola Agaraj (Shehu)
8. Prof. As. Dr. Klaudia Guga
9. Prof. As. Dr. Ilirian Lipi
10. Prof. As. Dr. Evelina Bazini
11. Prof. As. Dr. Fjoralba Velaj
12. Prof. As. Dr. Elenica Piero
13. Prof. As. Dr. Filloreta Madani

Fakulteti i Shendetit Publik

14. Prof. Dr. Yllka Bilushi

Fakulteti i Shkencave Teknike

15. Prof. As. Dr. Kristofor Lapa
16. Prof. As. Dr. Flora Qarri
17. Prof. As. Dr. Ermal Feleqi
18. Prof. As. Dr. Denada Kasëmi
19. Prof. As. Dr. Diana Ilia
20. Prof. As. Dr. Luljeta Gusho
21. Prof. As. Dr. Llambrini Sota

Të jashtëm

22. Prof. Dr. Genuario Belmonte
23. Prof. Dr. Triantaphyllos Almpanis
24. Prof. Dr. Francesko Altimari
25. Prof. Dr. Jorgo Kaçani
26. Prof. Dr. Muzafer Korkuti
27. Prof. Dr. Shaban Sinani
28. Prof. Dr. Dhori Kule

INFORMACION

Buletini Shkencor boton punime origjinale që sjellin njohuri të reja dhe të rëndësishme për avancimin e shkencës.

Ky organ botues është krijuar me idenë fillestare të promovimit të gjetjeve shkencore të akademikëve shqiptarë brenda dhe jashtë mjedisit universitar shqiptar. Rëndësia e botimit të buletinit disa herë në vit qëndron në dhënien e mundësisë për të gjithë kërkuesit akademik dhe jo vetëm të bëjnë të njohura gjetjet më të reja në fushat përkatëse të tyre si dhe në përditësimin në kohë të gjetjeve të mëparshme.

Dërgimi i dorëshkrimit nënkupton që punimi i paraqitur në të nuk është botuar më parë (përveçse në formën e një përmbledhjeje, leksioni apo tezave akademike), nuk është në shqyrtim për t'u botuar gjetkë dhe se botimi është aprovuar nga të gjithë autorët, si dhe autoritetet përgjegjëse ku hulumtimi është kryer. Autorëve do t'ju kërkohet që të paraqesin, nëse ka ndonjë konflikt interesash, si dhe ndonjë burim financiar të veçantë të përdorur për kryerjen e kërkimit. Nëse dorëshkrimi pranohet për botim ai nuk mund të botohet në të njëjtën formë diku tjetër pa marrë më parë leje me shkrim nga Bordi i Buletinit Shkencor.

Plagjiatura nuk lejohet dhe do t'u raportohet si autorit, ashtu edhe autoriteteve përkatëse. Konkluzionet duhet të justifikohen nga skema eksperimentale dhe të dhënat e paraqitura. Informacioni duhet të jetë i detajuar në mënyrë që të lejojë përsëritjen e punës nga shkencëtarë të tjerë të së njëjtës fushë. Autorët duhet t'i ruajnë të dhënat eksperimentale dhe t'ia paraqesin Këshillit Botues, nëse u kërkohen. Shkrimi duhet të jetë i qartë, i kuptueshëm, konçiz dhe korrekt nga ana gramatikore. Autorët mbajnë përgjegjësi për anën shkencore dhe formale të materialeve që paraqesin, si dhe për çdo korrespondencë me redaktorët.

Të interesuarit të paraqiten me arritjet më të reja nga fushat e angazhimeve të tyre profesionale – shkencore.

Artikujt duhet të jenë origjinale (të pakumtuara në ndonjë aktivitet tjetër), të pabotuara dhe jo në proces vlerësimi ose botimi (në ndonjë redaksi tjetër).

Autorët janë përgjegjës për redaktimin gjuhësor të tekstit të përmbledhjeve të tyre, qoftë në shqip, qoftë në anglisht.

Të gjithë autorët e interesuar për të botuar në Buletinin Shkencor të Universitetit “Ismail Qemali” Vlorë mund të na kontaktojnë në adresën email: publikime@univlora.edu.al

Përmbajtja

SHKENCAT MJEKËSORE DHE SHËNDETËSORE

WORLDWIDE TODAY'S CHALLENGES FACING HEPATITIS B, RISK FACTORS, ECONOMIC BURDEN, SELF-MANAGEMENT AND ELIMINATION PROGRAMS- A NARRATIVE REVIEW <i>Jerina Jaho, Krenar Malaj</i>	9
VACCINATION PROCESS IN THE CITY OF VLORE, FACTORS THAT AFFECT BOOSTER DOSES <i>Majlinda Zahaj, Aurela Saliaj, Vasilika Prifti, Sonila Nika, Neda Cakerri, Majlinda Rakipaj, Dalila Llanaj, Evis Allushi, Denada Selfo, Emirjona Kicaj, Stiliana Brokaj, Krenar Malaj</i>	16
THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF "REALITY TV" ON TEENAGERS <i>Alfred Nela</i>	28
ÇRREGULLIMET E GJUMIT, EVIDENTIMI I FAKTORËVE DHE PARANDALIMI I TYRE, STUDIM NË STUDENTËT E FAKULTETIT TË SHËNDETIT <i>Glodiana Sinanaj, Sirela Hoxha</i>	36
VLERËSIMI I MËNYRËS SË USHQYERJES DHE REKOMANDIMET GJATË PERIUDHËS SË SHITATZËNISË <i>Saemira Durmishi</i>	46
PREVALENCA E ÇRREGULLIMEVE TË ANKTHIT DHE STRESIT TE STUDENTËT E UNIVERSITETIT TË VLORES <i>Anjeza Sejdiraj, Denada Selfo</i>	52

SHKENCAT HUMANE, POLITIKE-JURIDIKE DHE EKONOMIKE

EVOLUCIONI I TURIZMIT TË AKSESUESHËM NË EVROPË DHE SHQIPËRI <i>Esmeralda Laçi, Ermal Sina, Enkelejd Billa</i>	58
TURIZMI I GJELBËR” SI ALTERNATIVË E ZHVILLIMIT TË QËNDRUESHËM TË TURIZMIT NË SHQIPËRI <i>Daniela Qiqi, Irma Gjollëshi</i>	65
PËRCAKTUESIT E TREGTISË NDËRKOMBËTARE DHE TEORIA E GRAVITETIT: RASTI I SHQIPËRISË, 2011-2022 <i>Visar Malaj, Emi Malaj, Olsi Xhoxhi</i>	70
STRATEGJITË PËR RRITJEN E MOTIVIMIT TË PUNONJËSVE NË INDUSTRI TEKSTILE: NJË STUDIM RASTI NË SHQIPËRI <i>Ines Dika, Eduina Guga</i>	75
DIFERENCIMI I SHNDERRIMIT TË FESË NË PROBLEM DHE I PROBLEMEVE FETARE NGA NJËRI-TJETRI. (NJË VËSHTRIM I PËRGJITHSHËM NË FUSHËN E HISTORISË) <i>Jani SOTA</i>	85

TË DREJTAT E NJERIUT NË INTERNET	
<i>Loreta Tozaj, Eriola Cakrani</i>	96

ASPEKTE JURIDIKO-CIVILE MBI NDIKIMIN E LEGJISLACIONIT KOMBËTAR E ATIJ NDËRKOMBËTAR NË MBROJTJEN E TRASHËGIMISË ARKEOLOGJIKE SHQIPTARE	
<i>Saimir Shatku</i>	105

GJUHËSI-ALBANOLOGJI

KARAKTERIZIMI I PERSONAZHEVE KADAREANE PËRMES REGJISTRAVE GJUHËSORË E STILISTIKORË	
<i>Ermira Ymeraj, Klodeta Dibra</i>	115

SEMANTIKA FJALËFORMUESE E ZIJA ÇELËS NË ROMANET “ORA E ZOOPARKUT” DHE “GJYSMA E XHOKONDËS ”	
<i>Evis Hudhëra</i>	126

ANALIZË E FUNKSIONEVE TË HYRJES NË LIGJËRIME CEREMONIALE TË NOLIT	
<i>Albana Shijaku</i>	135

SHKENCAT INXHINIERIKE DHE MATEMATIKORE

TRAJECTORY PREDICTION USING MACHINE LEARNING	
<i>Anila Duka, Ndricim Sadikaj</i>	140

EDUKIM

TEACHING CRITICAL THINKING AND PROBLEM SOLVING SKILLS	
<i>Veneranda Hajrulla, Marsela Harizaj</i>	144

ASSESSMENT METHODOLOGY IN SCHOOLS COMPARATIVE ASPECTS OF THE CURRICULUM BEFORE AND AFTER 2015	
<i>Adeljana Shehaj</i>	153

STRATEGJITE DHE METODAT E TE MESUARIT TE GJEOGRAFISE NË ARSIMIN 9-VJEÇAR	
<i>Anila Lula</i>	159

SHKENCAT MJEKËSORE DHE SHËNDETËSORE

Worldwide today's challenges facing hepatitis B, risk factors, economic burden, self-management and elimination programs- A narrative review

Jerina Jaho¹ MD, PhD. Cand, Krenar Malaj¹ MD, PhD. Cand

1 Scientific Research Center for Public Health, Faculty of Health, University "Ismail Qemali" Vlore, Albania

Abstrakt

Hepatiti B është një infeksion viral që prek mëlçinë dhe shkaktohet nga virusi i hepatitit B (HBV). Është një shqetësim i madh shëndetësor global, me një barrë të konsiderueshme në sistemet e shëndetit publik në mbarë botën. Edhe pse ekziston vaksina për hepatitin B, e cila aplikohet në disa doza dhe në grupet e riskut për infeksion, ka një rritje të rasteve të hepatitit B. Ky rishikim narrativ përshkruan faktorët e riskut për infeksionin e hepatitit B, barrën ekonomike dhe social-personale, vetë-kujdesin dhe programet e kontrollit të infeksionit që ndikojnë pozitivisht në shëndetin e pacientëve dhe në të gjithë sistemin e kujdesit shëndetësor. Kostot ekonomike të hepatitit B për sistemet e kujdesit shëndetësor janë të konsiderueshme, duke përfshirë shpenzimet direkte mjekësore, kostot indirekte që lidhen me produktivitetin e humbur dhe barrën shoqërore të lidhur me paaftësinë dhe vdekshmërinë e parakohshme. Vetë-menaxhimi i hepatitit B kronik është një aspekt kritik për ruajtjen e shëndetit dhe cilësisë së jetës për individët që jetojnë me këtë sëmundje kronike. Programet e kontrollit të hepatitit duhet të fokusohen në trajnimin dhe edukimin e personelit për të ofruar kujdesin e duhur për depistim, diagnostikim, trajtim, ndjekjen në dinamikë ose promovimin e vetë-kujdesit.

Fjalët kyçe: Infeksioni i hepatitit B, faktorët e rrezikut, barra ekonomike dhe sociale, sfidat, vetë-menaxhimi, programet e kontrollit të infeksionit

Abstract

Hepatitis B is a viral infection that affects the liver and is caused by the hepatitis B virus (HBV). It is a major global health concern, with a significant burden on public health systems worldwide. Even though the vaccine for hepatitis B is available, which is applied in several doses, and in groups at risk for infection, there is an increase in the number of cases of hepatitis B.

This narrative review describes the risk factors for hepatitis B infection, economic and social-personal burden, self-care and infection control programs that positively affect the health of patients and the entire health care system. The economic costs of hepatitis B for healthcare systems are substantial, encompassing direct medical expenses, indirect costs related to lost productivity, and the societal burden associated with disability and premature mortality. Self-management of chronic Hepatitis B is a critical aspect of maintaining health and quality of life for individuals living with this chronic condition. Hepatitis control programs should focus on staff training and education to provide adequate care in screening, diagnosis, treatment, dynamic follow-up or self-care promotion.

Key words: Hepatitis B infection, risk factors, economic and social burden, challenges, self-management, infection control programs

Hepatitis B (HBV) remains an important global health concern, with millions of individuals affected worldwide. While medical interventions play a crucial role in the management of HBV, empowering patients through self-management strategies is increasingly recognized as essential for optimizing health outcomes and promoting quality of life. This narrative review explores the challenges of economic and personal costs, concept of self-management in hepatitis B patients, including key components and effective interventions to increase patient engagement and empowerment [1].

Hepatitis B is classified into eight genotypes (A-H) and four serotypes (ADR, ADW, AVR, AYU), where each genotype has a specific placement. Three types of viral particles can be seen by electronic microscopy. Two of them have spherical structures with a diameter of 20 nm and filaments that have variable lengths and a width of 22 nm. The surface antigen of hepatitis B is the one that is found in the composition of spheres and filaments and also from host-derived lipids, which are not infectious because they do not have viral nucleic acids [2].

The Dane particle, which has a spherical structure, double-shelled structure 42 nm in diameter. Its lipid envelope contains HBsAg surrounding an inner nucleocapsid composed of hepatitis B core antigen (HBcAg). At the 5' ends of the plus strand there are two direct repeats (DR1 and DR2) which take part during the replication of specific DNA [3].

Hepatitis B is a disease that has late clinical signs, even though time may have passed since the virus entered the human body. The clinical presentation can vary from the time the diagnosis is made, which is often random, to serious health situations such as liver cirrhosis and hepatocellular carcinoma. Even though the vaccine for hepatitis B is available, which is applied in several doses, and in groups at risk for infection, there is an increase in the number of cases of hepatitis B. In 2019, 296 million people worldwide lived with chronic hepatitis B and also in the same year there were 820,000 deaths caused by liver cirrhosis and primary liver cancer [4].

In certain regions of the world such as sub-Saharan Africa and parts of Asia, Hepatitis B remains endemic, with high prevalence rates. The complex interplay of factors, including insufficient vaccination coverage, inadequate access to healthcare services, and high rates of

mother-to-child transmission, contributes to the persistence of HBV transmission [5].

In the European region of the WHO, every year about 14 million people are affected by Hepatitis B and 43,000 people die from it in this region. This number is mainly due to the fact that in this region the vaccine was available in the 1990s and adults living with hepatitis B were born before those years [6].

Risk factors of Hepatitis B

Hepatitis B virus (HBV) infection can occur through various routes, and several factors contribute to the risk of acquiring the virus [7].

Unprotected Sexual Activity: Engaging in unprotected sexual intercourse with an HBV-infected partner increases the risk of acquiring hepatitis B. This risk is particularly high for individuals with multiple sexual partners or those engaging in high-risk sexual behaviors.

Injection Drug Use: Sharing needles, syringes, or other injection equipment contaminated with HBV-infected blood significantly increases the risk of HBV transmission. Injection drug users are at a heightened risk of acquiring hepatitis B due to the direct exposure to infected blood.

Perinatal Transmission: Infants born to HBV-infected mothers are at risk of acquiring the virus during childbirth. Without appropriate interventions such as timely administration of hepatitis B vaccine and hepatitis B immunoglobulin (HBIG) at birth, the risk of mother-to-child transmission is high.

Occupational Exposure: Healthcare workers, laboratory personnel, and others who may come into contact with blood or bodily fluids are at risk of occupational exposure to HBV. Needlestick injuries, accidental splashes, and improper handling of contaminated materials pose a risk of transmission.

Household Contact: Close household contact with an HBV-infected individual, such as sharing personal items like toothbrushes or razors, can lead to transmission of the virus. Household members of individuals with chronic hepatitis B are at increased risk if they have not been vaccinated.

Medical Procedures: Certain medical procedures and interventions involving the potential for exposure to contaminated blood or bodily fluids increase the risk of HBV transmission. These may include unsafe medical injections, blood transfusions from unscreened donors, and

invasive healthcare procedures performed in settings with inadequate infection control practices [8].

Tattooing and Body Piercing: Procedures involving the use of unsterilized needles or equipment for tattooing, body piercing, or acupuncture can transmit HBV if proper infection control measures are not followed.

Travel to Endemic Areas: Traveling to regions with high prevalence rates of hepatitis B, such as parts of Asia, Africa, and the Pacific Islands, may increase the risk of exposure to the virus. Activities involving close contact with local populations or medical procedures in these areas can elevate the risk further.

Immune Suppression: Individuals with compromised immune systems due to conditions such as HIV/AIDS or immunosuppressive therapy are at increased risk of HBV infection and may experience more severe disease progression if infected. So, worldwide, 8% to 10% of people with HIV also have chronic hepatitis B [9].

Male Homosexual Activity: Men who have sex with men (MSM) are at increased risk of hepatitis B infection due to higher rates of unprotected sexual activity and the potential for exposure to infected blood during sexual practices [10].

Stigma of patients with Hepatitis B

Stigma is a significant obstacle that is directly related to screening, diagnosis and adequate treatment related to hepatitis B. Stigma and discrimination surrounding hepatitis B continue to hinder prevention efforts and access to care. Individuals affected by hepatitis B may face social ostracism, employment discrimination, and limited support from their communities.

Individuals affected by hepatitis B may face social ostracism, employment discrimination, and limited support from their communities. Fear of transmitting the virus or experiencing discrimination may lead some individuals to withdraw from social activities and limit interactions with others, contributing to feelings of loneliness and social isolation [11].

Economic costs of hepatitis B for health-care systems

The economic costs of hepatitis B for healthcare systems are substantial, encompassing direct medical expenses, indirect costs related to lost productivity, and the societal burden associated with disability and premature mortality [12].

1-Direct costs

Diagnosis and Testing: Expenses associated with hepatitis B screening, diagnostic tests (such as serological markers and liver function tests), and confirmatory assays contribute to direct medical costs.

Treatment: Antiviral medications, such as nucleos(t)ide analogs (e.g., entecavir, tenofovir), are the mainstay of hepatitis B treatment. These medications are often expensive and require long-term use, leading to substantial financial burdens for healthcare systems [13].

Monitoring and Management: Regular monitoring of liver function, viral load, and disease progression is necessary for patients with hepatitis B. Costs associated with clinic visits, laboratory tests, imaging studies (e.g., liver ultrasound), and specialist consultations contribute to the overall economic burden.

2-Indirect costs

Lost Productivity: Hepatitis B can lead to absenteeism from work or school due to symptoms, medical appointments, and hospitalizations. Chronic hepatitis B infection, in particular, can result in reduced work productivity, impaired quality of life, and long-term disability, leading to significant indirect costs for healthcare systems and society.

Caregiver burden: Family members or caregivers of individuals with hepatitis B may experience lost income and productivity as they provide care and support to affected individuals, further adding to the indirect costs of the disease.

3-Societal costs

Disability and Premature Mortality: Hepatitis B can progress to advanced liver disease, including cirrhosis and hepatocellular carcinoma (HCC), which are associated with significant morbidity and mortality. The societal costs of disability-adjusted life years (DALYs) lost due to hepatitis B-related complications, premature mortality, and reduced quality of life are substantial and contribute to the overall economic burden on healthcare systems [14].

Public Health Interventions: Public health initiatives aimed at preventing hepatitis B transmission, such as vaccination programs, screening campaigns, and educational campaigns, require financial investment from healthcare systems and governments. These interventions are essential for reducing the

incidence and prevalence of hepatitis B and mitigating its economic impact [15].

Economic costs of hepatitis B for patients

The economic costs of hepatitis B for patients can be significant, encompassing various direct and indirect expenses associated with diagnosis, treatment, management, and the impact of the disease on daily life.

1-Medical expenses include diagnosis tests, treatment costs, specialist consultations, hospitalizations.

2-Ongoing monitoring and management

Regular Follow-up and Visits: Patients with hepatitis B require ongoing monitoring of liver function, viral load, and disease progression through regular clinic visits, which may involve co-payments or out-of-pocket expenses.

Laboratory Tests: Routine blood tests to assess liver enzymes and viral markers, as well as imaging studies (such as liver ultrasound), are necessary for disease monitoring and management, adding to the overall cost burden for patients.

3-Physosocial impact

Managing a chronic condition like hepatitis B can be emotionally challenging for patients. Accessing mental health services or support groups may incur additional costs for patients seeking psychosocial support. The quality of life varies according to the severity of the disease or the presence or absence of symptoms [16].

Self-management of chronic hepatitis B

Self-management of chronic Hepatitis B is a critical aspect of maintaining health and quality of life for individuals living with this chronic condition. The Chronic Disease Self-Management Program improve the health condition of chronic patients, reducing the number of hospitalizations and positively influencing the quality of life. Some key principles and strategies for effective self-management of chronic hepatitis B include education and understanding, medication adherence, healthy lifestyle choices, nutrition management, monitoring and tracking, communication with health care workers, social support, adaption and flexibility [17].

Hepatitis B vaccination challenges

According to World Health Organization objectives for the elimination of viral hepatitis by 2023, many barriers are directly related to

vaccination. While hepatitis B vaccination has been highly successful in reducing the incidence of hepatitis B worldwide, several challenges persist in achieving universal vaccination coverage and preventing transmission of the virus [18].

Some of these challenges include:

Access to Vaccination: Ensuring equitable access to hepatitis B vaccines, especially in low- and middle-income countries, remains a significant challenge. Limited healthcare infrastructure, supply chain issues, and financial constraints can hinder the distribution and availability of vaccines in some regions.

Cold Chain Requirements: Hepatitis B vaccines require storage and transportation within a specific temperature range to maintain their efficacy. Maintaining the cold chain, especially in remote or resource-limited areas with unreliable electricity or refrigeration infrastructure, can be challenging and may affect vaccine potency.

Birth Dose Coverage: Administering the hepatitis B vaccine birth dose within 24 hours of birth is critical for preventing mother-to-child transmission. However, achieving high birth dose coverage rates, particularly in regions with limited access to healthcare services or inadequate prenatal care, can be challenging.

Vaccine Cost: The cost of hepatitis B vaccines can be a barrier to vaccination, particularly for individuals in low-income households or countries with limited healthcare resources. Efforts to reduce vaccine costs through subsidies, donations, and partnerships with pharmaceutical companies are essential for improving access [19].

Vaccine Hesitancy: Vaccine hesitancy, fueled by misinformation, mistrust of healthcare providers, religious or cultural beliefs, and concerns about vaccine safety, can undermine vaccination efforts. Addressing vaccine hesitancy through targeted education campaigns, community engagement, and building trust in healthcare systems is crucial for increasing vaccine acceptance.

Targeting High-Risk Populations: Identifying and reaching high-risk populations, such as healthcare workers, people who inject drugs, men who have sex with men, and migrant populations, can be challenging due to stigma, social marginalization, and barriers to accessing healthcare services [20].

Sustainability of Vaccination Programs:

Ensuring the long-term sustainability of hepatitis B vaccination programs requires ongoing investment in healthcare infrastructure, workforce training, vaccine procurement, and public awareness initiatives. Securing funding and political commitment for sustained vaccination efforts is essential for maintaining progress.

Hepatitis B elimination programs

These programs aim to reduce the burden of hepatitis B virus (HBV) infection through comprehensive strategies that include vaccination, screening, diagnosis, treatment, and prevention of transmission. These programs are typically implemented at national or regional levels and involve collaboration between governments, healthcare organizations, civil society groups, and international partners [21].

Hepatitis control programs should focus on staff training and education to provide adequate care in screening, diagnosis, treatment, dynamic follow-up or self-care promotion. Hepatitis B elimination programs include initiatives to increase screening and diagnosis of HBV infection among at-risk populations, including pregnant women, healthcare workers, people living with HIV/AIDS, and individuals with a history of injection drug use. Screening efforts may involve blood tests to detect HBV surface antigen (HBsAg) and other markers of infection. Hepatitis B elimination programs often include health education and awareness campaigns to increase public knowledge about HBV transmission, prevention, and treatment. These campaigns may target healthcare providers, community leaders, schools, workplaces, and the general population. According to World Health Organization Global Health Sector Strategies on HIV, viral hepatitis and sexually transmitted infections for the period 2022-2030 there are five strategic directions as hepatitis B infant immunization, prevention of mother-to-child transmission of hepatitis B virus, blood and injection safety, harm reduction for people who inject drugs, testing and treatment [22].

Conclusions

Understanding the risk factors is essential for implementing targeted prevention strategies, such as vaccination programs, education campaigns, and infection control measures, to reduce the burden of hepatitis B and prevent new

infections. Addressing hepatitis B stigma requires multi-faceted approaches that focus on education, advocacy, and community engagement. Efforts to reduce stigma should include raising awareness about hepatitis B transmission, prevention, and treatment, challenging misconceptions and stereotypes, promoting empathy and compassion towards affected individuals, and fostering supportive environments that protect the rights and dignity of all individuals, regardless of their HBV status. Overall, hepatitis B elimination programs play a crucial role in coordinating and implementing comprehensive strategies to prevent HBV transmission, increase vaccination coverage, improve access to treatment and care, raise awareness, and advocate for policy changes necessary for achieving the goal of hepatitis B elimination as a public health threat.

The economic burden of hepatitis B can be substantial, particularly in low- and middle-income countries with limited access to healthcare services and high rates of HBV infection. Efforts to prevent HBV transmission, increase vaccination coverage, improve access to treatment and care, and reduce the socio-economic impacts of the disease are essential for mitigating the economic burden of hepatitis B on individuals, families, healthcare systems, and societies as a whole.

Referencat

1. Bhadoria, A. S., Khwairakpam, G., Grover, G. S., Pathak, V. K., Pandey, P., & Gupta, R. (2022). *Viral Hepatitis as a Public Health Concern: A Narrative Review About the Current Scenario and the Way Forward*. *Cureus*, 14(2), e21907. <https://doi.org/10.7759/cureus.21907>
2. Liang T. J. (2009). *Hepatitis B: the virus and disease*. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 49(5 Suppl), S13–S21. <https://doi.org/10.1002/hep.22881>
3. Lok, A. S., & McMahon, B. J. (2009). *Chronic hepatitis B: update 2009*. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 50(3), 661–662. <https://doi.org/10.1002/hep.23190>
4. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/hepatitis-b>
5. Amponsah-Dacosta E. (2021). *Hepatitis B virus infection and hepatocellular carcinoma in sub-Saharan Africa*:

- Implications for elimination of viral hepatitis by 2030?. World journal of gastroenterology*, 27(36), 6025–6038. <https://doi.org/10.3748/wjg.v27.i36.6025>
6. hepatitis-B-in-the-WHO-European-Region-factsheet-July-2022
 7. Naqshbandi, I., Qadri, S. Y. A., Yasmeen, N., & Bashir, N. (2016). Seroprevalence and risk factors of hepatitis B virus infection among general population of Srinagar Kashmir. *Int J Contemp Med Res*, 3, 1050-4.
 8. Khan, F., Shams, S., Qureshi, I. D. et al. Hepatitis B virus infection among different sex and age groups in Pakistani Punjab. *Virology* 8, 225 (2011). <https://doi.org/10.1186/1743-422X-8-225>
 9. Corcorran, M. A., & Kim, N. (2023). Chronic hepatitis B and HIV coinfection. *Topics in antiviral medicine*, 31(1), 14–22.
 10. Adeyemi, O. A., Mitchell, A., Shutt, A., Crowell, T. A., Ndembu, N., Kokogho, A., Ramadhani, H. O., Robb, M. L., Baral, S. D., Ake, J. A., Charurat, M. E., Peel, S., Nowak, R. G., & TRUST/RV368 study group (2021). Hepatitis B virus infection among men who have sex with men and transgender women living with or at risk for HIV: a cross sectional study in Abuja and Lagos, Nigeria. *BMC infectious diseases*, 21(1), 654. <https://doi.org/10.1186/s12879-021-06368-1>
 11. Fang, D. M., & Stewart, S. L. (2018). Social-cultural, traditional beliefs, and health system barriers of hepatitis B screening among Hmong Americans: A case study. *Cancer*, 124 Suppl 7(Suppl 7), 1576–1582. <https://doi.org/10.1002/cncr.31096>
 12. Hu, M., & Chen, W. (2009). Assessment of total economic burden of chronic hepatitis B (CHB)-related diseases in Beijing and Guangzhou, China. *Value in health : the journal of the International Society for Pharmacoeconomics and Outcomes Research*, 12 Suppl 3, S89–S92. <https://doi.org/10.1111/j.1524-4733.2009.00636.x>
 13. Kalantari, H., Davari, M., Akbari, M., Hejazi, S. M., Kalantari, M., Zakerin, S., & Shahshahan, Z. (2012). The estimation of direct medical costs of treating patients with chronic hepatitis B and C in Iran. *International journal of preventive medicine*, 3(3), 191–196.
 14. Tomar, M., Sharma, T., & Prasad, M. (2023). Social challenges experienced by Hepatitis B patients: A mixed method study. *Journal of family medicine and primary care*, 12(4), 748–755. https://doi.org/10.4103/jfmpc.jfmpc_1575_22
 15. Wong, R. J., & Khalili, M. (2020). A Patient-Centered Hepatitis B Virus (HBV) Educational Intervention Improves HBV Care Among Underserved Safety-Net Populations. *Journal of clinical gastroenterology*, 54(7), 642–647. <https://doi.org/10.1097/MCG.0000000000001276>
 16. Enescu, A., Mitrut, P., Balasoiu, M., Turculeanu, A., & Enescu, A. S. (2014). Psychosocial issues in patients with chronic hepatitis B and C. *Current health sciences journal*, 40(2), 93–96. <https://doi.org/10.12865/CHSJ.40.02.02>
 17. Jang, Y., Ahn, S. H., Lee, K., Kwon, O. Y., & Kim, J. H. (2021). Development and Pilot Testing of a Smartphone-Based Self-Care Program for Patients with Chronic Hepatitis B. *International journal of environmental research and public health*, 18(21), 11139. <https://doi.org/10.3390/ijerph18211139>
 18. Mohanty, P., Jena, P., & Patnaik, L. (2020). Vaccination against Hepatitis B: A Scoping Review. *Asian Pacific journal of cancer prevention : APJCP*, 21(12), 3453–3459. <https://doi.org/10.31557/APJCP.2020.21.12.3453>
 19. Le, X. T. T., Nguyen, N. T. T., Le, H. T., Do, T. T. T., Nguyen, T. H., Nguyen, H. L. T., Nguyen, T. H., Vu, L. G., Tran, B. X., Latkin, C. A., Ho, C. S. H., & Ho, R. C. M. (2021). Income Inequalities in Hepatitis B Vaccination and Willingness to Pay Among Women of Reproductive Age in Hanoi, Vietnam. *Global health, science and practice*, 9(3), 523–531. <https://doi.org/10.9745/GHSP-D-20-00480>

20. Singhal, V., Bora, D., & Singh, S. (2009). *Hepatitis B in health care workers: Indian scenario. Journal of laboratory physicians*, 1(2), 41–48.
<https://doi.org/10.4103/0974-2727.59697>
21. <https://www.who.int/teams/global-hiv-hepatitis-and-stis-programmes/strategies/global-health-sector-strategies>

Vaccination process in the city of Vlore, factors that affect booster doses

Majlinda Zahaj¹, Aurela Saliaj², Vasilika Prifti¹, Sonila Nika¹, Neada Cakerri¹, Majlinda Rakipaj¹, Dalila Llanaj³, Evis Allushi¹, Denada Selfo¹, Emirjona Kicaj², Stiliana Brokaj², Krenar Malaj³

⁽¹⁾ Department of Nursing, Faculty of Health, University 'Ismail Qemali' Vlore

⁽²⁾ Department of Care, Faculty of Health, University 'Ismail Qemali' Vlore

⁽³⁾ Center of Research, Faculty of Health, University 'Ismail Qemali' Vlore

Abstract

Introduction: COVID-19 vaccination has substantially altered the course of the pandemic, saving tens of millions of lives globally and the booster doses are crucial in restoring vaccine effectiveness, especially for vulnerable populations. The vaccination process in Albania has been a long, challenging one, filled with uncertainties from various groups of people. *This study aimed to assess* willingness and enablers/barriers that can impact the vaccination process on the booster dose. **Methods:** This is a cross-sectional study conducted in the city of Vlora, Albania. Two vaccination centers were randomly selected as cluster samples. The people who got vaccinated in these centers were first interviewed in person about their perception on vaccination process and after that they were contacted by phone a month later to be asked about side effects and the impact of vaccine in their chronic diseases. **Results:** The current research indicated that the prevalence of continuing the vaccination process was 82%. The occurrence of Covid-19 infection seems to be significantly reduced after each vaccination dose. Pain of injection site (86.4%), muscle pain (8.5%), tiredness (6.3%), headache (4%), fever (2.8%) and other symptoms (10%) were the most reported side effects of vaccines. **Conclusions:** Regardless of side effects and presence of chronic diseases, most individuals are willing to continue the process of vaccination. This decision seems to be significantly impacted by the effectiveness of vaccination on preventing COVID-19 infection, type of administered vaccine and the perception

that the side effects severity lessens in the booster doses.

Keywords: COVID-19 vaccines; booster dose; side effects, challenges

Abstrakt

Hyrje: Vaksinimi ndaj COVID-19 sigurisht që ka ndryshuar ecurinë e pandemisë, duke shpëtuar miliona jetë në botë, duke treguar që dozat përforcuese janë të rëndësishme në përcaktimin e efektivitetit të vaksinave. Procesi i vaksinimit në Shqipëri ka qënë vecanërisht i gjatë, plot sfida dhe i mbushur me pasiguri për disa grupe vulnerable të individëve. Studimi ka për qëllim të vlerësojë dëshirën dhe barrierat e hasura nga individë të vaksinuar me disa doza ndaj COVID-19, dhe faktorët që ndikojnë në vendimarrjen mbi vazhdimin e procesit të vaksinimit. Metoda: Ky është një studim kros-seksional i kryer në qytetin e Vlorës, gjatë periudhave kohore 2021-2023. Individët u përzgjedhën rastësisht në qendrat e vaksinimit të Vlorës, gjatë vitit 2021. Ata ju përgjigjën vullnetarisht një pyetësori mbi dozat e vaksinave, efektet anësore, vendimin mbi vazhdimin e dozave. Të njëjtët individë u pyetën pas disa kohësh për vazhdimin e dozave pasardhëse dhe efektet anësore pas dozave tre dhe katër. Rezultatet: Studimi ka nxjerrë në pah disa rezultate interesante, ku prevalence e dozës së dytë ishte 82%. Rastet e infektimit me COVID-19 u reduktuan në mënyrë sinjifikantë pas aplikimit të dozave të mëtejshme. Efektet anësore pas dozave të vaksinave u raportuan si më poshtë: dhimbje në vendin e infektimit (86.4%), dhimbje muskulare (8.5%), lodhje

(6.3%), dhimbje koke (4%), temperaturë (2.8%) dhe simptoma të tjera (10%). Konkluzione: Pavarësisht efekteve anësore procesi i vaksinimit ka vazhduar kryesisht deri në dozën e tretë. Vendimarrja varet nga disa faktorë, vecanërisht nga efektiviteti i vaksinave për parandalimin e infektimit të mëtejshëm, lloji i vaksinës dhe përceptimi i efekteve anësore reduktohet pas dozave përforcuese.

Fjalët kyçe: *vaksinat anti- COVID-19; doza përforcuese; efekte anësore, sfida*

Introduction

The COVID-19 pandemic that started at the end of 2019 in Wuhan, China, pushed medical and pharmaceutical community to think fast about the development of new ways to fight the deadly infection. New vaccines were developed from various companies, but their effectiveness and possible side effects were still unknown. Immunization process started in various countries presenting particular challenges starting from the reliability of the vaccines because of their fast-track approval, to their use and the dilemma of the health events after vaccination [1]. As of December 2022, five (5) vaccines were approved from FDA and EMA. Pfizer-BioNTech, Moderna, Janssen, Novavax COVID-19 Vaccine, Adjuvanted and Astra Zeneca (Vaxzevria) were the first ones which were ready to be used. [2]. After receiving U.S. Food and Drug Administration (FDA) approval on August 23, 2021, the Pfizer-BioNTech COVID-19 vaccine was also approved for young people ages 16 years and older and began to be marketed under the COMIRNATY brand name [3, 4]; in February 2021 the vaccine was approved under the name of AstraZeneca/Oxford COVID-19 (changing its name to Vaxzevria later in March 2021) [5]; SKBio and Ad26.COV2 were approved for use in March 2021 [6], Janssen vaccine in February 2021, Moderna (Spikevax) vaccine in January 2022 [6]. In the whole world there were around 50 vaccines approved for emergency use, under clinical trials in various countries, but only eleven (11) were approved by WHO to be used in European Countries [7].

Vaccines available for COVID-19 are safe and effective, and protect individuals not to get seriously ill, prevent hospitalization and prevent death. EMA has collected large amount of data from clinical trials in all parts of the worlds in order to ensure that the COVID-19 vaccines are safe and effective. Booster doses have to be considered as goals for the public health in order to get effective outcomes of the vaccination process [8, 9]. To minimize SARS-CoV-2 infection, populations at-risk must be targeted in efforts for

booster doses, lowering the chances of infection and complications, especially chronically ill patients [10, 11]. The global acceptance rate of COVID-19 booster vaccine is high, but the rates vary by region and country, being the high in USA and lower in developing countries. Several factors were shown to be correlated with lower acceptance of COVID-19 vaccination, including the socio-demographic characteristics and psychological factors, including low confidence in vaccine safety and efficacy; high complacency manifested in a higher perception of disease risks; low convenience in terms of accessibility to vaccination services; high calculation of the benefits and risks of vaccination; low collective responsibility needed to protect the vulnerable groups in societies; and high embrace of vaccine conspiracy beliefs such as deterioration of the actual illness, causing new health problems and many more [12-16].

Although numerous studies have concluded that vaccines are safe and efficient, with minor side effects after applied doses such as pain at the site of injection, tiredness, headache, muscle ache, fever etc. [17,18], there are some misconceptions that the vaccines themselves might cause COVID-19 disease or other health problems attributed to them, such as thromboses, heart and lung problems, creation of new COVID-19 variants, vaccines contain microchips, they can alter human DNA etc. [19, 20]. Several symptoms have been described as COVID-19 vaccines side effects. Fatigue, menstrual disturbances, myalgia, arthralgia, dizziness, and headache are reported as more frequent ones [21]. Studies have found that systemic and local side-effects were more common among individuals with previous SARS-CoV-2 infection than among those without known past infection. Furthermore, the severity of side effects and the time period of their presence vary from one person to the other, but they lessen after each dose, and create the immunity against COVID-19 infection [22, 23].

Albanian vaccination situation

Following the immunization process in the world, immunization in Albania started in January 2021, with the donations from few EU countries with vaccines Pfizer, AstraZeneca, Sinovax and Sputnik. They were donated as part of government agreements with the European Union in order to help Albanians in combating the COVID-19 infection and reducing the mortality of the population. In all the cities of Albania were created vaccination centers run by public health personnel, trained in vaccination process, vaccine handling and preservation, chain of refrigeration and all matters of registering the data of the vaccinated individuals. As of January 8th 2023, 47.6% of the population received at least one dose, and only 45% are fully

vaccinated (three doses), with a total of 3,042,696 vaccine doses. [24, 25].

The city of Vlora is located in the southwest of Albania and is the third biggest city, with a population of 187,675 residents. The vaccination process in this city started in April 2021 with the funds of Ministry of Health and the donations from European countries, which is one of the main reasons that citizens were not able to have a choice of the type of vaccines applied to them. The government in collaboration with the local health care services created five vaccination centers in Vlora city, where all citizens could freely come and get vaccinated after they were registered at the family doctor. The local and national press and the office of family physicians strongly recommended the vaccination for all citizens, especially those who suffered from chronic diseases.

In the district of Vlore there are no detailed studies conducted on the side effects of vaccines or population inclination on vaccination process. At the time of vaccination process there was a great difficulty approaching people as all were scared of being physically close to other people. Even the health care personnel had a hard time approaching people in the vaccination centers to ask about the health conditions or other matters of health. The current study aims to assess perception about the vaccination process and the related factors. This study is very important to understand perceptions of Vlora citizens at the specific time of the conduction period, highlighting the vaccination situation of that time period.

Methods

Setting and study population

This is a cross-sectional study conducted in the city of Vlora, Albania. In order to achieve the goal of the study, the participants were approached from two vaccination centers which were randomly selected as cluster samples. At the time of the study there were five vaccination centers available in Vlora city. These vaccination centers were constructed by the Ministry of Health in large areas far from populated area in order not to create large crowds of people. In this period of time, all the Albanian adults were eligible for vaccination, but elderly and people with chronic conditions were a priority. Whoever wanted to get vaccinated went to the vaccination centers with an identification document and waited in line, got information on the vaccine available and filled in the required paper work. We tried to contact with all the people who came to be vaccinated in these two centers during the period of May-July 2021 and asked them to participate in this research, after carefully explaining the goal of this study, ensuring the anonymity of their data. From 352 people that were vaccinated in

two centers during research period, 306 of them agreed to be interviewed when they were asked to be part of the study. Then, after a period of 16 months, we called the individuals back to assess their continuation of vaccination process with the third and fourth doses.

During the period of January-March 2023, 306 answered to the first question of the interview, but only 283 continued to answer the other questions.

Data collection

The initial interview process took part in the vaccination centers, approaching the individuals after they had received the vaccine shot and were waiting around the specified area. The interviewers were three students and two nurses who were familiar with the questions of the instrument, and were trained from the research team to respect the privacy, the anti COVID measures and knew how to record the answers. The individuals were first interviewed in person within the vaccination centers, and after that they were contacted by phone a month later to be asked about side effects and their opinion of the impact of vaccine in their chronic diseases. All of the interviewed participants agreed to take phone calls one month after the initial interview and indeed they all answered the second time. In January-March 2023 the participants were again contacted by telephone to ask about the continuation of third and fourth doses of vaccinations. All of them answered to the first question of the interview, but only 283 continued to answer the questions.

Research Instrument

In order to collect the data for the study, we conducted a structured interview, based on a questionnaire with closed questions. Initially the first version of the questionnaire was composed by two members of the research group after an extensive review of the available literature. Before using the instrument, three experts of the field provided comments/suggestions. After piloting the questionnaire, correcting and adapting the final version, the final questionnaire is comprised of 24 questions. The final version was pivoted by disseminating it to 45 randomly selected individuals in one of the vaccinating centers selected not to be part of the sample cluster selection process. After the eventual corrections, the questionnaire was tested for internal reliability and a value of Cronbach alpha coefficient of 0.968 was achieved.

The questions of the instrument are constituted in two parts: the first part includes questions on demographic data of the participants (age, gender, residence, education status, employment and presence of chronic diseases). The second

part included the medical anamneses of COVID - 19, vaccination status (doses of vaccines), questions on the post vaccine health conditions, side effects after each vaccination dose, treatment of adverse effects and the opinion if the vaccine or COVID infection has affected participants' chronic diseases. Last questions were about the opinions on reasons to continue vaccination process and the factors.

Statistical analysis

The data were analyzed by using the IBM SPSS-21 statistical package. Qualitative data collected is presented as absolute numbers and percentages while quantitative variates are presented as mean and standard deviation. We performed univariate and bivariate analyses. Significance level was set at a level of 0.10 and all test were two-sided.

Ethical issues

All ethical issues were respected strictly from the authors. Participation was consensual and participants could stop at any moment competition of the questionnaire. No personal data were recorded while all other data collected were used only for the purpose of the current study. The initial study was approved by the Faculty of Health no. 1500/1 approved on April 30th, 2021 and continued up to May 2023 as a

project continuation under the funding of AKKSHI and university Ismail Qemali, Vlore. Participation was voluntary and participants could withdraw from the study at any moment.

Results

The final population of the study was 306 individuals of 352 people who were vaccinated at the time period of the research (acceptance rate =86,95) in the two selected centers during the research period. The mean age of the participants was 53.03 (SD 17.86) years old. The 40.5% of participants were of male gender while 59.5% were of female gender. Participants with low education level were 24.8% of the sample, 38.9% were high school graduates and 36.3% graduated from university. The 48% were employed, 19.3% were unemployed and 32% were retired. The 59% of the participants had at least one chronic condition such as cardiovascular and pulmonary problems, diabetes, varicose veins; 41.1% did not suffer from any medical conditions, and 39.2% were under medication treatment while 60.8% did not use any medication. The fact that the number of individuals varies from people who have chronic conditions to the ones who do not suffer from diseases shows that the sample of the study represents people from all the areas of Vlora city. (Table 1).

Table 1. Demographic data of the participants

	number	percentage
<i>Age (Mean=53.03; SD=17.86)</i>		
<i>Gender</i>		
Male	124	40.5
Female	182	59.5
<i>Residence</i>		
City	242	79.1
Village	64	20.9
<i>Education</i>		
Low	76	24.8
Medium	119	38.9
High	111	36.3
<i>Employment status</i>		
Employed	149	48.7
Unemployed	59	19.3
Retired	98	32.0
<i>Co-morbidities</i>		
Cardiovascular	36	11.8
Respiratory	17	5.6
Varicose veins	17	5.6
Diabetes	21	6.9
Other	88	28.9
None	125	41.1
<i>Usage of medication</i>		

Yes	120	39.2
No	186	60.8

The second dose was already applied by 82% of research sample. The available vaccines in the selected centers were Pfizer, Astra Zeneca, Sinovac and Sputnik, administered respectively in 41.8%, 24.5%, 32.4% and 1.3 % of population. There is a significant relation between the type of vaccine and getting the second dose of the vaccine done $p < 0.001$.

When we asked the participants about the infection with COVID-19, 62% of them stated that

they got the infection before getting vaccinated, and 38% after getting the doses of the vaccines. 86.4% of the infected participants were infected with COVID-19 after the first dose and 13.6 % (N=9) after the second dose of the vaccines. The odds of getting infected after first vaccination dose are (CI 95%) 1.64 times lower ($p = 0.0133$), and they declined 6.3 times (CI 95%) after second dose ($p < 0.0001$). (Table 2)

Table 2. Covid-19 vaccination status and the relation to Covid-19 infection.

	<i>number</i>	<i>Percentage</i>
Prevalence of vaccination status		
<i>One dose</i>	306	100
<i>Two doses</i>	251	82
Type of vaccine anti Covid-19		
<i>Pfizer</i>	128	41.8
<i>Astra Zeneca</i>	75	24.5
<i>Sinovac</i>	99	32.4
<i>Sputnik</i>	4	1.3
Relation between vaccination and infection Covid-19		
<i>Infected prior to vaccination</i>	108	62
<i>Infected after vaccination</i>	66	
<i>After first dose</i>	57	33
<i>After second dose</i>	9	5

OR= 1,64 (95% CI = 1,1081 deri në 2,4165), $p = 0,0133$

OR= 6.3 (95% CI = 3.0119 deri në 13.3177), $p < 0.0001$

Table 3. The willingness for the second vaccination dose according to vaccine types.

	<i>Yes</i>		<i>No</i>		<i>Total</i>	
<i>Vaccine type</i>	<i>number</i>	<i>percentag e</i>	<i>numbe r</i>	<i>percentag e</i>	<i>number</i>	<i>percentage</i>
<i>Pfizer</i>	109	85.2%	19	14.8%	128	41.8%
<i>Astra Zeneca</i>	47	62.7%	28	37.3%	75	24.5%
<i>Sinovac</i>	91	91.9%	8	8.1%	99	32.4%
<i>Sputnik</i>	4	100%	0	0%	4	1.3%

Pearson correlation = 27.365, $p < .001$

The data collected showed that there is also a statistical significance between the willingness to get the second dose of the vaccine and the type of vaccine. Individuals who got vaccinated with Pfizer vaccine mostly got the second dose applied, the same with Sinovac. On the contrary,

the individuals that were vaccinated with Astra Zeneca (Vaxzevria) were less willing to have second doses of vaccines applied. ($p < 0.001$). (Table 3)

The most frequent vaccination side effects were pain at the injection site in 67.4% of the cases, muscle pain in 8.5% and tiredness in 6.3%, fever 2.8% and other in 10%. The symptoms of vaccination side effects lasted less than two days in 91.6% of the participants, mostly in ones who were vaccinated with Pfizer and Astra Zeneca, while in the individuals who were vaccinated

with Sputnik generally the side effect symptoms lasted more than two days. Also, it is noted that after the first dose 46.9% of the participants did not receive any treatment, while after the second dose, a higher number (62.1%) of the individuals did not use any treatment to reduce symptoms of the vaccine side effects (Table 4).

Table 4. The side effects according to Covid-19 vaccination status.

	after the first dose		after the second dose	
	number	percentage	number	percentage
<i>Side effects after the vaccination</i>				
<i>Pain injection</i>	149	67.4	172	68.5
<i>Muscle pain</i>	19	8.5	39	15.5
<i>Tiredness</i>	14	6.3	61	24
<i>Headache</i>	9	4	53	21
<i>Fever</i>	8	2.8	33	13
<i>Others</i>	22	10	26	10
<i>No side effects</i>	10	0.03	11	0.04
				<i>p= .469</i>
<i>Treatment of side effects</i>				
<i>No treatment</i>	121	46.9	131	62.1
<i>Paracetamol</i>	127	49.2	72	34.1
<i>Cortisone</i>	4	1.6	0	0
<i>Compresses</i>	2	0.8	0	0
<i>Vitamins</i>	0	0	5	2.4
<i>Others</i>	4	1.6	0	0
				<i>Pearson correlation = .645, p<.000</i>
<i>The duration of side effects</i>				
<i>Less than 2 days</i>	235	82.7	217	91.6
<i>More than 2 days</i>	49	17.3	20	8.4
				<i>Pearson correlation = .420, p<.000</i>
<i>The severity of side effects after second dose compared to after first dose</i>				
<i>After second dose the side effects were easier</i>			133	54
<i>After second dose the side effects were similar</i>			93	38
<i>After second dose the side effects were more severe</i>			20	8
				<i>The correlation with the decision of having the second dose: Pearson correlation = .850, p<.000</i>

Table 4 shows that 54% of the individuals thought that the symptoms after the second dose of vaccination were easier than the first ones, 38% similar and 8% more severe.

Among the people with chronic diseases only a small percent of them has been affected by Covid-19 (9.4%) or vaccination (4.4%) (OR=2.3, p= 0.018). (Table 5)

Table 5. The impact of Covid-19 and vaccination on co-morbidity.

	number	percentage
<i>Do you think that COVID has affected your chronic disease?</i>		
Yes	29	9.4
No	151	49.2
I do not know	126	41.0
<i>Do you think that the vaccine has affected your chronic disease?</i>		
Yes	13	4.4
No	155	52.7

I do not know	126	42.9
OR=2.3 (95% CI = 1.1468 to 4.5723), p= 0.018		

According to table 5 9.4% of the individuals stated that COVID infection affected their chronic diseases, 49.2 % did not and 41% did not know.

Table 6: Individuals according to continuation of vaccination doses

<i>Dozat e vaksinës</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
1 st	306	100%
2 nd	251	82.1 %
3 rd	117	38%
4 th	25	8.1%

From 306 individuals that were vaccinated with the first dose, up to March 2023, only 117 of them or 38% got the third dose, and 25 individuals or 8.1% got the fourth dose (table 6).

Table 7: Side effects after the third and fourth doses of the vaccines

	After third dose		After fourth dose	
	number	%	number	%
Side effects after vaccination				
<i>Pain injection</i>	87	41.4	22	88
<i>Muscle pain</i>	68	32.4	14	56
<i>Tiredness</i>	78	37.1	5	2
<i>Headache</i>	61	29	20	80
<i>Fever</i>	33	15.7	10	50
<i>Others</i>	5	2.4	2	0.8
<i>No side effects</i>	53	25.2	0	0
p=0 .469				
Time of side effects				
<i>Less than two days</i>	100	85	12	48
<i>Than two days</i>	17	15	13	52
Korrelacioni Pearson = .420, p<0.000				
Gravity of side effects after the third dose compared to the fourth dose				
<i>Side effects after third dose were lighter</i>			87	74
<i>Side effects after third dose were similar</i>			12	10
<i>Side effects after third dose were more severe</i>			18	16
Korrelacioni Pearson = .870, p<.000				

Table 8: Do you think that COVID-19 vaccination has had effects on your chronic disease?

<i>Vaccine effects</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Yes	83	29,3 %
No	122	43,1 %
Do not know	78	27,6 %
Total	283	

From 283 individuals that responded the second interview, 29.3% or 83 of them stated that the vaccines have affected their diseases, 43.1 % No and 27.6% do not know (table 8). If we compare the responses of the first interview with the

second time, the number has changed, where more of the group that responded do not know, now think that the vaccines have affected their diseases.

Table 9: Responses about further vaccination based on informations on the vaccines

<i>If you had more information on vaccines, would you apply the recommended third and fourth doses?</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
<i>Po</i>	83	29%
<i>Jo</i>	200	71%

One of the questions was about the continuation process of the vaccines. Individuals stated that if they had more informations on the vaccines applied, 29% would still get vaccinated, while 71% not at all (table 9).

We asked the individuals why would they not continue the vaccination process and the responses are presented in table 10.

Table 10: Answers from some individuals for reasons why not to take additional doses of reinforcement
If Not, Why?

<i>If Not, Why?</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
<i>Vaccines no longer protect me</i>	4	18.9%
<i>Vaccines make my current illness worse</i>	34	15.9%
<i>I think it damages my health.</i>	89	39.6%
<i>Other</i>	35	25.6%
<i>Total</i>	200	100

Almost 40% of respondents think vaccines harm their health, 19% that vaccines no longer protect them from COVID infection, 16% that vaccines worsen their diseases and 25.6% other reasons.

The last part of the study was to collect information on the serological response of the city's population during the period of 2022-2023. The responses are presented in table 11.

Table 11:The serological response of citizens during 2022- 2023

<i>Gender</i>			
	<i>Positive (N)</i>	<i>Negative (N)</i>	<i>%</i>
<i>Male</i>	307	78	48 %
<i>Female</i>	353	61	52 %
<i>Doses</i>			
<i>After Dose II</i>	400	89	60%
<i>After Dose III</i>	279	50	40%
<i>Place of living</i>			
<i>Village</i>	139	45	23%
<i>City</i>	521	94	77%

This information was collected in the private laboratories of Vlore city. In total were tested 799 individuals, 82% or 660 were positive and 18% or 139 individuals were negative after vaccines. 48% were males and 52% females. More individuals were tested after the second doses of the vaccines and 77% were from the city, while 23% were from the villages.

Discussions:

The vaccination process in Albania has had a good degree of acceptance by the population. As

the current study also shows, the majority of people vaccinated with the first dose have continued the vaccination process, despite the side effects they may have experienced, because the reduction in the morbidity rate has been evident. Comparing to the global rate of acceptance, which is reported to be approximately 79% [12], the prevalence of continuing the vaccination process in the current study resulted slightly higher. The role of media was among the possible reasons and the advice of family doctors and community health care workers of Vlora city, who have continuously

worked on providing the necessary information for the citizens, was an important factor as well [34]. On the contrary, neighboring countries such as Serbia, Kosovo, Romania and Bulgaria had lower rates of vaccination during the same period (between 19% to 42% of population) [26, 27].

The occurrence of COVID-19 infection seems to be significantly reduced after each vaccination dose. It was found to be decreased after the first dose, but a much lower level was found after the second dose, so only one dose is not sufficient. Several studies have found that booster doses restore vaccine effectiveness: receiving the first dose of vaccine raises immunity by 64% while receiving the second dosage raises immunity by 94% [23, 28, 29].

The average rate of receiving the second dose was found to be very high for all the vaccines used in Albania, except the Astra Zeneca vaccine. The current study found that there was a significant level of reluctance to resume vaccination precisely with this type, mainly due to the high severity of the side effects of this vaccine. An important part in this decision have had the information that this type of vaccine causes blood clotting and thromboses as stated by Logunov et. al. [18]. The persistent side effects after Astra Zeneca (Vaxzevria) vaccination and probably because almost 59% of our participants were chronically ill, may have played a role in the decision of getting second doses of vaccines applied.

Similar findings are found in a study from Saeed, BQ in 2021 Saudi Arabia where almost half of the study participants hesitated to get the second dose done [30]. Few of the chronically ill individuals think that COVID-19 infection has affected their disease, and less than that think that the vaccine had an impact on their disease. This shows that the rates of vaccination among the chronically ill people are progressing, regardless the misconceptions that are present among various types of population groups. On the contrary, findings presented in a Chinese study of Jiang N et. al. in 2022 showed that the attitude and knowledge of participants of the COVID-19 infection and vaccines on their chronic disease were at a medium level and affected the vaccination rates [31]. On the contrary, while in Ethiopia, the vaccination rates among people with chronic diseases were really low [32].

Although the side effects were reported to be more or less the same in both doses, without significant difference between them, their duration and severity were significantly ($p > 0.05$) lower after the administration of the second dose. The rate of non-medical treatment was also found to be significantly higher for side effects after the booster dose, probably because of the anti-COVID immunity that has already been

created. Other studies as well found that the adverse reactions after booster doses were similar to those after the second dose [23], but their severity was much more affordable [22,33-36].

Our simple study revealed that after the second doses people were not so sure to continue the vaccination process. This was because of reasons of chronic diseases, did not protect them any more, causes harm etc. On the same line was the study conducted in four countries By Verma M et al in 2023 where among 2000 individuals the attitudes towards COVID-19 vaccines varied by countries. Negative attitudes were observed to be highest in India (58.48%), followed by United Kingdom (33.22%), Australia (31.42%) and South Africa (28.88%). Positive attitudes towards vaccines were highest in the United Kingdom (21.09%) [37]. On the contrary, in China people showed a high willingness to accept the third dose of COVID-19 vaccines [38].

To compare with the global rates, the hesitancy for vaccine boosters is around 31%. The factors mentioned were demographics (gender, age, education, income, occupation, employment status, ethnicity, and marital status), geographical influences (country, region, and residency), adverse events, perceived benefit/efficacy, perceived susceptibility, perceived severity, prior history of COVID-19 infection, vaccination status, vaccination recommendations, health status, knowledge and information, skepticism/distrust/conspiracy theories, and vaccine type [39].

Strength and limitations of the study

This is one of the few Covid-19 vaccination studies conducted in a medium size Albanian city such as Vlora, which makes this study a particularly interesting presentation keeping in mind the difficulties of isolation situation in our area and in the world. This study has presented in details the perceptions of vaccination among the first group of people from different areas of the city who were willing to receive the first and second doses of the vaccines, thus breaking the mistrust among Albanians on the vaccination process, and daring to accept the results of the vaccines, thus trusting the information available at the time of the study. These pioneer individuals of the city of Vlora were so brave to trust the process of vaccination in such a short time of vaccine approval, even though some of them suffered from chronic diseases, and furthermore, answered without any objections to our questionnaires.

There are limitations to this study, such as the fact that the research sample was chosen among the people who voluntary came to the vaccination centers and the sample size is relatively not a large one. But, on the other hand, our research sample includes individuals from all

parts of the city, village and suburbs, without limitations of the age groups, gender, residential place, and the presence of chronic diseases, which we think is a representative sample for the residents of this city.

Conclusions

The vaccination process in Vloora, Albania seems to have a high rate of acceptance for first dose and booster one as well and this process seemed to have lowered the number of individuals getting infected. This study found that the participants decided to get second doses depending on the severity of previous side effects experienced and because they thought it would protect them from COVID-19 infection. There are some side effects presented after the first and second doses, but they generally do not last more than two days and their severity is significantly declined on second dose. Therefore, regardless of side effects and chronic diseases, most individuals have the tendency to continue the process of vaccination with booster doses.

In the future this kind of research should be further explored in a wider population survey in several cities in Albania, to better understand influencing factors on booster doses and how to address them.

Author Contributions: M Z, A.S conceptualized the study; Methodology of the study, M.Z.; Software package, A.S.; Validation of the instrument, S.N., V.P.; Formal Analysis of the data, A.S.; Investigation and literature review, M.A.; Resources and materials, M.A. E.A; Data Curation, I H.; Writing – Original Draft Preparation and revisions, M.Z, V.P.; Writing – Review & Editing of the article, M.Z, A.S, V.P. E.A; Visualization, V.P. E.A; Supervision of the team and the process of the publishing, M.Z.; Project Administration, A.S

Funding: This research has been funded by "Ismail Qemali" University, Vloora Albania and National Agency for Scientific Research, Technology and Innovation (AKKSHI), Tirana, Albania, a public legal institution under the Ministry of Education, Sports and Youth in Albania, within the program of National Research and Development Projects (R&D Projects).

Institutional Review Board Statement: The study was approved by the Department of Nursing, Faculty of Health, University of Vloora and the Operator of Health Services, Southern Region. Vloora, Albania, under an ethical permission request presented in both institutions. All the participants consented to answer the questionnaire voluntarily and were able to stop the completion of the questionnaire at any time they desired.

Informed Consent Statement: All the participants in this study were asked beforehand from the team of the study to give their oral consent in order to fill in the questionnaire and were informed that they could stop at any time answering the questions or giving personal data.

Data Availability Statement: All the data that supports the conclusions of this article is available with the corresponding author, and will be provided upon request from the interested individuals.

Conflicts of Interest: There is no conflict of interests presented, all authors of the study are members of Faculty of Health, University Ismail Qemali, Vloora, Albania, and all have had equal contributions in the article preparation.

References

1. Abdalla M, El-Arabey AA, Jiang X. What are the challenges faced by COVID-19 vaccines? *Expert Rev Vaccines*. 2022 Jan;21(1):5-7. doi: 10.1080/14760584.2022.2008245. Epub 2021 Nov 26. PMID: 34798801; PMCID: PMC8631690.
2. <https://www.fda.gov/emergency-preparedness-and-response/coronavirus-disease-2019-covid-19/covid-19-vaccines> October 12, 2022
3. Shimabukuro T, Nair N. Allergic Reactions Including Anaphylaxis After Receipt of the First Dose of Pfizer-BioNTech COVID-19 Vaccine *JAMA* 2021 Feb 23;325(8):780-781 doi: 10.1001/jama.2021.0600.
4. Rosenblum HG, Gee JM, Liu R, Marquez PL, Zhang B, Strid P, Abara WE, McNeil MM, Myers TR, Hause AM, Su JR, Baer B, Menschik D, Markowitz LE, Shimabukuro TT, Shay DK. Safety monitoring of mRNA vaccines administered during the initial 6 months of the US COVID-19 vaccination programme: an observational study of reports to Vaccine Adverse Events Reporting System and v-safe *Lancet Infect Dis*. 2022 S1473-3099(22)0054-8. Online ahead of print.
5. Medicines & Healthcare products Regulatory Agency, 2020 Summary of Product Characteristics for Vaxzevria
6. U.S. FDA Advisory Committee February 2021 Single-Shot COVID-19 Vaccine Johnson & Johnson
7. <https://covid19.trackvaccines.org/agency/who/>
8. Ssentongo, P., Ssentongo, A.E., Voleti, N. et al. SARS-CoV-2 vaccine effectiveness against infection, symptomatic and severe COVID-19: a systematic review and meta-analysis. *BMC Infect Dis* 2022, 439 <https://doi.org/10.1186/s12879-022-07418-y>

9. National Center for Immunization and Respiratory Diseases (NCIRD), Division of Viral Diseases COVID-19 Vaccines are Effective
10. Rudan I, Adeboye D, Katikireddi V et al. EAVE II Collaboration. The COVID-19 pandemic in children and young people during 2020-2021: a complex discussion on vaccination. *J Glob Health*. 2021 11: 01011 <https://doi.org/10.7189/jogh.11.01011>
11. Antonelli M, Penfold RS, Merino J, Sudre CH, Molteni E, Berry S, Canas LS, Graham MS, Klaser K, Modat M, Murray B, Kerfoot E, Chen L, Deng J, Österdahl MF, Cheetham NJ, Drew DA, Nguyen LH, Pujol JC, Hu C, Selvachandran S, Polidori L, May A, Wolf J, Chan AT, Hammers A, Duncan EL, Spector TD, Ourselin S, Steves CJ. Risk factors and disease profile of post-vaccination SARS-CoV-2 infection in UK users of the COVID Symptom Study app: a prospective, community-based, nested, case-control study. *Lancet Infect Dis*. 2022 Jan;22(1):43-55. doi: 10.1016/S1473-3099(21)00460-6. Epub 2021 Sep 1. PMID: 34480857; PMCID: PMC8409907.
12. Abdelmoneim SA, Sallam M, Hafez DM, Elrewany E, Mousli HM, Hammad EM, Elkhadry SW, Adam MF, Ghobashy AA, Naquib M, Nour El-Deen AE, Aji N, Ghazy RM. COVID-19 Vaccine Booster Dose Acceptance: Systematic Review and Meta-Analysis. *Trop Med Infect Dis*. 2022 Oct 13;7(10):298. doi: 10.3390/tropicalmed7100298. PMID: 36288039; PMCID: PMC9611447.
13. Fajar, J.K.; Sallam, M.; Soegiarto, G.; Sugiri, Y.J.; Anshory, M.; Wulandari, L.; Kosasih, S.A.P.; Ilmawan, M.; Kusnaeni, K.; Fikri, M.; et al. Global Prevalence and Potential Influencing Factors of COVID-19 Vaccination Hesitancy: A Meta-Analysis. *Vaccines* **2022**, *10*, 1356.
14. Abdou, M.S.; Kheirallah, K.A.; Aly, M.O.; Ramadan, A.; Elhadi, Y.A.M.; Elbarazi, I.; Deghidy, E.A.; El Saeh, H.M.; Salem, K.M.; Ghazy, R.M. The coronavirus disease 2019 (COVID-19) vaccination psychological antecedent assessment using the Arabic 5c validated tool: An online survey in 13 Arab countries. *PLoS ONE* **2021**, *16*, e0260321.
15. Sallam, M.; Dababseh, D.; Eid, H.; Al-Mahzoum, K.; Al-Haidar, A.; Taim, D.; Yaseen, A.; Ababneh, N.A.; Bakri, F.G.; Mahafzah, A. High Rates of COVID-19 Vaccine Hesitancy and Its Association with Conspiracy Beliefs: A Study in Jordan and Kuwait among Other Arab Countries. *Vaccines* **2021**, *9*, 42.
16. Moghadas SM, Vilches TN, Zhang K, Wells CR, Shoukat A, Singer BH, Meyers LA, Neuzil KM, Langley JM, Fitzpatrick MC, Galvani AP. The impact of vaccination on COVID-19 outbreaks in the United States. *medRxiv* [Preprint]. 11.27.20240051. doi: 10.1101/2020.11.27.20240051. Update in: *Clin Infect Dis*. 2021 Dec 16;73(12):2257-2264. PMID: 33269359; PMCID: PMC7709178.
17. Dagnew Baye N, Agegnehu Teshome A, Agimas Ayenew A, Tilahun Mulu A, Chekol Abebe E, Tilahun Muche Z Attitude and level of COVID-19 vaccination and its determinants among patients with chronic disease visiting Debre Tabor Comprehensive Specialized Hospital, Northwest Ethiopia: A cross-sectional study. *PLoS ONE* 2022 17(12): e0278914. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0278914>
18. Oliver J, Watson O, Barnsley G, Toor J, et al Global Impact of the first year of COVID-19 vaccination, : a mathematical modelling Study; *Lancet Infect Dis* 2022; 22: 1293-302 Published Online June 23, 2022 [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(22\)00320-6](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(22)00320-6)
19. Zakar R, Momina Au, Shahzad S, Hayee M, Shahzad R, Zakar MZ. COVID-19 Vaccination Hesitancy or Acceptance and Its Associated Factors: Findings from Post-Vaccination Cross-Sectional Survey from Punjab Pakistan. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2022; 19(3):1305. <https://doi.org/10.3390/ijerph19031305>
20. Hervé C, Laupèze B, Del Giudice G, Didierlaurent AM, Da Silva FT. (2019) The how's and what's of vaccine reactogenicity. *NPJ Vaccines*. 4:1-1. doi: 10.1038/s41541-019-0132-6 PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar
21. Dar-Odeh N, Abu-Hammad O, Qasem F, Jambi S, Alhodhodi A, Othman A, Abu-Hammad A, Al-Shorman H, Ryalat S, Abu-Hammad S. Long-term adverse events of three COVID-19 vaccines as reported by vaccinated physicians and dentists, a study from Jordan and Saudi Arabia. *Hum Vaccin Immunother*. 2022 Dec 31;18(1):2039017. doi: 10.1080/21645515.2022.2039017. Epub 2022 Mar 3. PMID: 35240939; PMCID: PMC9009903.
22. Menni C, Klaser K, May A, Polidori L, Capdevila J, Louca P, Sudre CH, Nguyen LH, Drew DA, Merino J, Hu C, Selvachandran S, Antonelli M, Murray B, Canas LS, Molteni E, Graham MS, Modat M, Joshi AD, Mangino M, Hammers A, Goodman AL, Chan AT, Wolf J, Steves CJ, Valdes AM, Ourselin S, Spector TD. Vaccine side-effects and SARS-CoV-2 infection after vaccination in users of the COVID Symptom Study app in the UK: a prospective observational study. *Lancet Infect Dis*. 2021 Jul;21(7):939-949. doi: 10.1016/S1473-3099(21)00224-3. Epub

- 2021 Apr 27. PMID: 33930320; PMCID: PMC8078878.).
23. Menni C, May A, Polidori L, Louca P, Wolf J, Capdevila J, Hu C, Ourselin S, Steves CJ, Valdes AM, Spector TD. COVID-19 vaccine waning and effectiveness and side-effects of boosters: a prospective community study from the ZOE COVID Study. *Lancet Infect Dis.* 2022 Jul;22(7):1002-1010. doi: 10.1016/S1473-3099(22)00146-3. Epub 2022 Apr 8. PMID: 35405090; PMCID: PMC8993156.
24. <https://github.com/owid/covid-19-data/tree/master/public/data/vaccinations>
25. Mathieu, E., Ritchie, H., Ortiz-Ospina, E. et al. A global database of COVID-19 vaccinations. *Nat Hum Behav* 2021
26. Serbia covid-19 dashboard. <https://covid19.rs/homepage-english>
27. Covid-19: Why the Balkans' vaccine rollout lags behind most of Europe
28. Centre of Disease Control and Prevention COVID-19 U.S. Department of Health & Human Services. Available at: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/index.html>. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/expect/after.html>
29. Jiang N, Gu P, Sun X, Han H, Liu W, Song N, Jiang X. Acceptance of COVID-19 vaccines in patients with chronic diseases: A cross-sectional study. *J Clin Nurs.* 2022 Nov;31(21-22):3286-3300. doi: 10.1111/jocn.16284. Epub 2022 Mar 13. PMID: 35285111; PMCID: PMC9115274.
30. Dagnew Baye N, Agegnehu Teshome A, Agimas Ayenew A, Tilahun Mulu A, Chekol Abebe E, Tilahun Muche Z Attitude and level of COVID-19 vaccination and its determinants among patients with chronic disease visiting Debre Tabor Comprehensive Specialized Hospital, Northwest Ethiopia: A cross-sectional study. *PLoS ONE* 2022 17(12): e0278914. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0278914>
31. Vaishya, Raju, Sibal, Anupam; Malani, Arpita; Prasad, K. Hari. SARS-CoV-2 infection after COVID-19 immunization in healthcare workers: A retrospective, pilot study. *Indian Journal of Medical Research: 2021* Volume 153 - Issue 5-6 - p 550-554 doi: 10.4103/ijmr.ijmr_1485_21
32. Saeed BQ, Al-Shahrabi R, Alhaj SS, Alkokhardi ZM, Adrees AO. Side effects and perceptions following Sinopharm COVID-19 vaccination. *Int J Infect Dis.* 2021 111:219-26. doi: 10.1016/j.ijid.2021.08.013
33. Polack FP, Thomas SJ, Kitchin N., Safety and efficacy of the BNT162b2 mRNA COVID-19 vaccine. *N Engl J Med.* 2020 ;383:2603-2615.
34. Kaur RJ, Dutta S, Bhardwaj P., Adverse events reported from COVID-19 vaccine trials: a systematic review. *Ind J ClinBiochem* 2021.doi:10.1007/s12291-021-00968-z Google Scholar
35. AL-Mohaithef Mohammed, Padhi Bijaya Kumar, Ennaceur Soukaina, Socio-Demographics Correlate of COVID-19 Vaccine Hesitancy During the Second Wave of COVID-19 Pandemic: A Cross-Sectional Web-Based Survey in Saudi Arabia, *Frontiers in Public Health* 2021VOL 9 URL=<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2021.698106> DOI=10.3389/fpubh.2021.698106. ISSN=2296-2565.
36. Patelarou E, Galanis P, Mechili EA, Argyriadi A, Argyriadis A, Asimakopoulou E, Brokaj S, Bucaj J, Carmona-Torres JM, Cobo-Cuenca AI, Doležel J, Finotto S, Jarošová D, Kalokairinou A, Mecugni D, Pulomenaj V, Saliaj A, Sopjani I, Zahaj M, Patelarou A. Factors influencing nursing students' intention to accept COVID-19 vaccination: A pooled analysis of seven European countries. *Nurse Educ Today.* 2021 Sep;104:105010. doi: 10.1016/j.nedt.2021.105010. Epub 2021 Jun 10. PMID: 34126322; PMCID: PMC8189729
37. Verma, M., Moudgil, N., Goel, G. et al. People's perceptions on COVID-19 vaccination: an analysis of twitter discourse from four countries. *Sci Rep* **13**, 14281 (2023). <https://doi.org/10.1038/s41598-023-41478-7>
38. Qin, C., Wang, R., Tao, L., Liu, M., & Liu, J. (2022). Acceptance of a Third Dose of COVID-19 Vaccine and Associated Factors in China Based on Health Belief Model: A National Cross-Sectional Study. *Vaccines*, 10(1), 89. <https://doi.org/10.3390/vaccines10010089>
39. Limbu YB, Huhmann BA. Why Some People Are Hesitant to Receive COVID-19 Boosters: A Systematic Review. *Tropical Medicine and Infectious Disease.* 2023; 8(3):159. <https://doi.org/10.3390/tropicalmed8030159>

The Psychological Impact of "Reality TV" on Teenagers

MSc. Alfred Nela

Psychologist at the State Police, Tirana
<http://orcid.org/0000-0002-0031-3838>

Abstract

Background: The media landscape is littered with a variety of "reality TV" shows. To many adults, it may be obvious that not everything that is shown is real in the world of reality television. In recent decades, reality television has become the most popular genre and the most followed by the younger generation.

The psychological effects on the audience and contestants on "reality TV" shows can be more complex than the producers, contestants, or followers realize.

Contestants engage in reality TV shows, influenced by rewards, gifts or fame, while viewers are motivated by entertainment, seeing something new, by habit, passing the time and escaping into a new reality.

Objectives: The study aims to elaborate on the psychological effects of "reality TV" on teenagers.

Methodology: The study was based on a systematic review of the literature, identifying, analyzing, and evaluating the scientific articles and media sources most relevant to the subject of the study.

Results: Based on the cited studies, manipulation, confusion, ambiguity, misinformation, imitation of antisocial behaviors, lowering self-confidence, and creating an unrealistic image for oneself and others are some of the elements present in "reality TV" shows.

Conclusions: Based on the included studies, several risk factors were identified that have influenced the mental health of the participants in the "reality TV" television show. The main concerns identified are: anxiety, low self-esteem, negative self-attitude, demoralism, insecurity, and bullying. While in Albania, some of the main elements displayed by the contestants in the "reality TV" show, such as "Big Brother," are: insults, harassment, prejudice, aggressiveness, discrimination, homophobia, victimization, and inappropriate intimate scenes.

Keywords: Reality TV, teenagers, mental health, audience

Abstrakt

Sfondi: Peizazhi mediatik është i mbushur me një sërë shfaqjesh të "reality TV". Për shumë të rritur, mund të jetë e qartë se jo gjithçka që shfaqet është e vërtetë në botën e realitetit televiziv. Në dekadat e fundit, televizioni i realitetit është bërë zhanri më popullor dhe më i ndjekuri nga brezi i ri.

Efektet psikologjike mbi audiencën dhe garuesit në shfaqjet e "reality TV". mund të jenë më komplekse sesa e kuptojnë producentët, konkurrentët ose ndjekësit.

Konkurrentët përfshihen në shfaqjet e realitetit televiziv, ndikuar nga shpërblimet, dhuratat ose fama, ndërsa shikuesit motivohen nga argëtimi, shohin diçka të re, nga zakoni, kalojnë kohën dhe arratisen në një realitet të ri.

Objektivat: Studimi synon të shtjellojë efektet psikologjike të "reality TV" tek adoleshentët.

Metodologjia: Studimi u bazua në një rishikim sistematik të literaturës, duke identifikuar, analizuar dhe vlerësuar artikujt shkencorë dhe burimet mediatike më të rëndësishme për temën e studimit.

Rezultatet: Bazuar në studimet e cituara, manipulimi, konfuzioni, paqartësia, keqinformimi, imitimi i sjelljeve antisociale, ulja e vetëbesimit dhe krijimi i një imazhi jorealit për veten dhe të tjerët janë disa nga elementët e pranishëm në emisionet e "reality TV".

Përfundime: Bazuar në studimet e përfshira, u identifikuan disa faktorë rreziku që kanë ndikuar në shëndetin mendor të pjesëmarrësve në emisionet e "reality TV". Shqetësimet kryesore të identifikuara janë: ankthi, vetëvlerësimi i ulët, qëndrimi negativ ndaj vetvetes, demoralizmi, pasiguria dhe bullizmi. Ndërsa në Shqipëri, disa nga elementët kryesorë të shfaqur nga konkurrentët në spektaklin e "Reality TV", si "Big Brother", janë: fyerjet, ngacmimet, paragjykimet, agresiviteti, diskriminimi, homofobia, viktimizimi dhe skenat intime të papërshtatshme.

Fjalë kyçe: Reality TV, adoleshentë, shëndet mendor, audiencë

Introduction

"Reality TV" is a program genre that aims to show the uncontrolled actions of ordinary people, where the situations or activities are real life, with ordinary people, and not prepared by professional actors. "Reality TV" as a whole can be summarized in four main characteristics, such as: passive surveillance with cameras, creating the illusion of reality, focusing on ordinary people, and a certain amount of voyeurism (Allen, 2017).

The researcher (Hill, 2002) describes "Reality TV" as factual entertainment and identifies it in three sub-genres of entertainment programs, namely observation programs, information programs, and programs made for television. According to (Roscoe, 2001., Malakoff, 2005), in "Reality TV" programs, real people are often placed in extraordinary situations where their every moment is recorded as they react to their environment. In reality TV, the conventional boundaries between fact and fiction, drama and documentary, are blurred for the audience. "Reality TV" can be conceptualized as a powerful narrative and dramatized portrait of lived experiences by viewing and exposing the private and intimate spheres of non-professional actors (Roscoe, 2001). Andrejevic (2008) argues that what distinguishes reality formats from news media is their focus "on the publicizing of privacy and intimacy" and aims for social experimentation and diversion. In "Reality TV", the goal is for ordinary people to present themselves in front of each other and the audience in such a way that viewers understand the weaknesses, shame, and triumph of the participants, who are presented as ordinary people. Umberto Eco (2017) states that no live broadcast of a certain event is the reflection of that event, but its interpretation. Canadian sociologist Erving Goffman describes the acting of the characters on "Reality TV" as a game of masks, according to him, they play a double role, one in front of each other and the other in front of the public.

A psychological perspective of reality TV

The relationship between "Reality TV" and the audience can be explained by relying on two psychological perspectives: the Uses and Gratifications Theory and the Social Learning Theory. The Uses and Gratifications theory, proposed by (Gurevitch et al., 1973), posits that the television audience actively participates in the communication process and watches television programs with a specific purpose (Gurevitch et al. 1973). According to the Theory of Uses and Gratifications, television audiences look for the program content that best meets

their needs (Ike, 2005). Based on this perspective, the needs or motivations of viewers (the audience) include entertainment, relaxation, association, information seeking, habituation, passing the time, and escapism.

The Social Learning Theory, proposed by (Bandura et al., 1961) posits that television audiences learn from observing the behavior of other people. According to this theory, television content serves as a model for many people, whose attitudes are influenced by the television program through three stages: attention, retention, and motivation (Ike, 2005). The theory further posits that people will exhibit behaviors for which they see others on television being rewarded, and will not exhibit behaviors for which others are punished.

Attractive factors of reality TV from teenagers

According to some studies, some of the attractive factors that teenagers follow "Reality TV" are: curiosity, entertainment values, aggressive marketing, trust, and peer influence (Bhoje, 2017).

In a survey conducted by the South West Londoner (SWL) of a group of 16–24 year olds with varying levels of reality TV consumption, 50% confirmed that reality TV shows affect their body image, while more than 55% said they were unaware of the possible psychological effects. The survey also found that while 40% reported not noticing any behavioral changes in themselves after watching reality TV, 60% indicated they noticed others becoming more aggressive, nervous, and anxious. Another study by Gibson's team of researchers at Central Michigan University found that people who spend more time watching such shows are more emotionally invested in them or even identify more closely with the characters, and tend to be more narcissistic. Gibson noted that more narcissistic people are drawn to those shows, or that greater exposure over a long period of time leads to increased narcissism (Gibson et al., 2018). Social Comparison Theory suggests that watching reality TV makes people feel better about themselves and their lives. Reality TV is one of the most popular and profitable sectors of the television industry, and with nearly 4 in 10 people watching some form of it, it is here to stay.

Many reality TV shows depict women who idealize beauty and body image, giving the impression that a woman's value is based on her appearance and that popularity is derived from beauty. It is a natural tendency to relate to other people, reality television shows stunning and very attractive women, so generally younger

female viewers compare themselves to the ideal beauty standards shown on reality television. This idealization of beauty displayed by reality television provides teenagers with a distorted sense of what every woman should look and be like. The idealization of beauty imposes very high social standards on female teenagers because they want to look good in social situations. Reality television teaches teenagers that they are not really beautiful unless they look like the people on reality television. Because of the performance expectations that teenagers have to live up to, they are more likely to have lower self-esteem and have much more insecurities, indicating that reality television is a serious cause of mental illness. The obsession with being physically attractive and sexually desirable as portrayed on television may contribute to the rise of eating disorders in young girls, say Peter Christenson and Maria Ivancin, professors of communication.

The personal pages and social networks of the participants in reality television shows, often followed by young fans, are full of selfies, bikinis, and modeling photos. Photos showing their "ordinary" everyday lives are highly sexualized, including the faces of the younger teenage members of the family. This practice perpetuates the notion that "real" people gain popularity and happiness by focusing on their appearance, and to be successful, self-image, even at a very young age, must be associated with sexuality.

Other common values perpetuated by reality television include materialism, an idealization of a lifestyle, and being tough and "famous" regardless of the consequences. Both Rich Kids of Beverly Hills and Shags of Sunset feature the lives of privileged young people living in southern California. They take extravagant trips, wear designer clothes, spend a lot of money on alcohol-fueled parties, and are rarely seen working regular jobs. Another point of view that affects the following of "Reality TV" shows is the neurobiological aspect.

The brain can become addicted, seeking out neurotransmitters like dopamine and serotonin that are released while we watch television. In recent years, "reality TV" has been systematically linked to social media in order to provide that double hit of dopamine. At the same time, we feel like we know the people on our TV screens and are part of their circle. This often provides a false sense of connection with the reality "stars" we watch, gleaning intimate details about their lives—perhaps more than we know about our friends, says Leader Media Researcher at University College Dublin. While sometimes "reality TV" helps us feel connected

because we're rooting for our favorite "idols," other times it highlights some of our less positive human attributes, says Carole Lieberman, a psychiatrist and consultant to "Reality TV."

"Big Brother" phenomenon

"Big Brother" is a reality television show in which a group of people are gathered together in a large house, isolated from the outside world, and forced to live together while constantly being followed by television cameras. In the television show "Big Brother", the contestants locked in the house compete against each other in order for one to win the first prize. The television show "Big Brother" is a concept borrowed from the novel "1984" by George Orwell.

According to the definition of the researchers (Kilborn et al., 2005), "Big Brother" is an extension of the "trash talk show", represented in the programs of "Jerry Springer" and "Ricky Lake", in the early 90s. In the USA, as well as serial documentaries in Great Britain. According to the author (Andrejevic, 2008), "Big Brother" is related to the surveillance culture of voyeurism, which in the last decade has become a phenomenon, but mainly for young people. For the first time in 1997 in the Netherlands, the program called "Big Brother" was broadcast on "Veronica" television, and in 2000, it premiered in the USA. The franchise was distributed in many countries, including Albania. The TV show Big Brother is a format that belongs to the "entertainment reality show" genre, which in Albanian means "entertaining reality show". The program was devised by the producer of the media companies "Endemol" and "Talpa," "John de Mol."

It was conceived in an improvised house, neighborhood, or village, surrounded on all sides by cameras and microphones. Digital devices record every movement, day and night, of the residents as they talk, eat, sleep, or have intimate relations. Participants are conditioned, isolated from contact with outsiders, and subject to program rules. For elimination, residents nominate each other and submit them to a public vote. Everything that takes place at home is broadcast on television, dedicated screens, the Internet, or mobile phones. Worldwide, it is estimated that this program has been watched by more than two billion viewers. This format has spread rapidly to over 50 countries.

The psychological effects of "Reality TV"

The effect of "Reality TV" shows on young people can vary from positive ones such as inspiration, compassion, and healthy

entertainment to negative ones such as: imitating antisocial behavior, lowering self-confidence, creating an unrealistic self-image, and others.

The main negative characteristics of "Reality TV" shows, according to (Bondebjerg, 2002) are:

- *Hybridization*; is a distinctive sign of "Reality TV," and it is precisely the coexistence of conventionally distinguished repertoires of information and popular entertainment, facts and fiction, private and public, that create disorientation and complicate the ethical judgments of the followers. Because of its ambiguity and confusion, "reality TV" lacks a moral center by which viewers can check their ethical compass" (Hill; 2002).

- *Acts of humiliation*; it is useful, first, to distinguish between actions and feelings of humiliation. Acts of humiliation broadly consist of committing acts or creating conditions that lower the dignity or self-esteem of a person or group, with the perpetrator often deriving a sense of self-satisfaction from it by feeling superior to another. Humiliation feelings refer to the negative emotions, anxiety, or pain one experiences when being ridiculed or humiliated, especially when one's identity is belittled or devalued" (Hartling et al., 2007).

- *Cognitive dissonance*; it's a mental conflict that occurs when your beliefs don't match your actions. It is an uncomfortable state of mind when one has conflicting values, attitudes, or perspectives on the same thing. To keep their place in the house, contestants may do things they probably wouldn't do in real life. However, they are not playing a character, they are playing "themselves," and often, the sides they choose to show are low and ugly.

- *Severance*; Disconnection, or dissociation, is a disruption in the way your mind processes information. You may feel disconnected from your thoughts, feelings, memories, and surroundings. It can affect your sense of identity and your perception of time. Who these contestants are while competing for attention in front of the cameras can be very different from who they are at home with their real-life loved ones. Some critics claim that the show simply "brings out" who they really are in this difficult situation, but others say that the program simply creates a "concentration camp" as an environment to break these attention-hungry characters into more fame, victory, etc.

Some of the negative effects of reality television shows on young people are:

- a) Decreased self-confidence from unrealistic standards of beauty. Many reality TV shows present unrealistic standards of beauty and

promote the idea that a person's worth is based on their appearance. Watching too much reality TV increases the likelihood that young people will compare themselves to the people on the show, which can result in low self-esteem. These shows are also often highly sexualized and may be inappropriate for younger children to watch.

- b) Distorted values. "Reality TV" often involves unrestrained activities, drinking, and a focus on material things. For example, the cast of "Jersey Shore" spent a lot of time drinking alcohol, engaging in risky behavior, and even getting arrested by security forces.

- c) Normalization of aggression. Reality TV often focuses on interpersonal drama, including bullying, gossip, and aggression. The Real Housewives franchise regularly features gossip and bullying. It also projects the false image that female relationships are divisive and competitive, and that being mean is the only way to gain respect.

- d) Unreal image of success. Reality TV rarely portrays the intelligence and success of its cast members. For example, many of the Real Housewives are successful entrepreneurs and philanthropists in their real lives. However, we don't see this in the show because the camera is always focused on the drama that happens in their lives. Seeing this kind of reality depicted in a show can give the younger generation a distorted idea of what it takes to be successful.

The results of a study of 100 Indian teenage students concluded that reality TV shows have a significant effect on lifestyle and academic achievement. The findings are also supported by another study with 800 Pakistani students, who stated that watching reality TV affects their lack of preparation and failure to complete schoolwork. They spent a lot of time discussing on social media what they had watched on reality TV. Some "Reality TV" that have children as the main protagonists are mainly singing and dancing shows that focus on their talent. Most parents see these programs as fun and harmless. While these can be an opportunity for gifted children, on the other hand, for children who come from vulnerable backgrounds and have fewer opportunities to prepare, the pressure to step into the spotlight and excel is very great. The shows are very competitive, and these children are subjected to constant public evaluation, which can negatively affect their mental health.

An even more troubling effect that reality shows can have on teenagers is early sexual activity and substance use. Many television products

promote or depict sex in one way or another. "Reality TV" is no exception to this rule; it is not uncommon to see sexually suggestive or explicit content on such Big Brother reality shows. According to the Kaiser Family Foundation, teenage girls who watch such reality shows tend to see physical attractiveness and sexual attraction as criteria for success in real life or even as a means to achieve it. The psychological effects of participating in reality television shows can be far greater and more complex than producers, participants, and audiences may realize. This was evident in the United Kingdom around the show "Jeremy Kyle" and ITV's decision to close the program after the death of one of its guests. This is not the only case where suicidal acts occurred, another very popular show on ITV, "Love Island", caused the suicide of two former contestants. Following public concerns about potential harm to children in the shows spawned from Boys and Girls Alone, a Big Brother-style program featuring 20 children aged 8 to 11 in 2010 led to the creation of working groups from the English and Scottish governments to reform legislation and regulations that analyze the psychological risks to under-18s who take part in performances. After completing the analysis, several risk factors such as: stress, trauma, anxiety, fear, low self-esteem, insecurity, and bullying were found. Psychologist Albert Bandura, known for his Bobo doll experiments in the 1960s, showed how behavior displayed on the screen is easily modeled in everyday life. In his experiments, Bandura showed how children imitated the real-life aggression they had seen on screen. Some reality TV shows feature situations that are often taboo in certain cultures. Due to this cultural deviation, a pan-Arab version of "Big Brother" was canceled in 2004 after less than two weeks on air following a public protest in the streets (Miladi, 2015). According to a study conducted in Nigeria about the television show "Big Brother", the results presented showed that the show has serious effects on the viewers, as they want to imitate the behaviors of the residents they see on the program. The findings of the study show that many followers of "Big Brother" believe that what they watch on the show is real-life situations and not just acting (Lynch; 2006).

In Albania, the television show "Big Brother" was broadcast for the first time in 2008 and is still ongoing. The program has aroused interest and is followed by many fans. In addition to the high audience, this television show has also been discussed in the media and academic circles for the negative effects it conveys to both the residents and the audience. A participant in the

third edition of "Big Brother" regretted having participated in the program and stated that the producers of the program had used his story for viewership effect. During the broadcast, he admitted to being gay. The statement was followed by protests from his hometown, and influenced by public debates and prejudices, his family moved to another city. Also, the story of another girl participating in Big Brother 5 raised a lot of discussion and noise after most of the media published a series of erotic photos. The production of "Big Brother" broke one of the rules of this format by showing the resident the photos published in the press under the pretext that her confession about the photos would guarantee a high audience. Another girl participating in "Big Brother" told her personal story, the origin and aspects of the mentality with which she grew up, and after some time she created a relationship with a resident of Big Brother. Her story aroused media interest and was commented on a lot in public, even after the end of the program. After a few years, she committed suicide. In this year's edition, a resident of "Big Brother", a singer by profession, was victimized by saying that he suffers from a very rare disease. His story aroused public interest and debate, some commentators accused the production of not following the rules, and another part accused the resident of using his illness for money, visibility, and clicks on the Internet. In the television show "Purputhen", broadcast by "Top Channel" television last year, the physical conflict between the two girls was published directly, which escalated by hitting each other. In the program "It's my home", which is broadcast on the television channel "First Channel", scenes of violence were shown, where a contestant was hit with a shoe by another contestant. In the children's show entitled "Peter Pan's Trap", which is broadcast on "Klan TV", a child who had difficulty in articulating words became the protagonist of ridicule, harassment and discussions in public and on social networks. Regarding this case, the author of the show traveled to the village where the child lived and published the house and conditions where he lived. The broadcast of the video evoked many reactions from the public and experts in the field. The publication of the private life and differentiation of the children was an action that affects the psychological well-being of the child himself and other children who are perceived as neglected by the show's leaders.

Discussions

According to the Uses and Gratifications Theory, television audiences seek the program content

that best meets their needs (Ike, 2005). The theory argues that "Reality TV" offers several benefits to the audience that chooses to watch it, namely entertainment, relaxation, information seeking, habituation, passing the time, and escape, all of which are integral parts of the Big Brother program. The social learning theory proposed by (Bandura et al., 1961) states that television audiences learn from observing the behavior of other people. According to this theory, television content serves the television program through three stages: attention, retention, and motivation. From a psychological perspective, "Reality TV" is a television program that can stimulate challenging psychological and emotional situations in the real world and motivate participants to compete under the influence of rewards, gifts, or fame.

Findings from the data presented show that reality television programs such as "Big Brother" have psychological effects on both the contestants and the audience. Based on the analysis of the content of the "Big Brother" show, some main elements are evident, such as: misinformation and disorientation, where it is difficult to distinguish between facts and fiction, private and public. Another important aspect is feelings of humiliation, which refer to the negative emotions, anxiety, or pain that one experiences when one is ridiculed, humiliated, belittled, or when one's identity is devalued (Hartling et al., 2007). Most of the concepts and themes of "Reality TV" are mainly suitable for adults and are quite unacceptable for children and teenagers to watch as they can affect them psychologically. Some scenes include inappropriate romance and the use of harsh and vulgar words, which can affect the psyche and development of children.

David Wilson, professor of criminology at the University of Central England, claims that Big Brother psychologists are effectively little more than casting agents, using their expertise to identify contestants with personality traits that could spark conflict within the house. Wilson (2006) worked briefly on "Big Brother" and has stated after this experience that psychologists should refuse to work for reality TV shows unless they have an independent ethics committee to protect the welfare of the contestants. Influenced by the inappropriate level and content of the "Big Brother" program, we emphasize that Japan has not included it in the television broadcasts (Frau-Meigs, 2016).

Conclusions

Based on the cited studies, manipulation, confusion, ambiguity, misinformation, and disorientation are some of the elements present

in "reality TV" shows. Based on the literature used and the content analysis of the "Big Brother" program, we conclude that participation in the program has psychological effects. On a TV show in the United Kingdom, two of the former contestants committed suicide. The show was criticized, and an in-depth investigation was made into the causes of the suicides. After completing the analysis, several risk factors were found, such as: fear, anxiety, stress, trauma, demoralization, low self-esteem, depersonalization, and bullying. The lack of psychological evaluations and the lack of subsequent treatment were among the main factors neglected by the show's producers.

In Albania, the broadcast of the Big Brother program has aroused the interest of both the contestants and the audience. In this edition, the name of a resident has been followed a lot and clicked over 1 billion times on social media. Over the years, the content of the television show "Big Brother" has shown inappropriate themes that have affected the psychological well-being of the participants. Some of the elements identified during the broadcasts are: harassment, insults, intimate scenes, victimization, self-blame, ridicule, derision, homophobia, prejudice, and discrimination. Children, vulnerable people, and the uninformed public can suffer long-term effects from participating in these types of "reality TV," and the broadcasts can have unintended consequences, not only for them, but also for their family and social circle.

It is recommended that the Audiovisual Media Authority monitor and limit inappropriate content of Reality TV shows. To draft a manual by experts in psycho-social sciences and communication for television channels that broadcast Reality TV shows. The juries of Reality TV shows consist of experts from multidisciplinary fields. Conduct research in the socio-cultural aspect to assess how useful and appropriate it is in the Albanian context. Conduct research to identify the psychological effects on vulnerable social groups, especially children and adolescents. Reality TV shows should not be broadcast in prime time. It is recommended that children watch Reality TV accompanied by their parents.

Reference

1. *AcademicHelp. Reality TV and Its Impact on Teenagers Essay Sample, Example. AcademicHelp.net [Internet]. 2018. <https://academichelp.net/samples/academics/essays/expository/reality-tv-impact-on-teenagers.html>*

2. Arbresh. *Psikologia shqiptare i reagon ashpër Alketa Vejsiut për ndihmën e dhënë ndaj vogëlushit të "Piter Pan"*. Arbresh.info [Internet]. 2019. <https://www.arbresh.info/showbiz/psikologia-shqiptare-i-reagon-ashper-alketa-vejsiut-per-ndihmen-e-dhene-ndaj-vogelushit-te-piter-pan/>
3. Bondebjerg I. *The mediation of everyday life: Genre, discourse and spectacle in reality TV. Realism and Reality in Film and Media Northern* [Internet]. 2002. https://www.academia.edu/1980779/The_mediation_of_everyday_life_Genre_discourse_and_spectacle_in_reality_TV
4. Bhoje B. *Effects of Reality Shows on Teenagers. International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences* [Internet]. 2017;(1):22-28. https://www.academia.edu/35539251/Effects_of_Reality_Shows_on_Teenagers
5. Boldnews. *Dhuna mes vajzave në "Përputhen", reagon AMA. BoldNews.al* [Internet]. 2022. <https://boldnews.al/2022/12/16/dhuna-mes-vajzave-ne-perputhen-reagon-ama/>
6. Balkanweb. *Skena të forta dhune, ndërpritet transmetimi televiziv i reality show-t në Kosovë. balkanweb.com* [Internet]. 2024. <https://www.balkanweb.com/skena-te-forta-dhune-nderpritet-transmetimi-televiziv-i-reality-show-t-ne-kosove/>
7. Gibson B, Hawkins I, Redker C, Bushman BJ. *Narcissism on the Jersey Shore: Exposure to narcissistic reality TV characters can increase narcissism levels in viewers. Psychology of Popular Media Culture* [Internet]. 2018;7(4):399-412. doi.org/10.1037/ppm0000140
8. Charan S. *Negative Effects and Impacts of Reality Shows on Children, Disadvantages of Reality Shows in TV ParentCircle* [Internet]. 2017. <https://www.parentcircle.com/negative-effects-and-impacts-of-reality-tv-shows-on-children/article>
9. Eco, U. *Television and Aesthetics. Routledge.* 2017; 107-112
10. Faiz Z, Azeem A, Thakur I. *Impact of Reality Tv Shows on University Student's Performance. Pakistan Journal of Social Research* [Internet]. 2022;04(03):464-70. doi.org/10.52567/pjsr.v4i03.736
11. Frau-Meigs D. *Big Brother and Reality TV in Europe. European Journal of Communication.* 2006;21(1):33. doi.org/10.1177/0267323106060988
12. Katz E, Haas H, Gurevitch M. *On the use of the mass media for important things. American Sociological Review.* 1973;38(2):164-81. doi.org/10.2307/2094393
13. Morris S. *Jeremy Kyle may have "caused or contributed" to death of TV guest. the Guardian* [Internet]. 2020. <https://www.theguardian.com/media/2020/nov/20/jeremy-kyle-may-have-caused-or-contributed-to-death-of-tv-guest-who-failed-lie-test>
14. Hill, A. *Big Brother: the real audience. Television & New Media.* [Internet]. 2002;3 (3):323-340. <https://doi.org/10.1177/15274764020030030>
15. Peek H. *Reality TV & Impacts on Teen: What Can Parents Do?* [Internet]. Clay Center for Young Healthy Minds. 2019. <https://www.mghclaycenter.org/parenting-concerns/teenagers/impact-reality-tv-teens-can-parents/>
16. Ike, N. *Dictionary of Mass Communication. Owerri. BookKonzult.* 2005
17. Noora A, Kader, Tabassumparveen M. *A Study on the Influence of Reality T.V Shows on Life Style and Academic Achievement of Adolescents. International Journal of Research in Social Sciences* [Internet]. 2019;9:2249-496. https://www.ijmra.us/project%20doc/2019/IJRSS_AUGUST2019/IJMRA-15783.pdf
18. Lynch, M. *"Reality is Not Enough": The Politics of Arab Reality TV Arab Media & Society*[Internet]. 2005. <https://www.arabmediasociety.com/reality-is-not-enough-the-politics-of-arab-reality-tv/>
19. Luku, E. *Talk Show në Peizazhin Televiziv Shqiptar. Universiteti i Tiranës* [Internet]. 2016. <https://unitir.edu.al/talk-show-ne-peizazhin-televiziv-shqiptar/>
20. Miladi N. *Transformative pan-Arab TV: National and cultural expression on reality TV programmes. Journal of Arab & Muslim Media Research*[Internet].

- 2015;8(2):99–115.
doi: 10.1386/jammr.8.2.99_1
21. Cockroft H. Research shows reality TV is not "harmless entertainment". South West Londoner [Internet]. 2021. <https://www.swlondoner.co.uk/entertainment/06052021-research-shows-reality-tv-is-not-harmless-entertainment>
 22. Novak S. Craving Binge-Worthy Reality TV? Mental Health Experts Can Explain. Discover Magazine [Internet]. 2021. <https://www.discovermagazine.com/health/craving-binge-worthy-reality-tv-mental-health-experts-can-explain>
 23. OpenLearn. The psychological risks in reality TV and how aftercare should be done Medium [Internet]. 2019. <https://openlearn.medium.com/the-psychological-risks-in-reality-tv-and-how-aftercare-should-be-done-5fc8733bd6cd>
 24. Peek H. Reality TV & Impacts on Teen: What Can Parents Do?. Clay Center for Young Healthy Minds[Internet]. 2019. <https://www.mghclaycenter.org/parenting-concerns/teenagers/impact-reality-tv-teens-can-parents/>
 25. Peek HS, Beresin E. Reality Check: How Reality Television Can Affect Youth and How a Media Literacy Curriculum Can Help. Academic Psychiatry [Internet]. 2015;40(1):177–81.
doi:10.1007/s40596-015-0382-1
 26. Repka-Franco V. Examining The Physiological Effects of Being on "Big Brother". TVovermind [Internet]. 2017. <https://tvovermind.com/examining-physiological-effects-big-brother/>
 27. Samplius. Analysis of the Influence of Reality TV Shows on Adolescents. Samplius [Internet]. 2024. <https://samplius.com/free-essay-examples/the-impact-of-reality-television-on-teenagers/>
 28. Top Channel. Ekskluzive/ Zbulohen detaje të reja! Luizi e ka përdorur sëmundjen për para edhe më pare. top-channel.tv [Internet]. 2023. <https://top-channel.tv/2023/01/22/ekskluzive-zbulohen-detaje-te-reja-luizi-e-ka-perdorur-semundjen-per-para-edhe-me-pare01/>

Çrregullimet e Gjumit, Evidentimi i Faktorëve dhe Parandalimi i Tyre, Studim në Studentët e Fakultetit të Shëndetit

Dr. Glodiana Sinanaj¹, Sirela Hoxha¹

¹Faculty of Health, University of Vlore "Ismail Qemali", Vlore, Albania

glodisinanaj78@hotmail.com

glodiana.sinanaj@univlora.edu.al

Abstrakt

Hyrja: Çrregullimet e gjumit janë shndërruar në një faktor shqetësues duke shfaqur tendenca në rritje në zhvillimin e popullatës së grupmoshave të rritura si rezultat i disa faktorëve që përfshijnë ndryshimet socio-ekonomike të popullatës.

Qëllimi i studimit: Evidentimi i faktorëve që ndikojnë në çrregullimet e gjumit, format e simptomave dhe problematikave në të cilat shfaqen këto probleme, rekomandimi i formave të ndërhyrjeve gjithëpërfshirëse dhe trajtimeve, të cilat kanë si bazë të tyre praktikatat infermierore.

Metodologjia: Studim i tipit kros-seksional u zhvillua nëpërmjet përdorimit të pyetësorit (Sleep Questionnaire for Adults). Pyetësi përbëhet nga 4 (katër) pjesë, të cilat përdorin forma të ndryshme të zhvillimit të pyetje-përgjigjes, duke përfshirë: forma të pyetjes me përgjigje PO/JO, forma të pyetjes me përgjigje me shtjellim, forma të përgjigjes duke dhënë vlerë numerike dhe forma të përgjigjes me plotësim të tabelës.

Analiza e fuqisë statistikore u krye për të parashikuar madhësinë minimale të mostrës të nevojshme për të zbuluar lidhje dhe dallime të rëndësishme në variablat e interesit me një nivel të dëshiruar të vlerave statistikore. Instrumenti për evidentimin e faktorëve që ndikojnë në çrregullimet e gjumit u përdor për të mbledhur të dhënat në popullatën 18-25 vjeçare në vitin 2023. Periudha e mbledhjes së të dhënave zgjati 2 muaj.

Rezultatet: Në studimin tonë kanë marrë pjesë 300 individë të vetëdeklaruar studentë 18-25 vjeç. Mbizotëron gjinia femërore (67%), krahasuar me gjininë mashkullore (33%). Grupmoshat e popullatës së përzgjedhur të marra në studim janë (18-20, 21-23, 24-25 vjeç). Ekziston një lidhje korelacioni pozitiv midis individëve që paraqesin simptoma të alergjive,

virozave të stinës ose sëmundjeve kronike, me çrregullimet e gjumit, në varësi të formës së trajtimit dhe përdorimit të medikamenteve farmaceutike. Kishte një përqindje më të lartë të meshkujve konsumues të alkoolit dhe duhanit, krahasuar me përqindjet e femrave.

Personat duhanpirës kishin 14.5% më shumë mundësi për të vuajtur nga Sindroma e Këmbëve të Shqetësuara dhe 13% më shumë mundësi për të zhvilluar një gjumë me lëvizje të shpeshta. Vetëm 8 individë ishin konsumues të alkoolit dhe jo të duhanit, cka bën që të dhënat e grumbulluara të mos jenë të mjaftueshme për të kuptuar një sjellje të përgjithshme ose për të dalluar modelet e gjumit.

Krahasuar me personat që pijnë vetëm duhan ose vetëm alkool, personat që i konsumojnë të dyja zgjohen rreth 1.6 herë në natë (1-2 herë/cikël gjumi), rreth 30% më shumë. Individët që konsumojnë kafeinë kanë 66% më shumë gjasa për të përjetuar një gjumë me ndërprerje, me saktësi 0.5 për cikël gjumi, çka do të thotë për të rreth 1 zgjim të rastësishëm për 1-2 netë. Shifrat në masën 95% tregojnë se një nga problematikat bazë të krijimit të çrregullimit të gjumit tek individët e marrë në shqyrtim është përdorimi i pajisjeve teknologjike

Rekomandime: Evidentimi i faktorëve që ndikojnë në çrregullimet e gjumit tek studentët rekomandon krijimin e formave të reja të përqasjes për trajtimin e çrregullimeve të gjumit, përtej përdorimit të medikamenteve farmaceutike. Infermierët mund të mundësojnë zhvillimin e trajnimeve, workshop-eve, diskutimeve me komunitetin, për t'i drejtuar në forma alternative të terapisë të trajtuara si: aromaterapia, terapia me muzikë, format e meditimit, relaksimi i muskujve, etj. Edukimi i komunitetit lidhur me format alternative të kurimit luan një rol tepër ndikues në mirëqenien e këtyre grupmoshave dhe në këtë formë

praktikat infermiore të përdorura rrisin ndërgjegjësimin për këto problematika.

Fjalë kyçe: *Crregullimet e gjumit, evidentimi i faktorëve, parandalimi i tyre*

Abstract

Introduction: Sleep disorders have become a worrying factor showing increasing trends in the development of the population of older age groups as a result of several factors that include the socio-economic changes of the population.

The purpose of the study: Evidence of the factors that influence sleep disorders, the forms of symptoms and problems in which these problems appear, the recommendation of forms of comprehensive interventions and treatments, which are based on nursing practices.

Methodology: A cross-sectional study was conducted using a questionnaire (Sleep Questionnaire for Adults). The questionnaire consists of 4 (four) parts, which use different forms of question-answer development, including: question forms with YES/NO answers, question forms with detailed answers, answer forms giving numerical value and answer forms with table completion. Statistical power analysis was performed to predict the minimum sample size needed to detect significant associations and differences in the variables of interest with a desired level of statistical significance. The instrument for identifying factors affecting sleep disorders was used to collect data in the 18-25 years old population in 2023. The data collection period lasted 2 months.

Results: 300 self-declared students aged 18-25 participated in our study. The female gender predominates (67%), compared to the male gender (33%). The age groups of the selected population taken in the study are (18-20, 21-23, 24-25 years old). There is a positive correlation between individuals presenting symptoms of allergies, seasonal viruses or chronic diseases, with sleep disorders, depending on the form of treatment and the use of pharmaceutical medications. There was a higher percentage of males consuming alcohol and tobacco, compared to the percentages of females.

Smokers were 14.5% more likely to suffer from restless legs syndrome and 13% more likely to develop restless leg sleep. Only 8 individuals were alcohol users and not smokers, which makes the collected data insufficient to understand a general behaviour or distinguish sleep patterns.

Compared to people who smoke only tobacco or only alcohol, people who consume both wake up about 1.6 times per night (1-2 times/sleep cycle), about 30% more. Individuals who consume caffeine are 66% more likely to experience interrupted sleep, with an accuracy of 0.5 per sleep cycle, which translates to about 1 random awakening per 1-2 nights. The figures of 95% show that one of the basic problems of creating a sleep disorder in the individuals under consideration is the use of technological devices.

Recommendations: Evidence of factors that influence sleep disorders in students recommends the creation of new forms of approach to the treatment of sleep disorders, beyond the use of pharmaceutical medications. Nurses can facilitate the development of trainings, workshops, discussions with the community, to direct them to alternative forms of therapy treated as: aromatherapy, music therapy, forms of meditation, muscle relaxation, etc. Community education regarding alternative forms of healing plays a very influential role in the well-being of these age groups and in this way the nursing practices used increase awareness of these issues.

Keywords: *Sleep disorders, identification of factors, their prevention*

Introduction

Sleep plays a key role in the biological well-functioning of the human body, influencing the balance of hormones produced and stimulating or inhibiting the production/release of specific hormones during different stages of sleep. These hormones play an important role in body development in relation to the growth and development of tissues, muscles and bones. Also, the functioning of the central and peripheral nervous system is closely related to the quantity and quality of sleep. In such a perspective, the development and maturation of the brain in processes related to recognition, organization and timely action to previously known/unknown situations is deeply influenced by the process of sleeping. Sleep plays a fundamental role in emotional and socio-emotional well-being. He enables stress management and emotional stability. Realizing a good sleep, with well-balanced schedules and phases, also affects the prevention and non-development of a number of diseases closely related to obesity, diabetes, the cardiovascular system and the immune system. Finally, sleep has an influential role in academic performance and mental and physical preparation for work, showing the first short-

term consequences that are affected by the lack of concentration, reduced vigilance, etc.

With the continuous increase of common problems in the post-adolescent and adult age groups, a special importance has been devoted to the study and analysis of influencing factors in important disorders that affect public health. Continuous studies conducted at a national level or more comprehensively, at an international level, emphasize and qualify sleep as a key influencing factor in the well-being of these age groups affected by diseases that are spreading at a galloping pace, such as the case of obesity and diseases cardio vascular [1]. In a study conducted to look at the behaviors, quality and duration of sleep in the age groups studied, it was concluded that individuals with higher and lower amounts of sleep duration, that is, who exceeded or did not meet the time of necessary, were more likely to show problems with obesity or the cardiovascular system [1]. More specifically, it was observed that in the male gender of this age group who did not meet the sleep schedule, there was a higher age group average compared to the other categories, a higher body mass index (BMI) and a higher blood pressure during diastole of the heart, but the smaller average of the presence of glucose in the blood.

Meanwhile, boys with excessive amounts of sleep schedule duration tended to be alcoholics or smokers. As for the female gender, the study concluded that girls with missing hours of sleep also had a higher average age than the other categories, a higher variation in weight and body mass index (BMI), as well as a high blood pressure in both phases of heart function, diastole and systole [1]. Just like the boys who exceeded the sleep duration schedule, the girls with this problem also showed the same characteristics. It should be noted that depending on the stage of the life cycle that an individual is in, the need for sleep is different and is also influenced by external factors related to lifestyle [2].

So, according to the Centers for Disease Control and Prevention (CDC), the recommended amount of sleep for the 13-18-year-old adolescent age group is 8-10 hours of sleep per 24-hour daily cycle. Meanwhile, for the age group +18 years, more precisely 18-22 years, which following this thesis will also be considered as an integral part of university education, the recommended sleep schedule is 7 hours for the night cycle [2]. Taking into consideration the above study, but also the advisory and management publications from public health institutions at the international level, the consequences of an irregular duration

of the sleeping schedule, are noticed by the short-term and long-term problems, some of which we can mention insomnia (insomnia), Delayed sleep phase syndrome, Syndrome Restless legs syndrome, sleep apnea, and narcolepsy [3]. Such causes are closely related to lifestyle: to the way of eating, to the development of physical activity and also to the necessary psychological and emotional care, to biological developments: hormonal and physical changes during growth stages, etc.

All these problems are important, first their identification and then their solution and treatment. It is worth noting that education in relation to the health of a good sleep is closely related to the creation of the right habits in the lifestyle. Influential in the creation of these habits are many factors and among them the nursing service also plays an important role, as a preventive, identifying and helpful link in solving problems with sleep disorders.

Materials and Methods

The study was cross-sectional type. The general population aged 18-25 years was the study population. It was intended that the target population was the local one of the Faculty of Health - of the city of Vlora in order to provide a complete overview of sleep disorders in students and the identification of factors in the local context. Data collection was performed using the Sleep Questionnaire for Adults.

In order to enable the fulfillment of objective 1, the identification of the main factors that contribute to the development of sleep problems, the data collected from parts 1 and 3 were mainly used. The first part, which asks about weight loss, current diseases of the individual and the use of pharmaceutical medications, provides data on potential factors that may be associated with sleep disorders. At the same time, the third part directly identifies these factors. In order to enable the fulfillment of objective 2, examining the relationships between factors and patterns of disturbed sleep, the data collected in the second part of the questionnaire, which studies sleep habits and routines in more detail, is extremely valuable. including sleeping and waking time. The fulfillment of objective 3, highlighting the role of the nursing service in addressing sleep disorders, and objective 4, developing new nursing policies and strategies, can be informed by part 3 of the questionnaire, which presents a clearer reflection of treatments or techniques previously used by the individuals questioned to develop healthier sleep practices.

Ethical considerations

All participants in the study were assured of voluntary participation, anonymity, protection of personal data according to applicable legislation, as well as the possibility to withdraw from the study at any time. Participants were clearly and fully informed about the purpose and nature of the study, as well as about the safety and benefits of their participation. Participants also had the opportunity to provide informed consent through a forced option where they expressed their agreement to participate in the study. If this option was not selected, they could not continue completing the questionnaire.

Data analysis

For demographic data and study results, descriptive statistics expressed in mean, standard deviation (SD) for continuous variables and percentages for categorical variables were used. Statistical power analysis was performed to predict the minimum sample size required to detect significant relationships and differences in the variables of interest with a desired level of statistical significance. This number of selected participants ensures the necessary statistical

precision to carry out the planned analysis of the collected data and to enable the discovery of valid associations and results. Various statistical tests and factorial analysis were used to validate the data in the questionnaire's validation phase.

Results

Socio-demographic data of the participants in the study, n=300

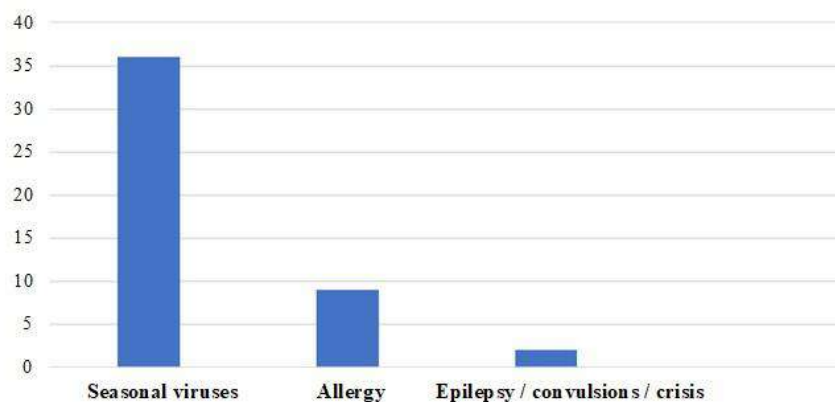
300 self-declared students were included in the final analysis of the study. The majority of participants were female (67%), compared to male (33%). There was a higher percentage of males consuming alcohol and tobacco, compared to the percentages of females. People who consume both wake up about 1.6 times per night (1-2 times/sleep cycle), about 30% more.

Results of the (Sleep Questionnaire for Adults)

Chart 1 presents the results of the number of individuals in the study for each typology of health diseases.

From this table it can be seen that 36 individuals suffer from seasonal viruses, 9 individuals suffer from general forms of allergy and 2 suffer from chronic diseases.

The number of individuals under study, for each typology of diseases

From chart.1 it was observed that:

- 15% of the number of respondents have shown the existence of one of the three typologies of diseases mentioned earlier such as: seasonal viruses, general allergies and chronic diseases such as epilepsy, convulsions or seizures.

- More specifically, 36 individuals suffer from seasonal viruses, 9 individuals suffer from general forms of allergy and 2 suffer from chronic diseases mentioned above.

The medications that these individuals may use and their chemical content may cause an imbalance in the internal environment.

Table 1. Distribution by gender for tobacco, alcohol and caffeine consumption

Consuming	Users		Total

	Female	Male	
Alcool	31 (15%)	34 (34%)	65
Tobacco	35 (18%)	56 (56%)	91
Caffeine	116 (58%)	80 (80%)	196

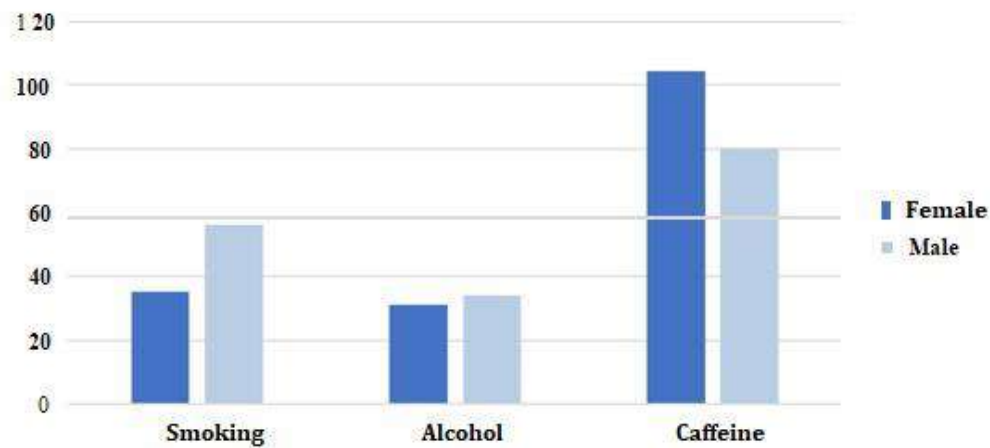

Chart 2. Distribution of individuals who consume tobacco, alcohol or caffeine by gender in the study population (300 individuals). Among the interviewed individuals it was observed that:

- there was a higher percentage of male users of alcohol and tobacco, compared to the percentages of females.

While it was concluded that for the consumption of caffeine there is no relationship that is influenced by the gender of the individual, since the levels of consumption were similar for both sexes.

Table 2. Distribution of individuals who experience sleep disorders, such as interrupted sleep, Restless Legs Syndrome and frequent movements in sleep for 2 categories of individuals, those who consume or do not smoke.

Disruption	Smoker	Nonsmokers
Interrupted sleep	43/100 (43%)	32/200 (16%)
Restless Legs Syndrome	22/100 (22%)	15/200 (7.5%)

Frequent movements in sleep	45/100 (45%)	63/200 (32%)
------------------------------------	--------------	--------------

Among the interviewed individuals it was observed that:

- smokers in the study population of 300 individuals were 27% more likely to

develop disrupted sleep compared to nonsmokers. Also, smokers were 14.5% more likely to suffer from Restless Legs Syndrome and 13% more likely to develop restless leg sleep.

Table 3. Distribution of individuals who consume only alcohol, only tobacco and individuals who consume both. From this table it can be seen that the number of only 8 individuals who consumed only alcohol and no tobacco is not sufficient to draw clear conclusions about sleep patterns.

Consuming	Alcohol only	Only Tobacco	Alcohol & Tobacco
Male	4	26	30
Female	4	8	27
Total	8	34	57

Chart 3. shows a comparison of the number of times the group under consideration experiences sleep disruptions at night, based on the collected data.

- Individuals who consume neither tobacco nor alcohol have an average sleep interruption per night of about 0.4, meaning that most individuals interrupt their sleep none or 1 time. While for

people who consume only alcohol or only tobacco, the results were similar, respectively 1.1 and 1.2 awakenings per night, or about 175% higher compared to people who do not consume any of the above. However, compared to people who smoke only tobacco or only alcohol, people who consume both wake up about 1.6 times per night (1-2 times/sleep cycle), about 30% more.

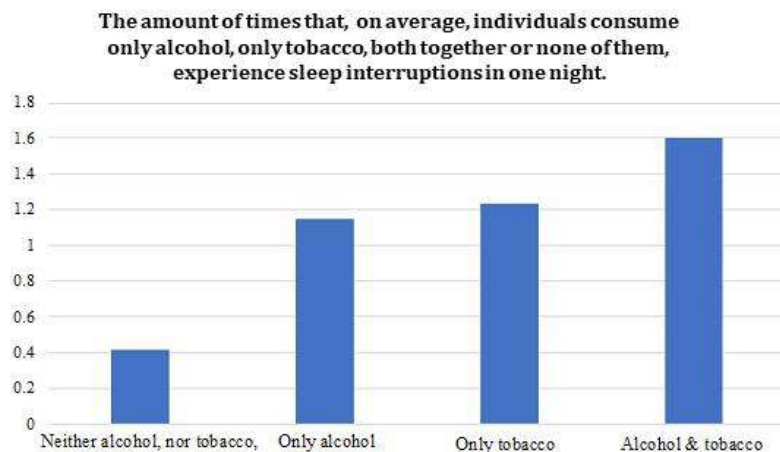
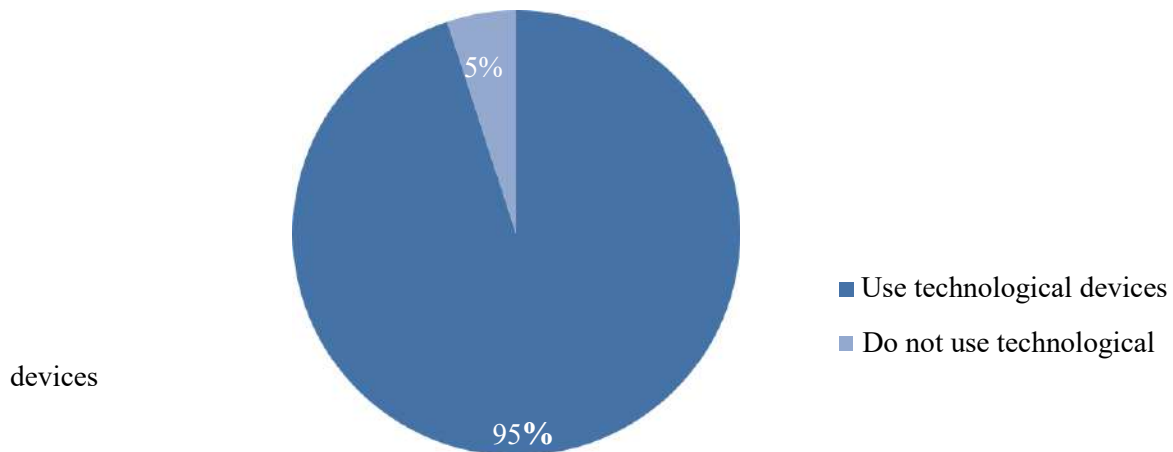

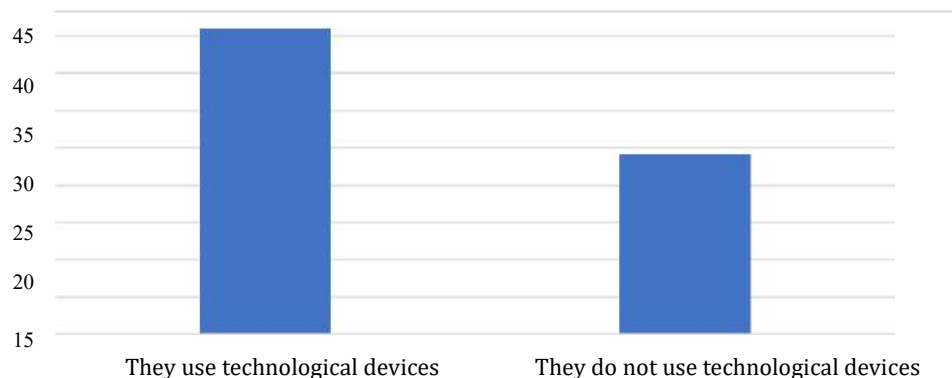
Chart 4. Distribution of individuals using or not using technological devices before bedtime

The use of electronic devices, especially in the evening or close to bedtime, has an influential role in creating sleep patterns and can contribute to a number of disorders in individuals in the 18-25 age group. The main element of technological devices that affects the creation of sleep disorders is the blue light emitted by these devices. Blue light has a direct impact on sleep, especially the circadian rhythm.

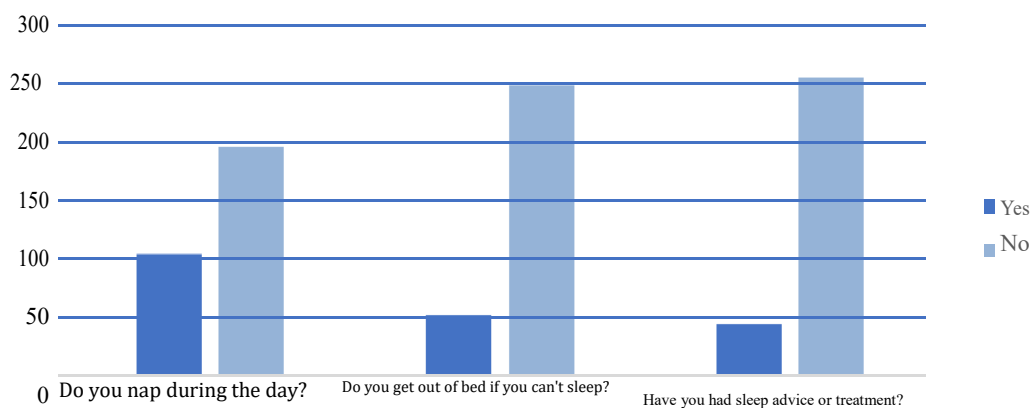
- 95% of individuals surveyed use at least one technology device before bedtime. These presented values prove the lack of general education about creating good sleep health. The figures of 95% show that one of the basic problems of creating a sleep disorder in the individuals under consideration is the use of technological devices.

Chart 5. Average time taken to fall asleep (min) for people who use or do not use technological devices before bedtime.

An individual who uses technological devices ahead of schedule sleepers need an average of 41 minutes to fall asleep, compared to individuals who do not use technology devices, for whom it takes about 24 minutes. In general terms, an individual who uses technological devices before bedtime it takes 70% more time to fall asleep compared to an individual who does not use technological devices before going to sleep.

Chart 6. Perceptions of the study population regarding the sleep routine.

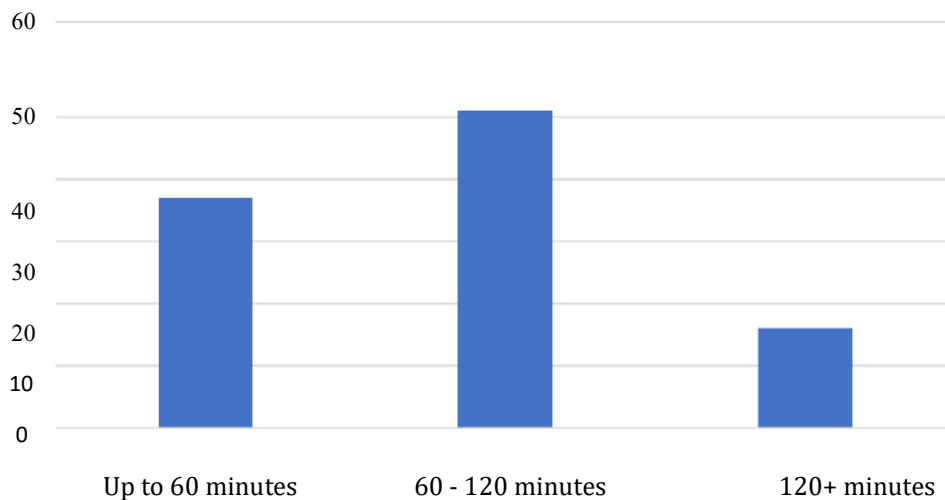

Chart 7. The number of individuals and the amount of time they nap during the day (0-60 min, 60-120 min, +120 min). It is observed that:

- 36% of individuals (37 individuals) who napped during the day did so in less than 60 minutes,
- 49% (51 individuals) napped for 1 to 2 hours,
- while the rest, of 15% (16 individuals), extended their nap to more than 2 hours.

The data revealed that only 36% of napping individuals slept in the recommended hourly phase, that of up to 60 minutes. In further analysis, it was concluded that the remaining 64%, those who napped for more than 1 hour, belonged to the category of individuals who had later bedtimes. A pattern of behavior of individuals who cannot prolong their sleep is observed. Only 17% of individuals were taken out of bed if they were not woken up sleep, while 83% of them did not perform this action.

Discussion

In the selected population, great care was taken to allow diversity for age and gender, to maintain such balances as to give generalizable terms to the results and conclusions of the study. In the number of individuals questioned in the form of a survey, there were 200 female and male participants, distributed in age groups like (18-20, 21-23, 24-25 years old). The consumption of tobacco, alcohol and caffeine affects the creation of sleep disorders associated with a wide variety of symptoms. The high nicotine content in cigarettes stimulates the activity of the Central Nervous System (CNS), stimulating the release of

neurotransmitters such as dopamine and noradrenaline, which increase feelings of alertness and arousal. This stimulant interferes with the ability to achieve uninterrupted, deep sleep, often causing successive awakenings during sleep. Many studies have shown that nicotine is one of the causes of insomnia (insomnia), as it affects the cycle of waking and sleeping by interrupting the natural process of falling asleep. International studies conducted by various organizations that focus on identifying the factors that cause sleep disorders, list alcohol consumption as an important factor that contributes to the creation of new disorders, or worsens the condition of current sleep disorders. Other studies have concluded that alcohol consumption affects the creation of interrupted sleep. This fragmentation of sleep reduces the efficiency of sleep, worsens its hygiene and also damages the following days to have a less productive day. 95% of individuals surveyed use at least one technology device before bedtime. These presented values prove the lack of general education about creating good sleep health. The figures of 95% show that one of the problems the basis of the creation of sleep disorder in the individuals considered is the use of technological devices. An important part of educating yourself about good sleep health is creating healthy sleep habits. Education on good sleep health plays an essential role in creating a community that develops high-quality sleep and therefore increases productivity in daily activities. In the conducted survey, some group behaviors were observed which play an influential role in reducing the efficiency of sleep and its regenerative activity, especially for the elements of the nervous system related to memory and

vigilance. 49% (51 individuals) took a nap that lasted between 1 and 2 hours, while the rest, of 15% (16 individuals), extended their nap to more than 2 hours. Studies have shown that taking a nap during the day is closely related to lifestyle and varies based on personal preferences. Napping during the day is associated with its benefits, but also with its disadvantages. It is important, according to the recommendations, that the duration of the nap should be between 20-30 minutes, as this is the right time that the biological environment needs to increase the state of alertness, focus and productivity. Usually the recommended time to take a nap is around noon, not around dinner time, in order to avoid delaying the sleep schedule and the internal biological cycle or cycle circadian. The data revealed that only 36% of napping individuals slept in the recommended hourly phase, that of up to 60 minutes. In further analysis, it was concluded that the other 64%, those who napped for more than 1 hour, did part of the category of individuals who had later bedtimes. From a psychological point of view, it is recommended that individuals who cannot extend their sleep in a period of time longer than 20-30 minutes get out of bed and engage in a relaxing activity. This method is known as "stimulus control therapy" pronounced: "stimulus control therapy". The reason behind this therapy lies in the fact of psychologically connecting the bed with sleep.

Conclusions

It was concluded that there is a positive relationship between positive symptoms present in all diseases, which are chronic diseases, with sleep health, in all forms of use and use of pharmaceuticals. Individuals who consumed tobacco, alcohol and caffeine as part of the diet of them had higher predispositions to show problems related to sleep disorders. Smokers were 27% more likely to develop one interrupted sleep compared to non-smokers. Individuals who consumed only alcohol or only tobacco experienced 175% (about twice as much) sleep disruption during the nocturnal cycle compared to individuals who consumed neither alcohol nor tobacco. Individuals who consumed both alcohol and tobacco experienced 30% more sleep disruptions during the nocturnal cycle compared to individuals who consumed only alcohol or only tobacco. Caffeine consumption adding to the effects of alcohol and tobacco, or both, causes at least a 10% increase in the frequency of sleep disruption during the sleep cycle. Individuals who consumed caffeine were 66% more likely to experienced disrupted sleep compared to individuals who did not consume caffeine. A

positive correlation was concluded between the duration of sleep and the amount of caffeine consumed for the daily cycle. About 95% of individuals surveyed used at least one device technology before bedtime. These individuals who used technological devices before bedtime needed 70% more time to fall asleep compared to an individual who did not use technological devices before sleeping. A lack of education was found regarding proper sleep development practices, including: using technological devices before bedtime, not getting out of bed when having trouble falling asleep, napping for extended hours, not asking for help for the treatment of sleep problems. It is emphasized that the data collected from the conducted survey present their limits and may not represent a general case for individuals of all age groups. Also, frequent awakenings at night, delays in falling asleep, napping during the day are the form of expression of sleep problems such as insomnia and Parasomnias. The need to move from the bed in the absence of falling asleep and pain in the legs or the need to move them constantly are indicative factors of Restless Legs Syndrome.

References

- [1] Seo, S.H., Shim, Y.S. Association of Sleep Duration with Obesity and Cardiometabolic Risk Factors in Children and Adolescents: A Population Based Study. *Sci Rep* **9**, 9463 (2019). <https://doi.org/10.1038/s41598-019-45951-0>
- [2] Centers for Disease Control and Prevention. (n.d.). How much sleep do I need? Retrieved June 19, 2023, from https://www.cdc.gov/sleep/about_sleep/how_much_sleep.html
- [3] K Pavlova, M., & Latreille, V. (2019). Sleep Disorders. *The American journal of medicine*, 132(3), 292–299. <https://doi.org/10.1016/j.amjmed.2018.09.021>
- [4] Capezuti E. A. (2016). The power and importance of sleep. *Geriatric nursing (New York, N.Y.)*, 37(6), 487–488. <https://doi.org/10.1016/j.gerinurse.2016.10.005>
- [5] Klinzing, J. G., Niethard, N., & Born, J. (2019). Mechanisms of systems memory consolidation during sleep. *Nature neuroscience*, 22(10), 1598–1610. <https://doi.org/10.1038/s41593-019-0467-3>
- [6] Alhola, P., & Polo-Kantola, P. (2007). Sleep deprivation: Impact on cognitive performance. *Neuropsychiatric disease and treatment*, 3(5), 553–567.
- [7] Hu, X., Cheng, L. Y., Chiu, M. H., & Paller, K. A. (2020). Promoting memory consolidation during sleep: A meta-analysis of targeted memory

- reactivation. *Psychological bulletin*, 146(3), 218–244. <https://doi.org/10.1037/bul0000223>
- [8] Lane T. (2019). Emotional Intelligence. *Annals of the Royal College of Surgeons of England*, 101(1), 1. <https://doi.org/10.1308/rcsann.2018.0209>
- [9] Hutchison, I. C., & Rathore, S. (2015). The role of REM sleep theta activity in emotional memory. *Frontiers in psychology*, 6, 1439. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01439>
- [10] Deliens, G., Stercq, F., Mary, A., Slama, H., Cleeremans, A., Peigneux, P., & Kissine, M. (2015). Impact of Acute Sleep Deprivation on Sarcasm Detection. *PloS one*, 10(11), e0140527. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0140527>
- [11] Nicolaides, N. C., Vgontzas, A. N., Kritikou, I., & Chrousos, G. (2020). HPA Axis and Sleep. In K. R. Feingold (Eds.) et. al., *Endotext*. MDText.com, Inc.
- [12] Greenlund, I. M., & Carter, J. R. (2022). Sympathetic neural responses to sleep disorders and insufficiencies. *American journal of physiology. Heart and circulatory physiology*, 322(3), H337–H349. <https://doi.org/10.1152/ajpheart.00590.2021>
- [13] Siegel J. M. (2004). The neurotransmitters of sleep. *The Journal of clinical psychiatry*, 65 Suppl 16(Suppl 16), 4–7.
- [14] Ursin R. (2002). Serotonin and sleep. *Sleep medicine reviews*, 6(1), 55–69. <https://doi.org/10.1053/smr.2001.0174>
- [15] Oswald I. (1980). Sleep as restorative process: human clues. *Progress in brain research*, 53, 279–288. [https://doi.org/10.1016/s0079-6123\(08\)60069-2](https://doi.org/10.1016/s0079-6123(08)60069-2)
- [16] J.F. Sassin, et al., Human Growth Hormone Release: Relation to Slow-Wave Sleep and Sleep-Waking Cycles. *Science* **165**, 513–515 (1969). DOI:10.1126/science.165.3892.513
- [17] Scharf, M. T., Naidoo, N., Zimmerman, J. E., & Pack, A. I. (2008). The energy hypothesis of sleep revisited. *Progress in neurobiology*, 86(3), 264–280. <https://doi.org/10.1016/j.pneurobio.2008.08.003>
- [18] Rico-Rosillo, M. G., & Vega-Robledo, G. B. (2018). Sueño y sistema immune [Sleep and immune system]. *Revista alergía Mexico (Tecamachalco, Puebla, Mexico : 1993)*, 65(2), 160–170. <https://doi.org/10.29262/ram.v65i2.359>
- [19] Krueger, J. M., & Majde, J. A. (1995). Cytokines and sleep. *International archives of allergy and immunology*, 106(2), 97–100. <https://doi.org/10.1159/000236827>
- [20] Besedovsky, L., Lange, T., & Born, J. (2012). Sleep and immune function. *Pflugers Archiv : European journal of physiology*, 463(1), 121–137. <https://doi.org/10.1007/s00424-011-1044-0>
- [21] Fritz Hohagen, Jens Timmer, Astrid Weyerbrock, Rosemarie Fritsch-Montero, Ursula Ganter, Stephan Krieger, Mathias Berger, Joachim Bauer; Cytokine Production during Sleep and Wakefulness and Its Relationship to Cortisol in Healthy Humans. *Neuropsychobiology* 31 December 1993; 28 (1–2): 9–16. <https://doi.org/10.1159/000118993>
- [22] Taheri, S., Lin, L., Austin, D., Young, T., & Mignot, E. (2004). Short sleep duration is associated with reduced leptin, elevated ghrelin, and increased body mass index. *PLoS medicine*, 1(3), e62. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0010062>
- [23] Motivala, S. J., Tomiyama, A. J., Ziegler, M., Khandrika, S., & Irwin, M. R. (2009). Nocturnal levels of ghrelin and leptin and sleep in chronic insomnia. *Psychoneuroendocrinology*, 34(4), 540–545. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2008.10.016>
- [24] Kline, C. E., Chasens, E. R., Bizhanova, Z., Sereika, S. M., Buysse, D. J., Imes, C. C., Kariuki, J. K., Mendez, D. D., Cajita, M. I., Rathbun, S. L., & Burke, L. E. (2021). The association between sleep health and weight change during a 12-month behavioral weight loss intervention. *International journal of obesity* (2005), 45(3), 639–649. <https://doi.org/10.1038/s41366-020-00728-8>
- [25] Benca, R. M., & Teodorescu, M. (2019). Sleep physiology and disorders in aging and dementia. *Handbook of clinical neurology*, 167, 477–493. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-804766-8.00026-1>
- [26] Buysse D. J. (2013). Insomnia. *JAMA*, 309(7), 706–716. <https://doi.org/10.1001/jama.2013.193>
- [27] de Zambotti, M., Goldstone, A., Colrain, I. M., & Baker, F. C. (2018). Insomnia disorder in adolescence: Diagnosis, impact, and treatment. *Sleep medicine reviews*, 39, 12–24. <https://doi.org/10.1016/j.smr.2017.06.009>

Corresponding author:

Glodiana Sinanaj

Address: Research Centre of Public Health,
Faculty of Health, University of Vlora, Vlora,

Kosova Street, P. Box 9401, Vlora, Albania

Tel: +355698766581

Email: glodiana.sinanaj@univlora.edu.al

Conflict of interest

The authors declare that there is no conflict of interest.

Vlerësimi i mënyrës së ushqyerjes dhe rekomandimet gjatë periudhës së shtatzënisë

PhD Candidate Saemira Durmishi

Fakulteti i Shëndetit, Universiteti i Vlorës
saemira2@gmail.com

Abstrakt

Hyrje: Shtatzënia është një kohë kur nënat e ardhshme shpesh fokusohen në dietën e tyre për të përmirësuar shëndetin e tyre dhe për të ruajtur shëndetin e ardhshëm të fëmijëve të tyre.

Qëllimi: Vlerësimi i njohurive, rekomandimeve dhe praktikave të edukimit mbi ushqyerjen, nga ofruesit e kujdesit antenatal gjatë shtatzënisë për të eksploruar se si njohuritë mbi të ushqyerit ndikojnë në zgjedhjet e ushqimit të gratë shtatzëna.

Objektiva: Të vlerësohen efektet e edukimit dhe praktikave që ndiqen gjatë shtatzënisë për të rritur nivelin dhe efektin në rezultatet e shëndetit të nënës dhe foshnjave.

Metodologjia: Ky është një studim deskriptiv i kryer në qytetin Vlorë për një periudhë kohore 1 vjeçare (Janar 2023 - Janar 2024).

Rezultatet: U morën në studim 54 infermiere dhe 80 nëna që kishin lindur, të cilat ju nënshtruan dy pyetësoreve të ndryshme. Infermieret e intervistuar rezultojnë me vjetërsi në punë: 42% më shumë se 15 vite punë, 38% 10-15 vjet, dhe 20% më pak se 10 vjet. Arsimit: 16% arsim profesional, 24% me master dhe 60% me arsim të lartë.

Konkluzione: Nevojitet një publicitet më i madh për rekomandimet, por meqenëse shumë shtatzëni janë të paplanifikuara, kërkohet edhe përmirësimi i të ushqyerit dhe stilit të jetesës së grave në moshë riprodhuese.

Fjalë kyç: *Diete, ushqyerje, kujdes prenatal*

Abstract

Introduction: Pregnancy is a time when expectant mothers often focus on their diet to improve their health and maintain the future health of their children.

Aim: To assess nutrition education knowledge, recommendations, and practices by antenatal care providers during pregnancy to explore how nutrition knowledge influences food choices in pregnant women.

Objective: To evaluate the effects of education and practices followed during pregnancy to increase the level and effect on maternal and infant health outcomes.

Methodology: This is a descriptive study conducted in the city of Vlorë for a period of 1 year (January 2023 - January 2024).

Results: 54 nurses and 80 mothers who had given birth were studied, and submitted two different questionnaires. Interviewed nurses have seniority at work: 42% more than 15 years of work, 38% 10-15 years, and 20% less than 10 years. Education: 16% vocational education, 24% master's degree and 60% higher education.

Conclusions: Greater publicity is needed for the recommendations, but since many pregnancies are unplanned, improving the nutrition and lifestyle of women of reproductive age is also required.

Keywords: *Diet, nutrition, prenatal care*

Hyrje: Në shtatzëni, një mënyrë jetese e karakterizuar mire një dietë e ekuilibruar dhe e larmishme është një përcaktues i rëndësishëm i rrjedhës së shtatzënisë, zhvillimit të fëmijës dhe shëndetit afatshkurtër dhe afatgjatë të nënës dhe fëmijës (1). Shtatzënia është një kohë kur nënat e ardhshme shpesh fokusohen në dietën e tyre për të përmirësuar shëndetin e tyre dhe për të ruajtur shëndetin e ardhshëm të fëmijëve të tyre (2). Është e rëndësishme të merret parasysh gjatë konfigurimit të dietës së nënës që marrja e pamjaftueshme e vitaminave dhe mineraleve, si dhe konsumi i lartë i ushqimeve ose pijeve me sheqer të rafinuar, rrisin incidencën e foshnjave me peshë të vogël në lindje, ndërsa konsumi adekuat i mikro-nutrientëve dhe karbohidrateve. (kryesisht integrale) mund ta zvogëlojë atë (3). Dietat e larta të nënës me sheqer dhe yndyrë çojnë në një rritje të incidencës së sindromës metabolike, diabetit dhe sëmundjeve kardiovaskulare më vonë në jetë. Acidi folik duhet të plotësohet përpara konceptimit dhe të vazhdohet të paktën në 28 ditët e para të jetës së fetusit për të parandaluar defektet e tubit nervor, dhe vitamina C duhet t'u jepet grave që pinë duhan për të ulur incidencën e astmës dhe frymëmarrjes të fëmijët (4). Është e nevojshme që dietologët, mjekët dhe ofruesit e tjerë të kujdesit shëndetësor të jenë në gjendje të ofrojnë këshilla të sakta dhe të bazuara në prova për përdorimin e suplementeve gjatë shtatzënisë (2). Njohuritë dhe praktikat e të ushqyerit të grave shtatzëna dhe klinikistëve të tyre të kujdesit antenatal janë faktorë që mund të kenë ndikim në marrjen dietike të grave shtatzëna (5). Një dietë e shëndetshme gjatë shtatzënisë shoqërohet gjithashtu me një mundësi të reduktuar të shtimit të tepërt të peshës gjatë shtatzënisë (5). Dieta e nënës është një faktor rreziku potencialisht i modifikueshëm që mund të ndikojë në madhësinë e të porsalindurit. Shumë studime të disponueshme mbi rolin e dietës së nënës dhe rezultatet antropometrike neonatale përdorin një qasje me një lëndë ushqyese (6). Shtatzënia është një periudhë e rritjes së shpejtë të fetusit dhe rritjes së kërkesave ushqimore, veçanërisht në vendet me të ardhura të ulëta dhe me të ardhura mesatare ku kequshqyerja e nënës është e përhapur. (7) Përveç dietologëve, infermierët dhe profesionistët e tjerë shëndetësorë përballen me sfidën e komunikimit të informacionit të qartë dhe të qëndrueshëm për ushqimin, shëndetin dhe dietat e ekuilibruara për një gamë të gjerë klientësh. Ka shumë keqkuptime rreth të ushqyerit. Ushqyerja në shtatzëni kërkon

vëmendje shtesë, sepse shëndeti i nënës dhe foshnjës preket. Gratë shtatzëna kanë nevojë për informacion specifik në lidhje me të ushqyerit (8).

1000 ditët e para pas konceptimit konsiderohen si një dritare e ndjeshme kohore që mund të përcaktojë shëndetin e fëmijës dhe në të cilën mund të modifikohet rreziku i sëmundjeve të mëvonshme jo të transmetueshme. Rëndësia e një stili jetese të shëndetshëm me një dietë të ekuilibruar dhe stërvitje në këtë fazë të jetës është një element i rëndësishëm ndërtimi për parandalimin e këtyre sëmundjeve dhe nënvizohet, ndër të tjera, nga synimi kombëtar i shëndetit "Para dhe pas lindjes" i vitit 2017 (9). Prevalenca në rritje e mbipeshës dhe obezitetit është një sfidë mbarëbotërore e shëndetit publik. Shtatzënia dhe më tej është një dritare potencialisht e rëndësishme për shtimin e peshës në të ardhmen tek grate (10). Një mënyrë jetese e shëndetshme parandalon rreziqet e komplikimeve të shtatzënisë dhe ndihmon në ruajtjen e shëndetit të nënës dhe fëmijës. Në këtë fazë të jetës, veçanërisht prindërit në pritje janë shpesh shumë të motivuar për të optimizuar stilin e tyre të jetesës dhe janë të hapur ndaj rekomandimeve të duhura. Gratë dhe çiftet që dëshirojnë të kenë fëmijë janë më pak të vetëdijshëm se mënyra e jetesës së tyre ndikon në fertilitetin, rrjedhën e shtatzënisë dhe gjithashtu shëndetin e mëvonshëm të fëmijës (9). Shtimi i peshës së nënës ka qenë vazhdimisht i lidhur me peshën e lindjes, por, përtej marrjes së energjisë nga nëna, asnjë makronutrient nuk është shoqëruar me asnjërin prej tyre (11). Vitet e fundit ka pasur një fokus në rritje në optimizimin e të ushqyerit dhe stilit të jetesës së grave në periudhën perikonceptive, pasi kjo është një kohë kyçe për zhvillimin e fetusit (11). Ndërhyrjet e shëndetit publik në shumë vende synojnë dietën, suplementet ushqimore, mikronutrientët e shumtë gjatë shtatzënisë dhe kanë treguar efekte të dobishme në reduktimin e lindjeve të parakohshme dhe peshës së ulët të lindjes (12). Gratë dhe ofruesit shpesh pyesin se si duhet të duket një dietë e shëndetshme për një grua shtatzënë. Mesazhi duhet të jetë "hani më mirë, jo më shumë". Kjo mund të arrihet duke e bazuar dietën në një shumëllojshmëri ushqimesh të plota me lëndë ushqyese, duke përfshirë frutat, perimet, bishtajoret, drithërat, yndyrnat e shëndetshme me acide yndyrore omega-3 që përfshijnë arrat dhe farat, dhe peshkun, në vend të cilësisë më të dobët. ushqime shumë të përpunuara (13). Kohët e fundit Instituti i Shëndetit Publik e ka përforcuar këtë fokus në

periudhën perikonceptive. Udhëzimi i tij për ushqimin e nënave dhe fëmijëve jo vetëm që këshillon përmirësimin e të ushqyerit të grave shtatzëna, por përfshin gjithashtu rekomandime për ato që mund të mbeten shtatzënë (11). Marrëdhënia komplekse midis rezultateve të ushqyerjes së nënës dhe lindjes thekson nevojën për vlerësime të qëndrueshme dhe të plota të dietës së grave gjatë shtatzënisë dhe edukimit të individualizuar të të ushqyerit për të promovuar rezultate pozitive të lindjes. Qëllimi i këtij artikulli është të ekzaminojë ndikimin e të ushqyerit para lindjes në rezultatet e lindjes, të përshkruajë kërkimin mbi efektet e makro- dhe mikro-nutrientëve në rezultatet e lindjes dhe të diskutojë strategjitë për monitorimin e dietës dhe zbatimin e edukimit të ushqyerjes gjatë shtatzënisë.

Qëllimi: Vlerësimi i njohurive, rekomandimeve dhe praktikave të edukimit mbi ushqyerjen, nga ofruesit e kujdesit antenatal gjatë shtatzënisë për të eksploruar se si njohuritë mbi të ushqyerit ndikojnë në zgjedhjet e ushqimit të gratë shtatzëna. **Objektiva:** Të vlerësohen efektet e edukimit dhe praktikave që ndiqen gjatë shtatzënisë për të rritur nivelin dhe efektin në rezultatet e shëndetit të nënës dhe foshnjave.

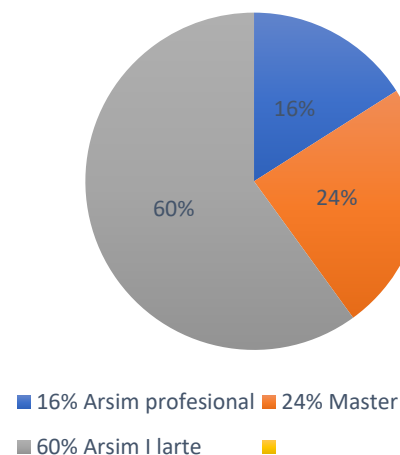
Metodologjia: Ky është një studim deskriptiv i kryer në qytetin Vlorë për një periudhë kohore 1 vjeçare (Janar 2023 - Janar 2024). Ky studim u krye në 4 Qendra Shëndetsore dhe në Spitalin Rajonal Vlorë duke u bazuar në pyetësor dhe intervista me personelin shëndetësor dhe gratë pas lindjes lidhur me edukimin dhe rekomandimet për mënyrën e ushqyerjes.

Rezultatet: U morën në studim 54 infermiere dhe 80 nëna që kishin lindur brenda harkut kohor Janar 2023- Janar 2024, të cilat ju nënshtruan dy pyetësoreve të ndryshme. Infermieret e intervistuar rezultojnë me vjetërsi në punë: 42% më shumë se 15 vite punë, 38% 10-15 vjet, dhe 20% më pak se 10 vjet. Arsimit: 16% me arsim profesional, 24% me master dhe 60% me arsim të lartë. 88% besojnë se mbajtja e një diete të balancuar është e rëndësishme. 91% njohin rëndësinë e acidit folik në parandalimin e defekteve të lindura. 67% identifikojnë nutrientët kryesorë që janë të rëndësishëm për shëndetin e nënës dhe bebes. 86% dinë cilat janë rekomandimet ushqimore për gra shtatzëna me diabet gestacional. 54% rekomandojnë vitamina prenatale ose suplemente ushqimore. 71% mund të identifikojnë faktorët e zakonshëm të stilit të jetesës dhe ushqimit që mund të paraqesin rrezik për një grua shtatzënë dhe beben. 20% njohin konsumin e rekomanduar ditor të ujit për gratë shtatzëna. Sipas rezultateve të studimit të gratë e

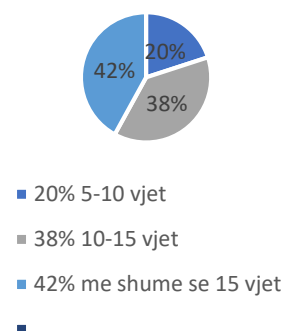
lindura rezultojnë se 61% kishin informacion të plotë nga infermieret lidhur me mënyrën e ushqyerjes. 39% kishin shtim të tepërt në peshe gjatë shtatzënisë (referuar moshës së barazisë). 12% kishin pasur komplikacione në lindje si pasoje e mbipeshës. 58% konsumonin çokollatë dhe ëmbëlsira në dietën e tyre. 81% përdorin vajin e ullirit, 62% mishin dhe peshkun. Vetëm 57% kishin informacione që lidheshin me komplikacionet dhe problemet që sjell kequshqyerja në shtatzëni. 26% kryen lindje kirurgjikale dhe 11% lindje të vështira.

1. Grafiku i shpërndarjes sipas arsimit dhe vjetërsisë në punë të infermiereve

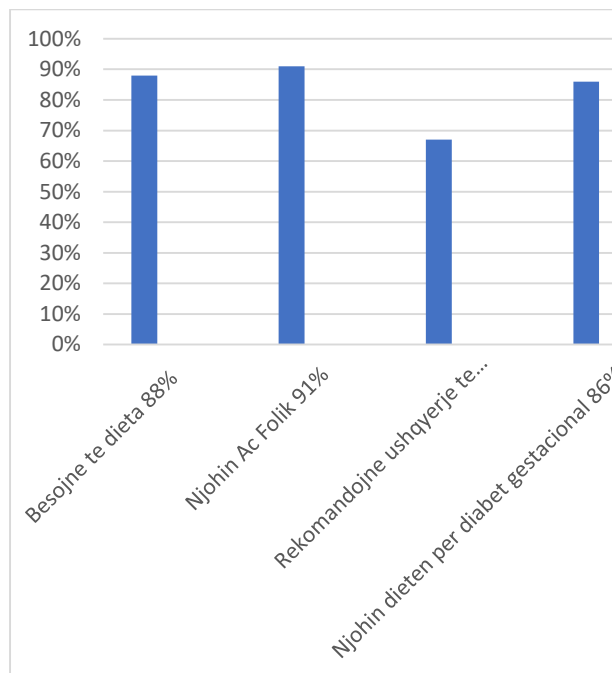
Grafiku i shpërndarjes sipas arsimit

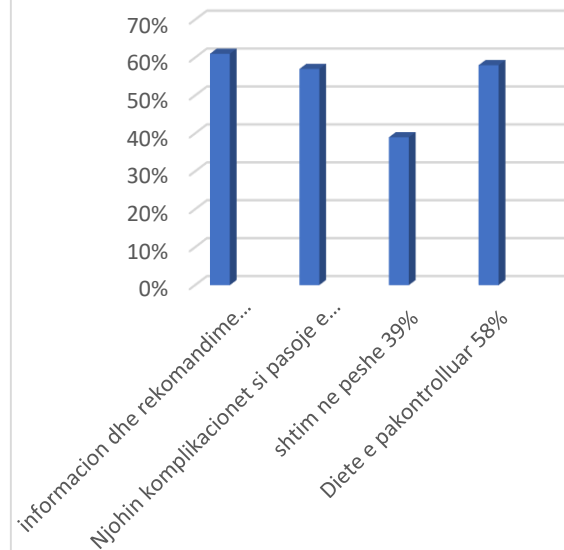
Grafiku i shpërndarjes sipas vjetërsisë

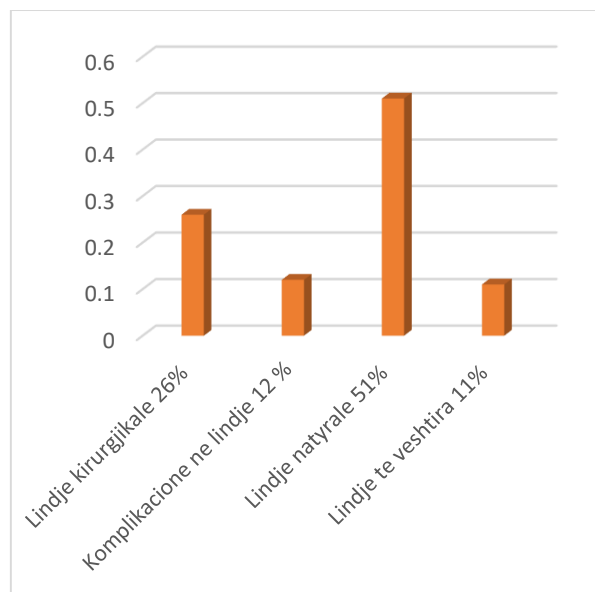
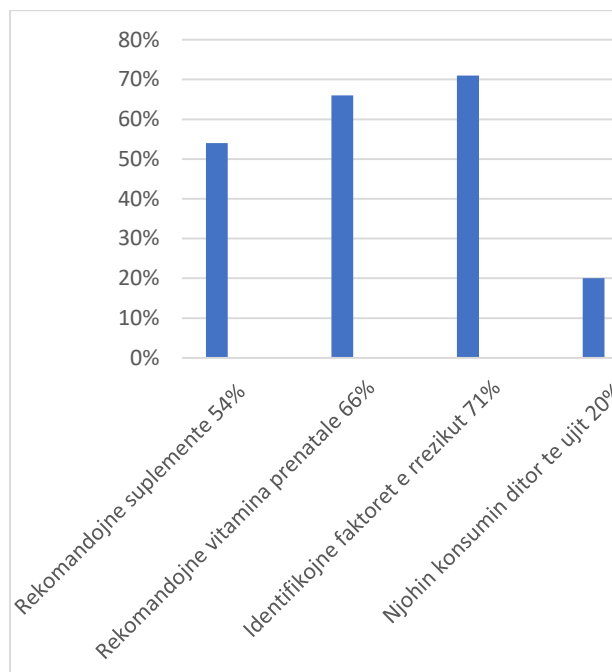
2. Grafiku i shperndarjes sipas elementeve te njohjes

Shperndarja sipas njohurive

3. Grafiku i shperndarjes sipas njohurive te infermiereve

4. Grafiku i shperndarjes sipas njohurive te grave

Konkluzione Provat e fundit kanë treguar se megjithëse shtimi i tepërt i peshës gestacionale parashikon rezultate të pafavorshme perinatale tek gratë me peshë normale, shkalla e obezitetit para shtatzënisë parashikon rezultate negative perinatale në një shkallë më të madhe sesa shtimi i peshës gestacionale tek gratë me obezitet. Për më tepër, indeksi i ulët i masës trupore dhe shtimi i pamjaftueshëm i peshës gestacionale shoqërohen me rezultate të dobëta perinatale.

Vetëm një pjesë e vogël e grave që planifikojnë një shtatzëni ndjekin rekomandimet për të ushqyerit dhe mënyrën e jetesës. Nevojitet një publicitet më i madh për rekomandimet, por meqenëse shumë shtatzëni janë të paplanifikuara, kërkohet edhe përmirësimi i të ushqyerit dhe stilit të jetesës së grave në moshë riprodhuese. Një sfidë kryesore për gratë që respektojnë rekomandimet dietike ishte njohja e pamjaftueshme e rekomandimeve dietike dhe marrja e informacionit të kufizuar nga ofruesit e tyre të kujdesit. Në mënyrë të ngjashme, si dhe kufizimet kohore, njohuritë e kufizuara mbi të ushqyerit dhe mungesa e trajnimit mbi të ushqyerit ndikuan në kapacitetin e mjekëve për të ofruar edukim adekuat të ushqyerjes. Megjithatë shtimi i peshës së nënës është i lidhur fort me madhësinë e lindjes, lidhjet e treguara ushqimore me shtimin në peshë nuk reflektohen në lidhje të ngjashme me parametrat e madhësisë së lindjes. Ndërhyrjet që fillojnë në shtatzëninë e hershme ose parakoncepcionit janë të nevojshme për të parandaluar komplikimet për nënat dhe fëmijët e tyre.

Referenca

1. Dörsam, A. F., Preißl, H., Micali, N., Lörcher, S. B., Zipfel, S., & Giel, K. E. (2019). The Impact of Maternal Eating Disorders on Dietary Intake and Eating Patterns during Pregnancy: A Systematic Review. *Nutrients*, 11(4), 840. <https://doi.org/10.3390/nu11040840>
2. Brown, B., & Wright, C. (2020). Safety and efficacy of supplements in pregnancy. *Nutrition reviews*, 78(10), 813–826. <https://doi.org/10.1093/nutrit/nuz101>
3. Martínez García, R. M., Jiménez Ortega, A. I., Peral Suárez, Á., Bermejo López, L. M., & Rodríguez-Rodríguez, E. (2021). Importancia de la nutrición durante el embarazo. Impacto en la composición de la leche materna [Importance of nutrition during pregnancy. Impact on the composition of breast milk]. *Nutricion hospitalaria*, 37(Spec No2), 38–42. <https://doi.org/10.20960/nh.03355>
4. Lowensohn, R. I., Stadler, D. D., & Naze, C. (2016). Current Concepts of Maternal Nutrition. *Obstetrical & gynecological survey*, 71(7), 413–426. <https://doi.org/10.1097/OGX.0000000000000329>
5. Lee, A., Newton, M., Radcliffe, J., & Belski, R. (2018). Pregnancy nutrition knowledge and experiences of pregnant women and antenatal care clinicians: A mixed methods approach. *Women and birth : journal of the Australian College of Midwives*, 31(4), 269–277. <https://doi.org/10.1016/j.wombi.2017.10.010>
6. Yisahak, S. F., Mumford, S. L., Grewal, J., Li, M., Zhang, C., Grantz, K. L., & Hinkle, S. N. (2021). Maternal diet patterns during early pregnancy in relation to neonatal outcomes. *The American journal of clinical nutrition*, 114(1), 358–367. <https://doi.org/10.1093/ajcn/nqab019>
7. Bhutta Z. A. (2016). Antenatal dietary education and/or balanced nutritional supplementation benefits at-risk women and infants. *Evidence-based medicine*, 21(3), 94. <https://doi.org/10.1136/ebmed-2015-110368>
8. Goldberg G. R. (2003). Nutrition in pregnancy: the facts and fallacies. *Nursing standard (Royal College of Nursing (Great Britain))* : 1987), 17(19), 39–42. <https://doi.org/10.7748/ns.17.19.39.s57>
9. Koletzko, B., Cremer, M., Flothkötter, M., Graf, C., Hauner, H., Hellmers, C., Kersting, M., Krawinkel, M., Przyrembel, H., Röbl-Mathieu, M., Schiffner, U., Vetter, K., Weissenborn, A., & Wöckel, A. (2018). Diet and Lifestyle Before and During Pregnancy - Practical Recommendations of the Germany-wide Healthy Start - Young Family Network. *Geburtshilfe und Frauenheilkunde*, 78(12), 1262–1282. <https://doi.org/10.1055/a-0713-1058>
10. Skreden, M., Hillesund, E. R., Wills, A. K., Brantsæter, A. L., Bere, E., & Øverby, N. C. (2018). Adherence to the New Nordic Diet during pregnancy and subsequent maternal weight development: a study conducted in the Norwegian Mother and Child Cohort Study (MoBa). *The British journal of nutrition*, 119(11), 1286–1294. <https://doi.org/10.1017/S0007114518000776>
11. Inskip, H. M., Crozier, S. R., Godfrey, K. M., Borland, S. E., Cooper, C., Robinson, S. M., & Southampton Women's Survey Study Group (2009). Women's compliance with nutrition and lifestyle recommendations before pregnancy: general population cohort study. *BMJ (Clinical research ed.)*, 338, b481. <https://doi.org/10.1136/bmj.b481>
12. Singh, P. K., Dubey, R., Singh, L., Kumar, C., Rai, R. K., & Singh, S. (2020). Public health

interventions to improve maternal nutrition during pregnancy: a nationally representative study of iron and folic acid consumption and food supplements in India. Public health nutrition, 23(15), 2671–2686. <https://doi.org/10.1017/S1368980020001007>

13. Marshall, N. E., Abrams, B., Barbour, L. A., Catalano, P., Christian, P., Friedman, J. E., Hay, W.

W., Jr, Hernandez, T. L., Krebs, N. F., Oken, E., Purnell, J. Q., Roberts, J. M., Soltani, H., Wallace, J., & Thornburg, K. L. (2022). The importance of nutrition in pregnancy and lactation: lifelong consequences. American journal of obstetrics and gynecology, 226(5), 607–632. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2021.12.035>

Prevalenca e çrregullimeve të ankthit dhe stresit te studentët e Universitetit të Vlorës

Anjeza Sejdiraj¹, Denada Selfo¹

Nursing Department, Faculty of Public Health, University Ismail Qemali of Vlore, Albania
anjezasejdiraj@gmail.com / denada.selfo@univlora.edu.al

Abstrakt

Hyrje: Çrregullimet e ankthit dhe stresi janë gjendje që karakterizohen nga simptoma fizike dhe psikike të dallueshme dhe persistente që nuk janë pasoje e nje çrregullimi tjetër. **Qëllimi i studimit:** Vlreresimi i lidhjes ndërmjet ndikimit të periudhës studimore në zhvillimin e çrregullimeve të ankthit dhe stresit tek studentët e Universitetit Ismail Qemali Vlorë. **Metodologjia:** Ky është një studim epidemiologjik cross-sectional i kryer në Universitetin Ismail Qemali Vlorë gjatë periudhës Janar-Qershor 2023, pjesëmarrës 512 studentë nga 4 fakultete. Për mbledhjen e të dhënave u përdor pyetësori me vetë-raportim Inventari i Beck-ut për Ankthin (BAI) dhe Pyetësori për Matjen e nivelit të stresit të studentëve. Analiza statistikore u realizua duke përdorur SPSS 23. **Rezultatet:** Evidentohet se gjinia ka impakt të lartë në shfaqjen e stres kryesisht tek femrat. Simptomat e çrregullimeve të ankthit më prezente janë "Nervozizëm" shumë shpesh 27% dhe simptoma "Vështirësi në përqëndrim" shumë shpesh 22%. Faktorët ndikues në këto çrregullime

rezultuan "Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje" Plotësisht dakord 10% dhe "Shqetësohem nga rritja e detyrimeve akademike cdo vit" Plotësisht dakord 16.2% e studentëve. Prevalenca e shfaqjes "Shumë shpesh" të simptomës "Pamundësi për tu qetësuar" ndikuar nga faktori "Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje" Plotësisht dakord Prev.=2.9% , dhe $p=0.000$. **Diskutim:** Çrregullimet e ankthit dhe stresi rezultojnë në % relativisht të lartë në studentët e universitetit Ismail Qemali Vlorë. Nga studentët referohen rezultate të ndryshme të ndikimit të faktorëve të ndryshëm gjatë periudhës studentore në zhvillimin e këtyre çrregullimeve dhe në disa prej tyre sinjifikanca vlerëson një lidhje shumë të fortë të impaktit të këtyre faktorëve në prevalencën e zhvillimit të çrregullimeve të ankthit dhe stresit.

Fjalë kyçe: *Ankthi, çrregullimet e ankthit, stresi, studentët, universiteti, shëndeti mendor*

Abstract

Introduction: Anxiety and stress disorders are conditions that are characterized by distinct and persistent physical and psychological symptoms that are not the result of another disorder. **Aim of the study:** To evaluate the relationship between the influence of the study period on the development of anxiety and stress disorders in students of Ismail Qemali Vlorë University.

Methodology: This is a cross-sectional epidemiological study conducted at Ismail

Qemali University Vlorë during the period January-June 2023, with the participation of 512 students from 4 faculties. The Beck Anxiety Inventory (BAI) self-report questionnaire and the Student Stress Level Measurement Questionnaire were used for data collection. The statistical analysis was carried out using SPSS 23. **Results:** It is evident that gender has a high impact on the occurrence of stress, mainly in women. The symptoms of the most present anxiety disorders are "Nervousness" very often

27% and the symptom "Difficulty concentrating" very often 22%. The influencing factors in these disorders were "Starting university studies has caused me difficulties in adaptation" Fully agree 10% and "I worry about the increase in academic obligations every year" Fully agree 16.2% of students. The prevalence of "Very often" occurrence of the symptom "Inability to calm down" influenced by the factor "The start of university studies has caused me difficulty in adapting" Completely agree Prev.=2.9%, and $p=0.000$. **Discussion:** Anxiety disorders and stress result in a relatively high % in the students of Ismail Qemali Vlorë University. The students refer to different results of the impact of various factors during the student period on the development of these disorders, and in some of them the significance assesses a very strong connection of the impact of these factors on the prevalence of the development of anxiety and stress disorders.

Keywords: *Anxiety, Anxiety disorders, Stress, Students, University, Mental health*

Ankthi është një emocion i karakterizuar nga një gjendje e pakëndshme trazimi të brendshëm, shpesh i shoqëruar nga sjellje nervoze, të tilla si ecja poshtë e lart, ankesa somatike, dhe ripërthypje. [1]

Llojet e çrregullimeve të ankthit:

- Çrregullimi i ankthit të përgjithësuar.
- Çrregullim paniku.
- Fobitë.
- Çrregullimi i ankthit të ndarjes.
- Çrregullimi i stresit post-traumatik.
- Çrregullimi obsesiv-kompulsiv

Stresi është metoda e trupit për të reaguar ndaj një gjendjeje të tillë si një kërcënim, sfidë ose pengesë fizike dhe psikologjike.[2]

Studentët e universitetit zakonisht përjetojnë stres për shkak të:

- rritjes së përgjegjësiave,
- mungesës së menaxhimit të mirë të kohës,
- ndryshimeve në zakonet e të ngrënit dhe gjumit dhe
- mos marrjes së pushimeve të mjaftueshme për t'u kujdesur për veten.

Faktorët që ndikojnë në shfaqjen e çrregullimeve të ankthit dhe stresit tek studentët:

- Faktorët psikologjik .[3]
- Faktorët akademikë.
- Ndikimi i ambientit familjar në shfaqjen e ankthit dhe stresit tek studentët.
- Ndikimi i një vlerësimi të pakënaqshëm.

- Ekspozimi ndaj stresit dhe ankthit në periudhën para provimeve.
- Ndikimi i marrëdhënies së studentëve me pedagogët.[4].
- Ndikimi i gjinisë në shfaqjen e çrregullimeve të ankthit dhe stresit tek studentët.
- Ndikimi i moshës në shfaqjen e çrregullimeve të ankthit dhe stresit tek studentët.
- Përshtatja me jetën e re pasi largohen nga familja.[5].
- Ndikimi i gjumit në shëndetin mendor të studentëve.
- Ndikimi i marrëdhënieve familjare në zhvillimin e stresit dhe ankthit.
- Mbështetja sociale nga universiteti dhe impakti që ka në shëndetin mendor të studentëve.
- Ndikimi i rrjeteve sociale dhe teknologjisë.
- Impakti i statusit ekonomik familjar.
- Ndikimi i punësimit gjatë periudhës studimore.[6]

Qëllimi i studimit:

Të vlerësohet lidhja ndërmjet ndikimit të periudhës studimore në zhvillimin e çrregullimeve të ankthit dhe stresit tek studentët e Universitetit Ismail Qemali Vlorë, me qëllim evidentimin e faktorëve etiologjik dhe hartimin e politikave të reja për 2023.

Objektivat specifike:

- Vlerësimi i lidhjes ndërmjet faktorëve socio-demografik në shfaqjen e stresit.
- Vlerësimi i lidhjes ndërmjet faktorëve socio-demografik në prevalencën e shfaqjes së stresit dhe simptomave të ankthit.
- Vlerësimi i lidhjes ndërmjet faktorëve akademik në prevalencën e zhvillimit të simptomave të ankthit .
- Evidentimi i faktorëve ekspozimi ndaj të cilëve ndikon në shfaqjen e ankthit tek studentët.

Metodologjia: Ky studim është një studim epidemiologjik i tipit cross-sectional i kryer në Universitetin Ismail Qemali Vlorë gjatë periudhës kohore Janar-Qershor 2023, me pjesëmarrjen e 512 studentë nga 4 fakultetet e Universitetit Ismail Qemali Vlorë. Për mbledhjen e të dhënave u përdor pyetësi me vetë-raportim Inventari i Beck-ut për Ankthin (BAI) dhe Pyetësi për Matjen e nivelit të stresit të studentëve. Analiza statistikore u realizua duke përdorur SPSS 23.

Leja etike:

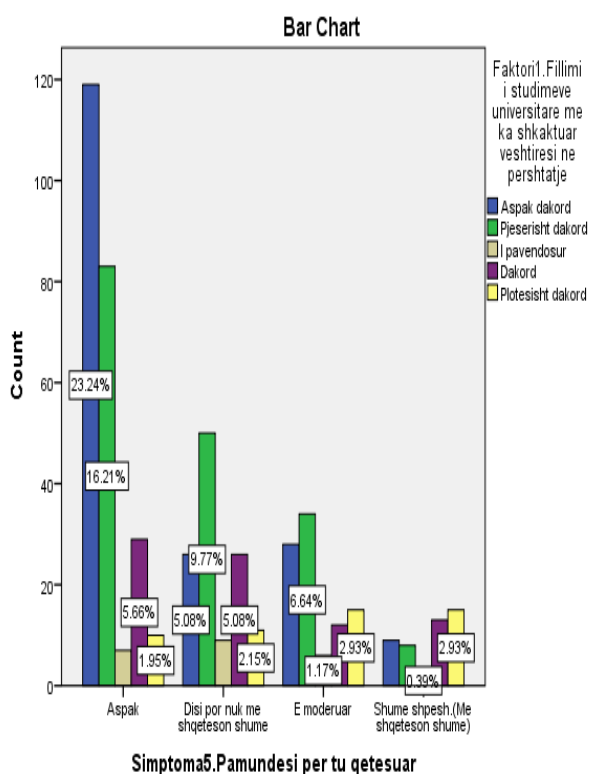
U kërkuar konsensusi etik nga drejtuesit e Universitetit Ismail Qemali Vlorë dhe po ashtu u

Rezultatet:

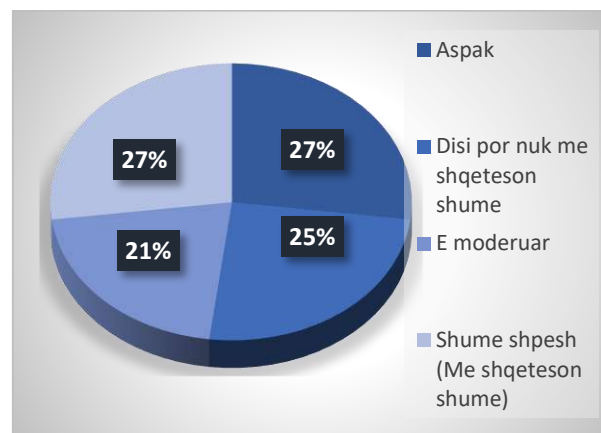
Rezultoi se periudha universitare shoqërohet me nivele të larta stresi dhe simptomash të çrregullimeve të ankthit, gjithashtu rezulton se ekspozimi ndaj një sërë faktorësh që lidhen me periudhën unversitare ndikojnë në mënyrë direkte në shfaqjen e këtyre çrregullimeve dhe stresit.

Ndikimi i faktorëve "Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje".

Grafiku.1. Ndikimi i faktorëve "Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje" rezulton Plotësisht dakord në 10% të studentëve dhe faktori "Shqetësohem nga rritja e detyrimeve akademike cdo vit" rezulton Plotësisht dakord në 16.2% të studentëve të marrë pjesë në studim.

kërkuar konsensusi nga vetë studentët për pjesëmarrjen në studim. Kjo metodë u përdor për të përfshirë në studim ata individë të cilët ishin të gatshëm të jepnin të dhëna për pyetësoin.

Grafiku.1. Ndikimi i faktorit "Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje"

Prevalenca e shfaqjes së stresit tek studentet ndikuar nga faktori "Gjini".

Në Tabelën.1. u evidentua "Prevalenca e shfaqjes së stresit tek studentët ndikuar nga faktori "Gjini". Rezultoi se femrat shfaqnin prevalencë më të lartë të shfaqjes së stresit krahasuar kjo me prevalencën tek meshkujt që morën pjesë në studim.

Prevalenca e shfaqjes "Shumë stres" tek femrat ishte 19.53% krahasuar me meshkujt 3.71%. Nga vlerësimi i sinjifikancës rezultoi se $p=0.000$ çfarë nënkupton se ekziston një lidhje shumë e fortë sinjifikative e ndikimit të gjinisë në shfaqjen e stresit.

	Femër	Mashkull
Aspak stres	3.13 %	5.27 %
Stres i lehtë	22.27 %	11.91 %
Stres i moderuar	27.73 %	6.45 %
Shumë stres	19.53 %	3.71 %

Tabela.1. Prevalenca e stresit të shfaqur kohët e fundit në bazë të gjinisë.

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	46.266 ^a	3	.000
Likelihood Ratio	43.708	3	.000
N of Valid Cases	512		

Tabela.1.1.Vlerësimi i sinjifikancës ndërmjet ndikimit të gjinisë në prevalencën e stresit.

Vlerësimi i ndikimit të faktorit “Ndiej stres dhe ankth para fillimit të provimeve sepse dua të dalë mirë” në prevalencën e simptomës “Mpirje/ndjesi pickimi”.

	Aspak	Disi por nuk më shqetës-on	E mode-ruar	Shumë shpesh
Aspak dakord	9.4%	0.8%	0.4%	0%
Pjesërisht dakord	13.5%	2.5%	1.2%	0.2%
I pavendosur	2.3%	0.6%	0%	0%
Dakord	17.2%	4.3%	1.2%	0.2%
Plotësisht dakord	25.4%	12.2%	6.4%	2.9%

Tabela.2 .Prevalenca e shfaqjes së simptomës “Mpirje/ndjesi pickimi” ndikuar nga faktori “Ndiej stres dhe ankth para fillimit të provimit sepse dua të dalë mirë”

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	50.030 ^a	12	.000
Likelihood Ratio	56.669	12	.000
Linear-by-Linear Association	37.115	1	.000
N of Valid Cases	512		

Tabela.2.1 Vlerësimi i sinjifikancës së lidhjes ndërmjet faktorit “Ndiej stres dhe ankth para fillimit të provimit sepse dua të dalë mirë” dhe prevalencës së simptomës “Mpirje/ndjesi pickimi”

Prevalenca e shfaqjes “Shumë shpesh” e simptomës “Mpirje ose ndjesi pickimi” ndikuar nga faktori “Ndiej stres dhe ankth para fillimit të provimeve sepse dua të dalë mirë” rezultojn Plotësisht dakord Prev.=2.9% , dhe vlerësimi i sinjifikancës së ndikimit të këtij faktori në prevalencën e shfaqjes së kësaj simptome është $p=0.000$ çfarë vërteton një lidhje shumë të fortë ndërmjet ekspozimit ndaj këtij faktori dhe

prevalencës së zhvillimit të simptomës “Mpirje/ndjesi pickimi”.

Vlerësimi i ndikimit të faktorit “Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje” dhe prevalencës së simptomës “Pamundësi për tu qetësuar”.

Aspak dakord	Aspak	Disi por nuk më shqetës-on	E mode ruar	Shumë shpesh
Pjesërisht dakord	23.2%	5.1 %	5.5 %	1,8 %
I pavendosur	16.2%	9.8 %	6.6 %	1.6 %
Dakord	1.4 %	1.8 %	1.2 %	0.4 %
Plotësisht dakord	5.7 %	5.1 %	2.3 %	2.5 %

Tabela.3.Prevalenca e shfaqjes së simptomës “Pamundësi për tu qetësuar” ndikuar nga faktori “Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje”

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	77.097 ^a	12	.000
Likelihood Ratio	71.606	12	.000
Linear-by-Linear Association	48.871	1	.000
N of Valid Cases	512		

Tabela.3.1. Vlerësimi i sinjifikancës së lidhjes ndërmjet faktorit “Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje” dhe prevalencës së simptomës “Pamundësi për tu qetësuar”.

Rezultojn prevalenca e shfaqjes “Shumë shpesh” e simptomës “Pamundësi për tu qetësuar” ndikuar nga faktori “Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje” Plotësisht dakord Prev.=2.9% , dhe vlerësimi i sinjifikancës së ndikimit të këtij faktori në prevalencën e shfaqjes së kësaj simptome është $p=0.000$ çfarë vërteton një lidhje shumë të fortë ndërmjet ekspozimit ndaj këtij faktori dhe prevalencës së zhvillimit të simptomës “Pamundësi për tu qetësuar”.

Diskutimi:

Sipas studimit tonë rezultoi se sipas gjinisë niveli më i lartë i stresit u evidentua tek femrat 72.7%, dhe sinjifikanca e lidhjes $p=0.000$.

Sipas rezultateve të një studimi në Irlandë, dhe Arabinë Saudite, Prev. e stresit akademik ishte më e lartë tek femrat sesa tek meshkujt dhe u zbulua lidhje statistikiqsh të rëndësishme midis prevalencës dhe nivelit të stresit akademik dhe gjinia me vlera $p=0.013$ dhe $p=0.042$.

Nga studimi ynë për "Nivelin e stresit të shfaqur kohëve të fundit" 34.2% "Stres i lehtë" dhe "aspak stres" 8.4% e studentëve, ndërsa "stres i moderuar" 34.2% dhe "Shumë stres" 23.2%. Krahasuar me një studim të realizuar ku 45% e studentëve të kolegjit amerikan shfaqen "stres më shumë se mesatarja", ndërsa 33% e studentëve "stres mesatar" dhe 12.7% "stres i jashtëzakonshëm". Studentët që raportuan "më pak se stresi mesatar" 9% në total.

Në studimin tonë rezultoi se faktori "Ngarkesa e tepërt e provimeve brenda një sezoni më streson" në 35.5% e studentëve rezultonte Plotësisht dakord krahasuar kjo me një studim të realizuar në Sh.B.A ku 11.31% e studentëve thonë se testet që japin çdo semester janë burimet më të rëndësishme të stresit. Studimi ynë referoi shpërndarjen e simptomës "Vështirësi në përqëndrim" në 71% të studentëve nga të cilët 22.3% shprehen se kjo simptomë shfaqet "Shumë shpesh".

Në një studim tjetër të realizuar në Universitetin e Botswana shfaqja e kësaj simptome rezultonte në një përqindje 88%.

Konkluzionet:

Nga studimi rezultoi se simptoma "Nervozizëm" u shfaq "Shumë shpesh" në 27% të studentëve ndërsa simptoma Vështirësi në përqëndrim "Shumë shpesh" në 22% të studentëve. Prevalenca e shfaqjes "Shumë shpesh" të simptomës "Pamundësi për tu qetësuar" ndikuar nga faktori "Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje" rezulton Plotësisht dakord Prev.=2.9% , dhe vlerësimi i sinjifikancës $p=0.000$. Rezulton se gjatë muajve të fundit 8.4% "Aspak stres", 34.2% "Stres i lehtë", 34.2% "Stres i moderuar" dhe 23.2% "Shumë stres". Lidhja ndërmjet gjinisë dhe "Nivelit të stresit të përjetuar", $p=0.000$. Faktorit "Shqetësohem nga rritja e detyrimeve akademike cdo vit" në zhvillimin e ankthit dhe stresit tek studentët, 16.2% "Plotësisht dakord". Faktori "Fillimi i studimeve universitare më ka shkaktuar vështirësi në përshtatje" në zhvillimin e ankthit dhe stresit tek studentët, 10% "Plotësisht dakord".

References:

1. *Anxiety disorders. National Alliance on Mental Illness.* <https://www.nami.org/Learn-More/Mental-Health-Conditions/AnxietyDisorders/Overview>. Accessed Feb.25,2018.
2. Pinquart M, Sörensen S (June 2003). "Differences between caregivers and noncaregivers in psychological health and physical health: a meta-analysis". *Psychology and Aging*.
3. Kawase E, Hashimoto K, Sakamoto H, et al. Variables associated with the need for support in mental health check-up of new undergraduate students. *Psychiat Clin Neurosci*.
4. Stallman HM. Psychological distress in university students: A comparison with general population data.
5. Jenkins EK, Slemon A, O'Flynn-Magee K, et al. Exploring the implications of a self-care assignment to foster undergraduate nursing student mental health: Findings from a survey research study.
6. Vaughn AA, Drake RR, Haydock S. College student mental health and quality of workplace relationships.

**SHKENCAT HUMANE, POLITIKE-JURIDIKE DHE
EKONOMIKE**

Evolucioni i turizmit të aksesueshëm në Evropë dhe Shqipëri

Phd Esmeralda Laçi

Fakulteti i Shkencave Humane, Departamenti i Edukimit, UV
esmeralda.laci@univlora.edu.al

Phd Ermal Sina

Agjencia Kombëtare e Bregdetit
ermalsina@yahoo.it

Dr. Enkelejda Billa

Fakulteti i Shkencave Humane, Departamenti i Edukimit, UV
enkelejda.billa@univlora.edu.al

ABSTRAKT

Turizmi i aksesueshëm, i njohur gjithashtu si turizëm gjithëpërfshirës ose turizëm qw lidhet me aftësitë ndryshe, synon të sigurojë që të gjithë, pavarësisht aftësive fizike apo njohëse, të mund të shijojnë përvojat e udhëtimit pa hasur pengesa. Ai përfshin krijimin e mjediseve, produkteve dhe shërbimeve që janë të aksesueshme për të gjithë, duke përfshirë njerëzit me aftësi ndryshe, të moshuarit, familjet me fëmijë të vegjël dhe këdo me kufizime të përkohshme lëvizshmërie, mjedesh financiare, rrethanash sociale etj. Ky artikull është konceptuar si një nismë paraprake hulumtimi të lëmin e turizmit të aksesueshëm, duke u fokusuar fillimisht në rishikimin e literaturës së disponueshme evropiane në këtë kuadër, për të evidentuar teoritë kryesore dhe gjithashtu nismat e suksesshme të realizuara deri tani. Gjithashtu një pjesë e është dedikuar evidentimit të nismave të ngjashme në Shqipëri, për të krijuar një bazë teorike për studimet e mëtejshme.

Fjalë kyçe: *turizëm, aksesueshmëri, nisma evropiane*

ABSTRACT

Accessible tourism, also known as inclusive tourism or disability tourism, aims to ensure that

everyone, regardless of physical or cognitive abilities, can enjoy travel experiences without encountering barriers. It involves creating environments, products and services that are accessible to everyone, including people with different abilities, the elderly, families with young children and anyone with temporary limitations of mobility, financial means, social circumstances, etc.

This article is conceived as a preliminary research initiative in the field of accessible tourism, focusing first on the review of the available European literature in this context, to highlight the main theories and also the successful initiatives implemented so far. Also, a part is dedicated to the identification of similar initiatives in Albania, in order to create a theoretical basis for further studies.

Keywords: *tourism, accessibility, European initiative*

Hyrje

Gjatë pesëdhjetë viteve të fundit, turizmi është kthyer në një nevojë parësore shoqërore pasi, përveç faktit të rëndësishëm ekonomik, ai është një instrument i njohjes dhe zbulimit të

realiteteve të reja që na rrethojnë. Për këtë arsye, është bërë thelbësore garantimi i aksesit në eksperiencën turistike për të gjithë qytetarët, pavarësisht nga kushtet personale, sociale, ekonomike dhe çdo kusht tjetër që mund të kufizojë përdorimin e kësaj të drejte.

Termi turizëm tregon veprimin e vizitave të vendeve të ndryshme nga ato të përditshme, që synojnë kohën e lirë, dijen dhe edukimin. Sipas Organizatës Botërore të Turizmit (OBT) "turist është dikush që udhëton në vende të ndryshme nga ai i vendbanimit të tij të zakonshëm, jashtë mjedisit të tij të përditshëm, për të paktën një natë, por për një periudhë jo më shumë se një vit, pa qëllimin e transportit. nga një aktivitet shpërblyes¹.

Aksesueshmëri do të thotë të jesh në gjendje të përfitosh lehtësisht nga një aset: në mungesë të barrierave arkitekture, kulturore dhe ndijore². Në këtë drejtim, Komiteti Italian për Promovimin dhe Mbështetjen e Turizmit të aksesueshëm jep një përkufizim shumë të qartë: "Aksesibiliteti, pra mungesa e barrierave arkitekture, kulturore dhe ndijore, është kushti i domosdoshëm për të lejuar përdorimin e trashëgimisë turistike italiane. Për sa i përket përdorshmërisë turistike, kjo aksesueshmëri duhet të shtrihet në sistemin e përgjithshëm të transportit, intermodalitetin, transportin e mesëm, me rrota, hekurudhor, ajror dhe sistemet e transportit lokal. Prandaj, kur flasim për një destinacion turistik, i referohemi sistemit lokal të turizmit, domethënë grupit të shërbimeve dhe ofertave: catering, banjë, kulturë, ushqim dhe verë, etj... por edhe aksesin urban dhe disponueshmëria e informacionit në formate të ndryshme (p.sh. prekëse, braille, etj...) "³

Nga kjo rrjedh se turizmi i aksesueshëm kuptohet si tërësia e shërbimeve, strukturave dhe infrastrukturave që u mundësojnë personave me nevoja të veçanta të bëjnë pushime ose të shijojnë momentet e kohës së lirë pa pengesa⁴.

Kur themi persona me "nevoja të veçanta" nënkuptojmë personat me aftësi të kufizuara fizike (me lëvizshmëri të reduktuar), aftësi të kufizuara shqisore (të verbër, me shikim të kufizuar, të shurdhër, me vështirësi në dëgjim, persona të shurdhër), persona me aftësi të kufizuara mendore dhe psikologjike dhe të gjithë ata njerëz me paaftësi të tjera ose nevoja të veçanta si personat me probleme orientimi dhe komunikimi, personat me probleme të ushqyerit, personat me epilepsi, personat me diabet, personat me alergji, gratë shtatzëna etj⁵.

Metodologjia

I gjithë dizajni ose lloji i kërkimit varion sipas gjendjes së temës që trajtohet dhe sipas fushëveprimit që synohet të ketë puna në fjalë. Metodologjia e zgjedhur për këtë studim është i tipit "eksplorator – përshkrues". Eksplorues, meqenëse është një tematikë për të cilën trajtimi në Shqipëri është i papjekur, mungojnë studime të ngjashme të mëparshme, nuk është trajtuar më parë nga studiues të tjerë. Pra, funksioni i kësaj lloji metodologjie nuk është të definojë ose verifikojë, por të përcaktojë ekzistencën e një dukurie ose grupi dukurish, dhe veçoritë e tyre⁶. Të eksplorosh do të thotë kështu të hysh në një territor të panjohur. Prandaj, një studim është eksplorues kur nuk kemi njohuri të shumta për temën që do të studiohet, ose kur njohuritë tona janë aq të paplota saqë na pengojnë të nxjerrim përfundimet të përkohshme se cilat aspekte janë relevante dhe cilat jo. Është bërë kështu një rishikim i literaturës ekzistuese evropiane për çështjen në fjalë, duke u përpjekur të jepet një shpjegim rigorozi i dukurive të lartpërmendura.

Rishikim i literaturës

Fjalët turizëm dhe aksesueshmëri takohen për herë të parë në fund të viteve 1970 në Britaninë e Madhe, kur një grup pune i Bordit Turistik Anglez u përpoq të studiointe dhe kuptonte se cilat ishin mjetet e dobishme për njerëzit me nevoja të veçanta, në mënyrë që të sigurohej se ata mund të aksesoni ofertën turistike. Në përfundim të këtij hulumtimi, u hartua një dokument i quajtur "Pushimet - nevoja sociale"

¹ www.unwto.org 2013

² www.diversamenteabile.it 2013

³ www.diversamenteabile.it 2013

⁴ Raporti i Presidencës së Këshillit të Ministrave, Rome, 2013

⁵ www.novass.it 2013)

⁶ Samaja, J. "Epistemología y Metodología. Elementos para una teoría de la investigación científica", 2003

në të cilin doli se problemi kryesor ishte komunikimi dhe informacioni në lidhje me këto kategori. Në këtë drejtim, në vitin 1981 në Angli u krijua Shërbimi Kombëtar Evropian i Informacionit dhe Këshillimit për turizmin për personat me aftësi të kufizuara. Ky shërbim i quajtur "Shërbimi i Kujdesit për Festat" krijoi një udhëzues ("Sigurimi për vizitorët me aftësi të kufizuara") me këshilla mbi strukturat dhe sjelljet më të përshtatshme që duhen adoptuar për të pritur personat me nevoja të veçanta. Gjithashtu në të njëjtin vit, për të rritur ndjeshmërinë e njerëzve ndaj individëve me aftësi të kufizuara, Kombet e Bashkuara propozuan shpalljen e vitit 1981 si Viti Ndërkombëtar i Personave me Aftësi të Kufizuara⁷. Falë kësaj nisme, shumë ndryshime filluan të materializohen në kombe të ndryshme. Në vitin 1986, Komisioni Evropian, gjithnjë e më i vëmendshëm ndaj rëndësisë që po merrte turizmi brenda Bashkimit Evropian, krijoi një komision të quajtur "Komiteti Këshillimor i Turizmit", i përbërë nga përfaqësues të shteteve anëtare, për të përmirësuar dhe rritur qarkullimin e informacionit në lidhje me turizmin mes shteteve evropiane.

Në vitin 1988, sërish në Britaninë e Madhe, mori jetë grupi "Turizmi për të gjithë", i cili në një kohë shumë të shkurtër u përhap në Evropë dhe në botë për të treguar grupin e organizatave dhe subjekteve që u angazhuan për zhvillimin e një turizmi më të aksesueshëm.

Puna e parë praktike e promovuar nga grupi "Turizmi për të gjithë" ishte një raport që përmban 63 rekomandime për të garantuar respektimin e nevojave dhe nevojave të turistëve me aftësi të kufizuara, në mënyrë që ato të merren në konsideratë nga kompanitë turistike për t'u integruar në politikat e tyre të veprimit⁸.

Pas zhvillimit dhe lëvizjes së madhe që kishte nisur të krijohej rreth fenomenit të turizmit, Këshilli i Ministrave Evropian vendosi të shpallte vitin 1990 "Viti Evropian i Turizmit", për të rritur veçanërisht të gjitha iniciativat e prodhuara në këtë fushë vitet e fundit.

Gjithashtu falë kësaj nisme, lëvizja "Turizmi për të gjithë" në nivel evropian mori hov gjithnjë e më shumë, aq sa në vitin 1993 u ngrit një bërthamë operacionale në Antëerp me qëllim zbulimin dhe certifikimin e kushteve të aksesit turistik të struktura të ndryshme të pranishme të cilat ai mori pjesë aktive në konferencën e parë të organizuar në Itali në vitin 1994 me titull "Turism for All Networking". Në fund të vitit 1993, u organizua një konferencë ku për herë të parë u prezantua një kërkim në mbarë Evropën mbi ndikimin potencial ekonomik të turistëve me nevoja të veçanta. Shifrat flasin për 36 milionë turistë me nevoja të veçanta⁹.

Bashkimi Evropian në ato vite ndërmori disa iniciativa për të zhvilluar aksesin dhe për ta bërë turizmin të praktikueshëm nga kushdo: hapi i parë në luftën kundër diskriminimit dhe për promovimin e të drejtave të barabarta për personat me aftësi të kufizuara daton në vitin 1997 me hartimin e Traktatit të Amsterdimit. ku në nenin 13 shkruhet: "Pa cenuar dispozitat e tjera të këtij Traktati dhe brenda fushëveprimit të kompetencave që i janë dhënë Komunitetit prej tij, Këshilli, duke vepruar unanimisht me propozimin e Komisionit dhe pas konsultimit me Parlamentin Evropian, mund të marrë masat e duhura për të luftuar diskriminimin në bazë të seksit, racës ose origjinës etnike, fesë ose besimit, paafetësisë, moshës ose orientimit seksual"¹⁰.

Falë vëmendjes në rritje nga ana e Bashkimit Evropian për këtë çështje, në vitet 1990 objektet turistike në kërkim të zgjidhjeve adekuate për të kënaqur atë pjesë të tregut, e cila deri atëherë dukej vetëm një vend i vogël, u rritën ndjeshëm në të gjitha shteteve.

Në vitet 2000 dhe 2003, në bazë të nenit 13 të Traktatit të Amsterdimit, Komisioni Evropian nxori dy komunikime, "Drejt një Evropë pa pengesa për personat me aftësi të kufizuara" dhe "Mundësi të barabarta për personat me aftësi të kufizuara: Plani Evropian i Veprimit". Qëllimi ishte të shqyrtohej se çfarë pengonte fizikisht pjesëmarrjen në jetën sociale të personave me aftësi të kufizuara ose me çrregullime motorike, mendore, të dëgjimit, të folurit dhe të shikimit

⁷ Laura dhe Petrangeli, 2003

⁸ www.tourismforall.org.uk 2013

⁹ Touche Ross, 1993

¹⁰ Traktati i Amsterdimit, 1997

dhe të propozohet një strategji operacionale për të mbështetur aftësitë e kufizuara.

Në kuadër të komunikimit të dytë u propozua njohja e vitit 2003 si "Viti Evropian i Qytetarëve me Aftësi të Kufizuara" me qëllim rritjen e ndërgjegjësimit të publikut për këtë çështje.

Duke bërë një hap prapa, në vitin 2001 Organizata Botërore e Shëndetësisë publikoi një dokument për të klasifikuar gjendjen e shëndetit të njerëzve në lidhje me mjedisin social, familjar dhe të punës, për të përcaktuar se cilat mund të jenë aftësitë e kufizuara të ndryshme të pranishme, të kuptuara si kushtet e jetesës së njerëzve dhe jo atë sa deficitet dhe handikapet, të cilat pengonin gëzimin e jetës së përditshme në një mënyrë të qetë¹¹.

Në vitin 2002, në përgatitje për "Vitin Evropian të Personave me Aftësi të Kufizuara" të lartpërmendur (2003), gjatë Kongresit Evropian për Aftësinë e Kufizuar, u përgatit Deklarata e Madridit që synonte njohjen e të njëjtave të drejta themelore (të njohura në nenin e parë të Deklaratës Universale të të Drejtave të Njeriut) edhe për personat me aftësi të kufizuara. Në këtë kontekst, flasim për një "nevoje sociale" për të cilën nevojiten ndërhyrje të rëndësishme për të siguruar integritimin e këtyre njerëzve në jetën e shoqërisë nëpërmjet punës, shkollës dhe shërbimeve adekuate për ta¹². Në themel të gjithë kësaj qëndron nevoja për të eliminuar të gjitha ato barriera që pengojnë pjesëmarrjen e plotë në jetën shoqërore: si diskriminimi dhe përjashtimi social për shkak të paragjyqimeve dhe sjelljeve jokorrekte¹³.

Për të zbatuar propozimet që përmban Deklarata, përgjegjësia iu drejtua kryesisht autoriteteve kombëtare të Shteteve Anëtare, autoriteteve lokale, sindikatave, organizatave, kompanive, sistemit shkollor, etj. për të marrë mbështetjen e tyre.

Një raport tjetër shumë i rëndësishëm në nivel evropian u hartua nga Jacqueline Westcott e cila në vitin 2004 botoi një udhëzues të titulluar "Përmirësimi i informacionit mbi turizmin e

aksesueshëm për personat me aftësi të kufizuara" në të cilin ajo ilustron shembuj të ndërhyrjeve që mund të bëhen në objektet turistike për të siguruar një shërbim adekuat për personat me aftësi të kufizuara dhe klientët e tjerë me nevojë të veçanta, padyshim të gjitha për t'i bërë destinacionet turistike më të aksesueshme (Westcott, 2004).

Gjithashtu në të njëjtin vit, i udhëhequr nga Rajoni Emilia Romagna, projekti CARE¹⁴ u miratua në nivel evropian me synimin për të krijuar, nëpërmjet vlerave dhe parimeve të përbashkëta, një rrjet shërbimesh dhe lehtësish të aksesueshme nëpërmjet një metodologjie të përbashkët komunikimi dhe anketimi. Koncepti bazë që çoi në lindjen e projektit CARE ishte ndërgjegjësimi se personat me aftësi të kufizuara janë para së gjithash turistë dhe si të tillë ata duhet të jenë në gjendje të zgjedhin një destinacion turistik sipas dëshirave të tyre personale, dhe jo për shkak të aksesueshmërisë. të një vendi mbi një tjetër. Të dish të plotësosh nevojat e turistëve, por edhe të banorëve, mund ta bëjë qytetin "mikpritës për të gjithë"¹⁵.

Punimet e krijuara gjatë këtij projekti ishin të shumta:

- Anketa sipas kërkesës në nivel evropian për të kuptuar të gjitha nevojat e turistëve me nevojë të veçanta dhe jo të veçanta. Falë rezultateve të marra, u bë e mundur gjurmimi i profilit të përgjithshëm të turistit, duke theksuar se miqësia dhe disponueshmëria, e ndjekur nga efikasiteti dhe aksesueshmëria e transportit janë nevojat kryesore;

- Krijimi i një platforme online të quajtur FAD për trajnimin e operatorëve publikë dhe privatë dhe publikimin e komunikimeve për rritjen e ndërgjegjësimit për këtë çështje;

- Zbatimi i "Metodologjisë CARE" për zbulimin dhe përpunimin e informacionit në lidhje me aksesueshmërinë që më pas mund t'u jepet përdoruesve fundorë;

¹¹ OBSH, 2001

¹² Deklarata e Madridit, 2003

¹³ Po aty

¹⁴ Città Accessibili delle Regioni Europee, Accessible Cities of European Regions – Qytete të aksesueshme të rajoneve evropiane
¹⁵ www.interreg-care.org 2013

- "Karta e Qytetit Mikpritës", një dokument i vetëm për të gjithë territorin evropian me synimin për të përhapur praktikën e duhura që duhen zbatuar në një qytet për të akomoduar lloje turistësh me nevojë të ndryshme.

Falë nisjes së këtij projekti, u hodhën hapat e parë, në nivel evropian, për të rritur në mënyrë homogjene mikpritjen në qytete të ndryshme, duke krijuar një rrjet strukturash dhe shërbimesh të aksesueshme dhe plane veprimi për komunikimin dhe informimin e turistëve dhe banorëve¹⁶.

Në këtë drejtim, është e drejtë të kujtojmë se në vitin 2006 lindi ENAT¹⁷: rrjeti evropian për turizmin e aksesueshëm. ENAT është një shoqatë jofitimprurëse për organizatat që synojnë të jenë "pisonerët" për studimin, promovimin dhe praktikën e turizmit të aksesueshëm. Ai synon të shfrytëzojë njohuritë dhe përvojën e rrjetit për të përmirësuar aksesin e informacionit turistik, transportit, infrastrukturës dhe shërbimeve të projektimit për të gjitha llojet e vizitorëve me nevojë të veçanta aksesit, duke ofruar modele të përsosmërisë në turizmin e aksesueshëm për të gjithë¹⁸.

Më 16 dhjetor 2006, një konventë për shtetet anëtare për aftësinë e kufizuar u miratua në nivel ndërkombëtar që përmban 50 nene që tregojnë modus operandi për të garantuar të drejtat e barazisë dhe përfshirjen sociale të qytetarëve me aftësi të kufizuara: "Konventa e OKB-së për të drejtat e njeriut të personave me aftësi të kufizuara". Siç përmendet në nenin 1, qëllimi i kësaj konvente ishte "të promovojë, të mbrojë dhe të sigurojë gëzimin e plotë dhe të barabartë të të gjitha të drejtave dhe lirive themelore të njeriut nga personat me aftësi të kufizuara dhe të promovojë respektimin e dinjitetit të tyre të qenësishëm "ku me persona me aftësi të kufizuara nënkuptojmë "ata që kanë dëmtime afatgjata fizike, mendore, intelektuale ose shqisore që në ndërveprim me barriera të ndryshme mund të pengojnë pjesëmarrjen e tyre

të plotë dhe efektive në shoqëri mbi bazën e barazisë me të tjerët"¹⁹.

Në këtë konventë referenca për aksesueshmërinë bëhet në pjesën e parë të nenit 9 ku përcaktohet se "Për të lejuar personat me aftësi të kufizuara të jetojnë të pavarur dhe të marrin pjesë plotësisht në të gjitha fushat e jetës, Shtetet Palë duhet të marrin masat e duhura për të siguruar që personat me aftësi të kufizuara, në baza të barabarta me të tjerët, të kenë akses në mjedisin fizik, transportin, informacionin dhe komunikimin, duke përfshirë sistemet dhe teknologjitë e informacionit dhe komunikimit, si dhe pajisjet dhe shërbimet e tjera të hapura ose të ofruara për publikun, si në qytet ashtu edhe në atë rural. zonave. Këto masa, të cilat përfshijnë identifikimin dhe eliminimin e pengesave dhe barrierave për aksesueshmërinë, do të zbatohen, ndër të tjera, për:

(a) Ndërtesat, rrugët, transporti dhe pajisje të tjera brenda dhe jashtë ndërtesave, duke përfshirë

shkollat, banesat, objektet shëndetësore dhe vendet e punës;

(b) Për informacionin, komunikimin dhe shërbimet e tjera, duke përfshirë shërbimet elektronike dhe të urgjencës"²⁰.

Mund të thuhet se në nivel evropian deri në vitin 2006 janë ndërmarrë hapa gjigantë për të mbrojtur të drejtat e personave me aftësi të kufizuara dhe për ta bërë gjithçka më të aksesueshme për këta persona; por duhet të theksojmë se ende nuk kishte një disiplinë ad hoc që do të mbronte, nga pikëpamja turistike, jo vetëm personat me aftësi të kufizuara, por të gjithë ata me nevojë të veçanta.

Së fundi, iniciativa më e fundit e propozuar në nivel evropian, me një kohëzgjatje trevjeçare, e quajtur "projekti Calypso" dhe e ndërmarrë nga Komisioni Evropian për Promovimin e Turizmit Social me synimin për të sjellë kategori më pak të privileguara si të moshuarit, të rinjtë. më afër turizmit nga 18 deri në 30 vjeç, personat me

¹⁶ Po aty

¹⁷ European Network for Accessible Tourism – Rrjeti Evropian për Turizmin e Aksesueshëm

¹⁸ ee.accessibletourism.org 2014

¹⁹ Konventa e OKB-së për të drejtat e personave me aftësi të kufizuara , 2006

²⁰ Po aty

aftësi të kufizuara dhe familjet me të ardhura të ulëta. Qëllimi është nxitja e turizmit në sezonin e ulët për të rritur mundësitë e udhëtimit të këtyre personave dhe për të ndihmuar rifillimin e aktiviteteve turistike edhe në periudha me fluks të ulët.

Falë entuziazmit dhe mbështetjes së operatorëve turistikë, autoriteteve rajonale dhe kombëtare, projekti pati një ndikim të fortë në të gjithë Evropën duke zgjatur sezonin turistik gjatë gjithë vitit (eu.europe.eu, 2013).

Nismat për turizmin e aksesueshëm në Shqipëri

- Qasja e parë ndaj turizmit social (apo të aksesueshëm) në Shqipëri ka ardhur në një organizim të Ministrisë së Zhvillimit Ekonomik, Turizmit, Tregtisë dhe Sipërmarrjes së bashku me Agjencinë Kombëtare të Turizmit, në kuadër të 27 shtatorit, Ditës Botërore të Turizmit, duke zhvilluar një aktivitet në 28.09.2016, për të promovuar konceptin "Turizëm për të gjithë".

Gjatë këtij aktiviteti vëmendja u fokusua në nismën për zhvillimin e turizmit të aksesueshëm për të gjithë, që do të thotë të krijohen kushtet e përshtatshme për t'iu përgjigjur nevojave të gjithëve. "Një aftësi e kufizuar, qoftë edhe e përkohshme, udhëtimi me fëmijë në moshë të vogël apo plakja e popullsisë janë disa arsye që bëjnë që në një moment të jetës sonë, të gjithë ne të përfitojmë nga aksesimi për të gjithë në sektorin e turizmit. Prandaj, ne duhet të mbrojmë të drejtën e të gjithë qytetarëve për të përfitur nga larmia e pabesueshme e natyrës, kulturës, historisë së vendit tone" (M. Ikonimi 2016)²¹.

- Në datën 23.05.2018 u realizua takimi për prezantimin e projektit "P.A.S.T 4Future - Promovimi i Turizmit të Aksesueshëm dhe të Qëndrueshëm" për të ardhmen, i cili do të zbatohet nga 6 partnerë me përfaqësi nga Italia, Shqipëria, Mali i Zi, nën kryesimin e Ministrisë së Financave dhe Ekonomisë.

Objekti i këtij projekti ishte promovimi dhe fuqizimi i ofertave turistike të aksesueshme dhe të qëndrueshme në zonat ndërkufitare në nivelin evropian dhe ndërkombëtar, përmes zbatimit dhe diversifikimit të produkteve dhe shërbimeve.

Një mesazh shumë i rëndësishëm dhe për t'u theksuar, të cilin e përçon ky projekt, është i lidhur drejtpërsëdrejti me të drejtat e njeriut, me atë promovim dhe me atë mbështetje që i bën komuniteteve të ndryshme. Referuar Traktatit të Lisbonës, veçanërisht Kartës së të Drejtave Themelore të Bashkimit Evropian, Ministri i Financave citoi artikujt 21 për Mosdiskriminim dhe artikulli 22 për larminë kulturore, fetare dhe gjuhësore, në të cilat shprehet se, ndër të tjera, ndalohet çdo lloj diskriminimi për shkaqe të tilla siç janë tiparet gjenetike, aftësia e kufizuar, moshë, etj.

Në këtë kuadër, projekti "P.A.S.T4Future" ka në fokus zhvillimin e sektorit të turizmit, duke shtrirë ofertën turistike në Shqipëri për një segment tregu ende të paplotësuar, si personat me nevoja të veçanta, personat me aftësi të kufizuar, persona të moshës së tretë, por edhe turistë familjarë që kanë nevoja të veçanta. Gjithashtu, ky projekt do të krijojë një platformë dixhitale ku do të mundësojë ndërlidhjen e aktorëve të ndryshëm për ofrimin e informacionit në kohë reale lidhur me kërkesat specifike të turistëve me nevoja të veçanta²².

Referuar vitit 2017, janë 157,911 persona me aftësi të kufizuara të cilët kanë përfitur nga shërbimet e ofruara në qendrat e zhvillimit të buxhetuara nga Shërbimi Social Shtetëror. Nëpërmjet këtij projekti, Ministria e Financave dhe Ekonomisë kërkon të sensibilizojë të gjithë ato sipërmarrje në sektorin e shërbimeve për të mundësuar staf të kualifikuar për kujdesje për turistë me nevoja të veçanta.

- Gjithashtu është lajmëruar nisma për projektin "Pukë-turizmi me njerëzit me aftësi të kufizuar", por nuk ka të dhëna të asnjë forme për zbatimin e tij (<https://smilealbania.gov.al/puke->

²¹ Mesazhi i Ekonomit: Akses për të gjithë në turizëm (panorama.com.al)

²² Ministria e Financave dhe Ekonomisë

turizmi-me-njerezit-me-aftesi-te-kufizuar/).

Nga programet e paraqitura, këto projekte dukeshin shumë premtues për kohën dhe shumë pararojë për realitetin shqiptar. Për fat të keq, 5 vjet nga prezantimi i projektit të parë dhe 3 vjet nga ai i dyti, nuk ka më asnjë informacion për ecurinë e tyre. As të dhëna konkrete nga mnistritë përkatëse, në web nuk gjendet ndonjë link që dëshmon për krijimin e platformës së premtuar, kështu që automatikisht, mund të mendohet që jemi përsëri në pikën 0. Duke shpresuar që në të ardhmen të ketë më shumë të dhëna.

Bibliografia

1. Buhalis, D., & Darcy, S. (Eds.). (2011). "Accessible Tourism: Concepts and Issues." Channel View Publications.
2. Darcy, S., & Dickson, T. (2009). "A Whole-of-Life Approach to Tourism: The Case for Accessible Tourism Experiences." *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 16(1), 32-44.
3. European Commission. (2010). "Study on the Competitiveness of the EU Tourism Industry - with Specific Focus on the Accommodation and Tour Operator & Travel Agent Sectors." Retrieved from European Commission website.
4. European Network for Accessible Tourism (ENAT). (2020). "ENAT - The European Network for Accessible Tourism." Retrieved from ENAT website.
5. European Travel Commission (ETC). (2017). "European Tourism - Trends & Prospects." Retrieved from ETC website.
6. Darcy, S., Dickson, T., & Ruhanen, L. (2010). "Disability Regulation and the Tourism Industry." *Annals of Tourism Research*, 37(3), 856-879.
7. Mármol, I., & Letelier, A. (2019). "Accessibility in Rural Tourism: A Comparative Study between European Destinations." *Sustainability*, 11(5), 1347.
8. European Commission. (2020). "Tourism and Transport: Council Adopts Conclusions on Smart and Sustainable Tourism." Retrieved from European Commission website.

Turizmi i gjelbër"si alternativë e zhvillimit të qëndrueshëm të turizmit në Shqipëri

Dr. Daniela Qiqi

daniela_qiqi@yahoo.com

MSc. Irma Gjollëshi

gjollëshiirma@gmail.com

Universiteti "Eqrem Çabej"

Abstrakt

Sektori i turizmit në Shqipëri zë një vend të veçantë në ekonominë e vendit, sepse gradualisht po kthehet në një burim të rëndësishëm për të ardhurat kombëtare, punësimin, investimet etj. Statistikat e viteve të fundit flasin për një rritje të vazhdueshme të këtij sektori, por tashmë është domosdoshmëri zhvillimi i tij në mënyrë të qëndrueshme dhe kjo mundësohet në përmjet ruajtjes së ekuilibrit midis zhvillimit ekonomik, mbrojtjes së mjedisit dhe përfshirjes sociale.

Një alternativë për gjetjen e këtij ekuilibri është "Turizmi i gjelbër", i cili mundëson zhvillimin ekonomik të sektorit duke zvogëluar ndikimin negativ në mjedis, përdorimin e burimeve me efikasitet dhe reduktimin e mbetjeve. Kjo qasje kontribuon edhe në realizimin e objektivave të BE-së për ekonominë qarkulluese dhe neutralizimin e klimës deri në vitin 2050. Prej vitesh Komisioni Europian, ka hartuar etiketa teknologjike (EU Ecolabel) me kriteret përkatëse për mallra dhe shërbime të qëndrueshme që inkurajojnë eko-inovacionin duke bërë pjesë të kësaj iniciative edhe turizmin. Ecolabel i BE-së për strukturat e akomodimit turistik, është një mjet i cili u jep mundësinë këtyre strukturave të zhvillohen në mënyrë të qëndrueshme së bashku me stafin dhe klientët e tyre duke zvogëluar ndikimin në mjedis, sepse edhe vetë turistët po kërkojnë gjithnjë e më shumë akomodime që kujdesen për mjedisin.

Pra, është moment që strukturat e akomodimit turistik dhe të gjithë faktorët e tjerë të turizmit në vendin tonë të orientohen drejt zgjidhjeve dhe zgjedhjeve të gjelbëra, sepse vetëm në këtë

mënyrë mund të arrihet ofrimi i shërbimit cilësor, menaxhimi me kujdes i burimeve dhe mbrojtja e mjedisit, si faktorë të pazëvendësueshëm në zhvillimin e qëndrueshëm të këtij sektori.

Fjalët kyçe: Turizëm i gjelbër, zhvillim i qëndrueshëm, etiketë ekologjike, kriterë

Abstract

The tourism sector in Albania occupies a special place in the country's economy, because it is gradually turning into an important source for national income, employment, investments, etc. The statistics of the recent years indicate a continuous growth of this sector. However, it is currently essential to foster a sustainable development and this is feasible through maintaining the proper balance between economic development, environmental protection and social inclusion.

"Green Tourism" is one of the alternatives to reach this balance, as it enables the economic development of this sector, through reducing the negative impact on the environment, the efficient use of resources and the reduction of waste. This approach also contributes to achieve the EU's objectives for a circular economy and climate steadiness until 2050-ies. For years, the European Commission has drawn up technological labels (EU Ecolabel) with the relevant criteria for sustainable goods and services that promote eco-innovation by involving tourism within this initiative.

The EU Ecolabel for tourist accommodation structures is a tool that enables the relevant factors involved to develop in a sustainable way along with their staff and customers, accordingly reducing the impact on the

environment, as tourists themselves are increasingly looking for many eco-friendly accommodations.

Consequently, it is time for the tourist accommodation arrangement and all other factors of tourism in our country to be directed towards green solutions and selections, because only in this way we can achieve a quality service, careful management of resources and environmental protection; factors which are crucial to the sustainable development of this sector.

Key words: *green tourism, sustainable development, ecological label, criteria*

1. Hyrje

Tashmë, sektori i turizmit në Shqipëri është një vend të veçantë në ekonominë e vendit dhe është një burim i rëndësishëm të ardhurash kombëtare. Sipas statistikave të raportuara nga Ministria e Turizmit dhe Mjedisit, duke ju referuar të dhënave nga Banka e Shqipërisë, të ardhurat nga udhëtimet/turizmi gjatë 6-mujorit të parë 2023 (Janar-Qershor), kanë një rritje prej 39,5% krahasuar me vitin 2022 dhe 84,8% krahasuar me vitin 2019. Gjithashtu, edhe në raportin e Këshillit Botëror të Turizmit dhe Udhëtimit, thuhet se falë trendit rritës që po pëson sektori i turizmit në Shqipëri, pritet që deri në vitin 2028, vendin ta vizitojnë rreth 6.6 milionë turistë dhe kontributi i drejtpërdrejtë i turizmit në Prodhimin e Brendshëm Bruto të shkojë deri në 9.3% të PBB-së.

Por, zhvillimi i turizmit në vendin tonë duhet të synojë vendosjen e një ekuilibri midis zhvillimit ekonomik, mbrojtjes së mjedisit dhe përfshirjes sociale, sepse vetëm në këtë mënyrë turizmi mund të kontribuojë në rritjen e ekonomisë locale pa shkakuar dëme të pakthyeshme mjedisore.

Studjuesit e fushës rekomandojnë se turizmi duhet të orientohet drejt turizmit "të gjelbër" duke renditur disa avantazhe të cilat lidhen me: mbrojtjen e mjedisit; përdorimin e burimeve natyrore në mënyrë të qëndrueshme; përfshirjen e komuniteteve lokale dhe ruajtjen e trashëgimisë kulturore e natyrore; nxitjen e respektit ndaj kulturës dhe trashëgimisë së destinacionit etj.

Këto avantazhe do të ishin të paqarta ose të vështira për t'u kuptuar dhe zbatuar në qoftë se

nuk do të ofroheshin nga Komisioni Europian etiketa teknologjike (ECO LABEL), të cilat ofrojnë një udhëzues të saktë dhe praktik për kriteret që duhet të përmbushë një product ose shërbim për të qenë miqësor ndaj mjedisit. Skema e etiketimit teknologjik ka të gjithë potencialin që të përmirësojë cilësinë e mjedisit dhe të promovojë menaxhimin e qëndrueshëm të burimeve pa cënuar experience turistike.

2. Tendencat aktuale të zhvillimit të turizmit

Kontributi i sektorit të turizmit në zhvillimin ekonomik të vendit tonë është bërë shpesh object diskutimi ndërmjet përfaqësuesve të sektorit, politikbërësve, akademikëve etj., por të gjithë bien në consensus që zhvillimi ekonomik i këtij sektoriduhet të jetë i qëndrueshëm. Çfarë është zhvillimi i qëndrueshëm i turizmit?

Sipas National Geographic, turizmi i qëndrueshëm është: "një kornizë për përfshirjen e udhëtarëve dhe industries së udhëtimit në përgjithësi, në mbështetjen e synimeve të cilat përfshijnë: mbrojtjen e mjedisit; adresimin e ndryshimeve klimatike; minimizimin e konsumit të plastikës; dhe zgjerimin e zhvillimit ekonomik në komunitetet e prekura nga turizmi."

Ndërsa Këshilli Global i Turizmit të Qëndrueshëm (GSTC) e përcakton turizmin e qëndrueshëm në këtë mënyrë: "një aspiratë për të njohur të gjitha ndikimet e turizmit, si positive ashtu edhe negative...për të minimizuar ndikimet negative dhe për të maksimizuar ato pozitive."

Lidhja e ndërsjellë e turizmit me mjedisin trajtohet mjaftueshëm në literaturë duke analizuar here pas here avantazhet dhe disavantazhet që zhvillimi i turizmit sjell në mjedis. Ndërsa në ditët e sotme theksohet nevoja për të gjetur një ekuilibër midis zhvillimit të turizmit dhe ruajtjes së mjedisit, pasi edhe mjedisi, si rezultat ngrohjes globale, mund të shkaktojë ndryshime në destinacionet turistike duke ulur aftësinë e tyre tërheqëse ndaj turistëve, si p.sh rritja e temperaturave mund të sjellë sfida për turizmin dimëror ose rritja e nivelit të detit mund të kërcënojë destinacionet bregdetare, shkrirja e akullnajavemund të ndikojnë biodiversitetin dhe ekosistemet e habitateve natyrore mund të çojë në humbje të faunës dhe florës së

destinacionitetj. Gjithashtu, ndryshimet e klimës mund të çojnë në fenomene ekstreme si stuhi, tërmete dhe ndotje ajri, të cilat mund të ndikojnë në sigurinë dhe vizitueshmërinë e një destinacioni turistik.

Sipas raportit të Këshillit Global të Turizmit të Qëndrueshëm

81% e udhëtarëve globalë konfirmojnë se udhëtimi i qëndrueshëm është i rëndësishëm për ta; 50% thonë se informacionet rreth ndryshimeve klimatike kanë ndikuar që ata të bëjnë zgjedhje më të qëndrueshme udhëtimi; 60% e njerëzve deklarojnë se janë të impresionuar nga natyra, duke i shtyrë ata të vazhdojnë të udhëtojnë në mënyrë të qëndrueshme. (Travel Agent Central);

Pra, bukuria e pyjeve, shkëmbinjve koralorë dhe pamjeve të ndryshme natyrore janë faktorët kryesorë pse 60% zgjedhin të vazhdojnë me udhëtime të qëndrueshme.

Për më tepër, 47% deklarojnë se ata udhëtojnë jo vetëm për shkak të bukurisë së natyrës, por edhe sepse mund të ndikojnë pozitivisht nga pikëpamja ekonomike te vendasit e destinacionit të vizituar.

Megjithatë 42% deklarojnë si arsye kryesore pamundësinë për të përballuar koston e shtuar për turizmin e qëndrueshmërisë; Por 40% nuk mund të përballojnë shpenzimet shtesë, ndërsa 20% nuk marrin akomodimin e perceptuar luksoz me të cilin janë mësuar; 40% e njerëzve do të zgjidhnin vendpushimet miqësore me mjedisin për të ndihmuar në uljen e ndikimit negativ;

Për më tepër, 34% do të zgjidhnin një akomodim të gjelbër për të eksploruar dhe një përvojë lokale të vendit, ndërsa zgjedhja për 33% të tjerë do të ishte të ndiheshin mirë për të marrë një vendim më të mirë për jetën; 57% e udhëtarëve do të ndiheshin më mirë duke qëndruar në një akomodim të caktuar nëse do ta dinin se kishte një certifikim të qëndrueshëm.

Industria e turizmit në rang botëror, përveç ngrohjes globale, po sfidohet edhe nga faktorë të tjerë siç janë: pasojat e pandemisë Covid-19, luftrat në Ukrainë e Lindjen e Mesme, rritja e çmimeve në tregjet e burimeve, mungesa e stafit të kualifikuar, ndryshimet në sjelljen e turistëve, dixhitalizimi që prek të gjithë elementët e zinxhirit të shërbimeve turistike etj. Në këto kushte, të gjithë faktorët dhe grupet e interesit të turizmit duhet të angazhohen për të adresuar sfidat e sektorit dhe garantuar qëndrueshmërinë e tij. Një alternativë e zhvillimit të qëndrueshëm është edhe "turizmi i

gjelbër" i cili rekomandohet për të zvogëluar ndikimin e sektorit në mjedis dhe përmirësuar experiencën turistike, meqenëse turistët po bëhen më të vetëdijshëm për aspektet e qëndrueshmërisë.

3. Turizëm i gjelbër, dhe etiketa ekologjike

Pse Turizmi duhet të bëhet "i gjelbër"?

Ka mjaft argumenta për t'i dhënë përgjigje kësaj pyetjeje. Fillimisht, mjafton të mbahet parasysh se ofrimi i produktit turistik orientohet nga klientët dhe më sipër u përmend rritja e ndërgjegjësimit të turistëve (veçanërisht atyre ndërkombëtarë) për çështjet mjedisore dhe ndryshimet klimatike. Gjithashtu në statistikën e përmendura u përmend rritja e interesit për përvojat autentike të pushimeve, rritja e ndjeshmërisë për mbështetjen ekonomike të komuniteteve në destinacionet turistike etj. Po ashtu, rritja e kostove për burimet si energjia, uji, materialet dhe shërbimet e tjera. Ndërkohë që gjithnjë e më shumë po ndërmerren rregullime ligjore në lidhje me aspektet mjedisore dhe nisma të shumta mbështetëse kombëtare apo ndërkombëtare për reduktimin e ndikimit mjedisor dhe për etiketat ekologjike në turizëm.

Pra "gjelbërimi" i turizmit shtë një shanc shumë i mirë për përmirësimin e ofertës së shërbimit, uljen e kostos dhe avantazh konkurrues.

Çfarë është Etiketimi Ekologjik?

BE po përpiqet të orientojë ekonominë e Europës në një rrugë qëndrueshmërie nëpërmjet promovimit të përdorimit eficient të burimeve. Ecolabel i BE-së promovon produkte (të qëndrueshme) të cilët kanë një ndikim të ulët mjedisor gjatë gjithë ciklit të tyre jetësor - nga nxjerrja e lëndëve të para, tek prodhimi dhe paketimi, përdorimi dhe së fundi, asgjësimi ose riciklimi. E zhvilluar nga Komisioni Evropian në vitin 1992, Ecolabel i BE-së është një udhëzues kyç vullnetar Brenda Konsumit dhe Prodhimit të Qëndrueshëm dhe Politikës Industriale të Qëndrueshme (SCP/SIP) të Komisionit Evropian. Objektivi i tij kryesor është të edukojë dhe udhëzojë konsumatorët që të zgjedhin produkte të ndërgjegjshme për mjedisin.

Grupet kryesore të interesit në etiketimin ekologjik janë prodhuesit/bizneset, agjencitë

qeveritare dhe konsumatorët. Aktorë të tjerë të rëndësishëm janë komuniteti shkencor, organizatat e standardeve dhe shoqatat e ndryshme, por pothuajse të gjitha programet ndërkombëtare të etiketimit e kokërkojnë financim dhe mbështetje qeveritare.

Turizmi ka një ndikim të rëndësishëm mjedisor, ekonomik dhe social-kulturor, gjë që e bën këtë

sector mjaft të rëndësishëm për iniciativat mjedisore. Kriteret e akomodimit turistik ECO LABEL kanë fleksibilitet të mjaftueshëm për të siguruar kënaqësinë e duhur të mysafirëve dhe përmbajnë udhëzime efektive për hotelet dhe vendet e kampingjeve që kërkojnë të zvogëlojnë ndikimin e tyre në mjedis. Në mënyrë të përmblodhur ato paraqiten në tabelën e mëposhtme:

✓ Menaxhim i optimizuar mjedisor.	Angazhimi i stafit dhe klientëve nëpërmjet trajnimit dhe ofrimit të informacionit mbi praktikat mjedisore. Monitorimi i të dhënave të konsumit të energjisë, ujit, ushqimit dhe produktit për mysafir/natësi dhe numri i produkteve të pastrimit të përdorura.
✓ Reduktim i konsumit të energjisë dhe emetimit të CO2 përmes kursimit të energjisë, përdorimit të pajisjeve eficiente dhe burimeve të rinovueshme të energjisë.	Përdorimi i pajisjeve për ngrohjen e ujit, ajrit të kondicionuar, ndriçim etj. me parametra ekologjike dhe mirëmbajtja e tyre. Nuk ka ngrohje dhe ajër të kondicionuar në ambientet e jashtme. Deri në 100% të energjisë elektrike sigurohet nga burimet e rinovueshme të energjisë.
✓ Konsum i reduktuar I ujit	Rrjedhja e ujit të përdorur të jetë në standartet e caktuara, Politika optimale të ndërrimit të biankerisë. Menaxhim optimal i pishinave, riciklimi i ujit dhe sisteme efikase të ujitjes.
✓ Përdorim i reduktuar I kimikateve dhe I pesticideve	Transferimi i shërbimeve të larjes/pastrimit dhe blerja e produkteve detergjente/kozmetikë nga ofrues të pajisur me një etiketë ekologjike. Prodhime bujqësore organike në përgatitjen e ushqimit, ndalimi i përdorimit të pesticideve në zonat e jashtme.
✓ Reduktim dhe menaxhim i optimizuar i mbetjeve	Optimizimi i paketimit ushqimit dhe artikujve të tualetit dhe marrëveshje me një riciklues. Kontenierë për ndarjen e mbeturinave në dhoma ose në të gjitha katet. Ndarja e mbetjeve.
✓ Reduktim i emetimeve nga transporti	Përdorimi i mjeteve miqësore ndaj mjedisit për të transportuar klientët. Marrëveshje me agjencitë e transportit që ofrojnë transport miqësor ndaj mjedisit si biçikleta apo automjete elektrike.
✓ Kufizim i mbetjeve ushqimore	Produkte ushqimore me burim lokal dhe jo jashtësezonit. Zbatimi i një "plani të dokumentuar për reduktimin e mbetjeve ushqimore".

Turistët kryesisht duan të qëndrojnë në zona natyrore të shëndetshme pandotj edhe strukturat e akomodimit të përmbushin të gjitha standartet mjedisore në lidhje me vendndodhjen, tiparet e ndërtimit, peizazhin dhe funksionimin e përgjithshëm të sipërmarrjes, por shpesh ata zhgënjehen sepse në fakt, pjesa më e madhe e dëmit në mjedis është shkaktuar nga aktivitetet turistike.

Prandaj, për të ndjekur një strategji më të qëndrueshme për turizmin në vendin tonë, i gjithë sektori i turizmit duhet të orientohet dhe

përfshihet në programet e etiketimit ekologjik, sepse përdorimi i burimeve materiale të ripërtëritshme, të ricikluara dhe të menaxhuara në mënyrë të qëndrueshme, zvogëlimi i emetimit të gazrave dhe përmirësimi i performances mjedisore të materialeve të përdorura janë përparësitë kryesore për të ardhmen e tij.

Literatura:

1. Ministria e Turizmit dhe Mjedisit, "Statistika ekonomike për turizmin", shtator 2023.

2. *Economic Impact Research*; Available from <https://wtcc.org/Portals/0/Documents/Reports/2023/WTTC-Cities-Economic-Impact-Final.pdf>
3. Lee H, Romero J. *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC, 2023, Geneva, Switzerland, 35-115 p*, available from doi: 10.59327/IPCC/AR6-9789291691647
4. *UNWTO Report. December 2022*, available from <https://www.linkedin.com/pulse/sustainable-tourism-post-covid-19-trends-travelers-insights>
5. *GSTC Report. April 19-th*; available from <https://www.gstcouncil.org/booking-com-2022-sustainable-travel-report/>
6. *EU-ECO Label*. Available from https://environment.ec.europa.eu/topics/circular-economy/eu-ecolabel-home/product-groups-and-criteria_en

Përcaktuesit e tregtisë ndërkombëtare dhe teoria e gravitetit: rasti i Shqipërisë, 2011-2022

Prof. Asoc. Visar Malaj*

*Departamenti i Ekonomiksit, Universiteti i Tiranës
visarmalaj@feut.edu.al*

Dr. Emi Malaj

*Departamenti i Ekonomiksit, Universiteti i Vlorës
emi.malaj@univlora.edu.al*

Msc. Olsi Xhoxhi

*Departamenti i Ekonomiksit, Universiteti i Vlorës
olsi.xhoxhi@univlora.edu.al*

Abstrakt

Variabli i varur në një model graviteti mund të jetë një fluks njerëzish, asetesh apo mallrash. Ai është një funksion i disa faktorëve të lidhur me origjinën, faktorë të tjerë të lidhur me destinacionin, si dhe disa variabla që përafrojnë distancën (bilaterale) gjeografike midis vendeve. Qëllimi kryesor i këtij punimi është formulimi dhe vlerësimi i një modeli të thjeshtë graviteti për flukset tregtare bilaterale midis Shqipërisë dhe partnerëve të saj tregtarë. Ekuacioni që marrim në konsideratë përfshin tre variabla të varur: flukset tregtare, importet dhe eksportet. Rezultatet e vlerësimit me anë të metodës "random effects" tregojnë një përshtatje të mirë të modelit me kampionin e përzgjedhur.

Fjalë kyçe: modeli i gravitetit, tregtia ndërkombëtare, Shqipëria, efektet rastësore.

Abstract

The dependent variable in a gravity model can be a flow of people, assets or goods. The considered variable is a function of several origin-related factors, other destination-related factors, as well as several variables that approximate the (bilateral) geographic distance between countries. The main purpose of this

paper is to formulate and estimate a simple gravity model for bilateral trade flows between Albania and its trading partners. The equation we consider includes three dependent variables: trade flows, imports, and exports. The results of the random effects estimation method show a good fit of the model with the selected sample.

Keywords: gravity model, international trade, Albania, random effects.

1. Hyrje

Për më shumë se 50 vjet, modeli i gravitetit vazhdon të jetë modeli kryesor empirik i tregtisë ndërkombëtare. Fillimisht modeli u prezantua si një analogji e thjeshtë midis ligjit të gravitetit të Njutonit në mekanikë dhe faktorëve që do të ndikonin në flukset tregtare dypalëshe. Ekuacioni i gravitetit të tregtisë ndërkombëtare mund të rishkruhet si një specifikim empirik log-linear, i vlerësueshëm lehtësisht me anë të teknikave ekonometrike bazë.[1] Sipas modelit të gravitetit për tregtinë ndërkombëtare, vëllimi tregtar ndërmjet dy vendeve lidhet drejtpërdrejt me madhësinë e produktit të brendshëm bruto (GDP) së tyre dhe në mënyrë të anasjelltë me distancën gjeografike ndërmjet tyre.

Qëllimi kryesor i këtij artikulli është formulimi dhe vlerësimi i një modeli bazë graviteti për flukset tregtare (ndërkombëtare) midis Shqipërisë dhe një grupi partnerësh tregtarë kryesorë. Ekuacioni që marrim në konsideratë përfshin tre variabla të varur: flukset tregtare, importet dhe eksportet. Në seksionin vijues kryejmë një rishikim të literaturës empirike, të lidhur me vlerësimet e ndryshme të modelit të gravitetit për tregtinë ndërkombëtare. Në seksionin e tretë përfshihet analiza empirike dhe komentet përkatëse. Punimi mbyllet me seksionin e konkluzioneve.

2. Rishikim literature

Ekuacioni i gravitetit vijon të konsiderohet si modeli më i rëndësishëm për shpjegimin e flukseve tregtare. Variante të ndryshme të modelit janë vlerësuar dhe analizuar nga një numër i madh autorësh. Modeli i gravitetit Poisson, si dhe metoda "pseudo maximum likelihood (ML)", janë disa nga mënyrat më të përdorura për të vlerësuar flukset tregtare ndërkombëtare. Këto metoda kanë disa avantazhe ekonometrike, të cilat analizohen nga autorë të ndryshëm.[2] Autorët tregojnë se parametrat e vlerësuar nga ML janë të rëndësishëm statistikisht vetëm nëse flukset tregtare janë të pavarura. Stay dhe Kulkarni shpjegojnë modelin e gravitetit dhe testojnë vlefshmërinë e tij, duke marrë në konsideratë rastin e Britanisë së Madhe dhe partnerëve të saj tregtarë.[3] Autorët arrijnë në përfundimin se edhe forma më e thjeshtë e modelit të gravitetit është empirikisht e vlefshme dhe ka një efekt të konsiderueshëm në vëllimin e tregtisë. Prandaj, tradicionalisht Britania e Madhe ka tregtuar më shumë me vende me GDP të ngjashme (Franca, Italia dhe Gjermania) dhe vendet që janë më afër. Autorët përdorin të dhëna për katërmbëdhjetë shtete dhe kryejnë një analizë të plotë teorike dhe empirike. Kumar dhe Ahmed analizojnë përcaktuesit e flukseve të eksportit dhe importit të vendeve në Azinë Jugore me anë të vlerësimeve në të dhëna të tipit panel për tetë vende, gjatë periudhës 1985-2011, duke përdorur një model graviteti.[4] Rezultatet sugjerojnë se GDP dhe popullsia, përveç faktorëve të tjerë, mund të shpjegojnë flukset e

eksportit dhe importit. Ndoshta, gjetja më e rëndësishme e autorëve është se Marrëveshja e Tregtisë së Lirë të Azisë Jugore (SAFTA) ka prodhuar një vëllim të madh tregtar midis anëtarëve të saj. Autorët tregojnë se distanca gjeografike mund të pengojë tregtinë ndërkombëtare dhe gjithashtu, tarifatat kanë efekt negativ në tregti.

Duke patur parasysh peshën e lartë që zë tregtia e peshkimit dhe akuakulturës në tregtinë ndërkombëtare, Natale, Borrello dhe Motova zhvillojnë një model graviteti për të eksploruar ndikimin që kanë konsumi i ushqimit, numri i popullsisë, të ardhurat, GDP-ja, marrëveshjet tregtare dhe distanca gjeografike në tregtinë e prodhimeve të detit.[5] Nga këndvështrimi metodologjik, formulimi i modelit trajton dy çështje kryesore në modelet e gravitetit, të cilat janë përfshirja e termit "multilateral resistance" dhe trajtimi i flukseve tregtare zero. Autorët tregojnë se tregtia e ushqimeve të detit tërhiqet ose nga vende me preferenca të larta për ushqimet e detit, ose nga vendet me kosto të ulët pune për përpunim të mëtejshëm të ushqimeve të detit; ndërsa, eksportet e mishit favorizohen nga të ardhurat e larta për frymë dhe prodhimi primar i lartë i vendit eksportues. Anggita synon të analizojë tregtinë e Indonezisë me 10 partnerët kryesorë të eksportit duke përdorur modelin e gravitetit të tregtisë.[6] Autori vlerëson një regresion nëpërmjet të dhënave panel për të njohur lidhjen midis variablave: GDP, GDP për frymë, kostoja e transportit dhe kursi real efektiv i këmbimit, në eksportin e Indonezisë me 10 partnerë tregtarë. Rezultatet tregojnë se variablat e përzgjedhur kanë një efekt të rëndësishëm në eksportin e vendit.

Allayarov, Mehmed, Arefin dhe Nurmatov studiojnë faktorët që ndikojnë në flukset tregtare dypalëshe të Kirgistanit me partnerët kryesorë tregtarë, si dhe përpiqen të parashikojnë potencialin tregtar të vendit.[7] Duke përdorur vlerësime në të dhëna të tipit panel, modeli i gravitetit zbatohet për të vlerësuar tregtinë e Kirgistanit, nga viti 2000 në 2016, me 35 partnerët kryesorë tregtarë. Koeficientët që rrjedhin nga vlerësimi i modelit të gravitetit përdoren më pas për të parashikuar potencialin tregtar të vendit. Sipas rezultateve,

GDP-të kanë një efekt pozitiv në tregti, ndërsa distanca dhe popullsia e partnerëve rezultojnë të kenë një efekt negativ. Pavarësisht bazave të forta teorike dhe përfitimeve të qarta empirike, ka ende disa "boshllëqe" midis teorisë së gravitetit dhe modeleve të vlerësuar. Sipas Yotov, ekzistojnë përfitime të rëndësishme teorike nga analiza dhe vlerësimi i ekuacioneve të gravitetit për flukset tregtare të brendshme.[8] Autori shqyrton literaturën përkatëse dhe sintetizon 15 argumente në favor të përdorimit të flukseve të tregtisë së brendshme në vlerësimin e ekuacionit të gravitetit.

Hassan synon të analizojë në mënyrë empirike modelet tregtare të vendeve të GCC (Gulf Cooperation Council), bazuar në modelin e gravitetit. Autori formulon një model të veçantë graviteti duke analizuar tregtinë e gjashtë vendeve të zhvilluara në lidhje me vendet e GCC, nga viti 2001 deri në vitin 2012.[9] Hassan arrin në përfundimin se GDP për frymë dhe popullsia janë variablat më të rëndësishëm. Ai gjithashtu sugjeron që barrierat tregtare midis vendeve duhet të zhduken. Maciejewski dhe Wach kanë si qëllim që të evidentojnë ndryshimet në përdorimin e faktorëve të prodhimit të eksportit të vendeve të Bashkimit Evropian, të cilat nuk mund të shpjegohen vetëm me burimet që disponojnë këto vende.[10] Autorët bëjnë një analizë empirike të tregtisë së përgjithshme dhe dypalëshe të vendeve të BE-së. Ata konsiderojnë variabla si madhësia dhe niveli i zhvillimit të partnerëve ekonomikë, distanca gjeografike, kufiri i përbashkët, si dhe variabla të rinj si anëtarësimi në BE dhe EMU.

3. Analizë empirike

Në një ekuacioni graviteti, variabli i varur korrespondon me një fluks individësh ose asetesh; ky variabël varet nga disa faktorë që lidhen me origjinën, variabla të tjerë që lidhen me destinacionin, si dhe variabla që lidhen me distancën midis vendeve. Autori i parë që vlerësoi ekuacionet e gravitetit ishte Tinbergen, duke pohuar se flukset tregtare dypalëshe janë drejtpërdrejt proporcionale me madhësitë e vendeve dhe në përpjesëtim të zhdrejtë me distancën.[11] Baza e parë teorike për

ekuacionin e gravitetit është përcaktuar nga Anderson [12]; Bergstrand jep gjithashtu një kontribut të rëndësishëm teorik, duke e konsideruar ekuacionin teorik të gravitetit si pjesë të një modeli të përgjithshëm ekuilibri të tregtisë ndërkombëtare.[13] Krugman zhvilloi një tjetër kornizë të rëndësishme teorike, duke shpjeguar lidhjen midis flukseve tregtare, aktivitetit ekonomik dhe gjeografisë ekonomike.[14] Në përgjithësi, modeli i gravitetit konsiderohet në formë logaritmike:

$$\ln(F_{ij}) = \alpha + \beta_1 \ln(GDP_i) + \beta_2 \ln(GDP_j) + \beta_3 \ln(Dist_{ij}) + u_{ij}$$

ku u_{ij} është termi i gabimit (me mesatare zero dhe variancë konstante); F_{ij} është vlera e fluksit tregtar (ndërkombëtar) midis vendeve i dhe j , GDP_i dhe GDP_j janë të ardhurat kombëtare (produkti i brendshëm bruto); $Dist_{ij}$ është distanca midis qendrave ekonomike të vendeve; α dhe β janë parametra që duhen vlerësuar me anë të teknikave ekonometrike. Në këtë artikull, ne formulojmë dhe vlerësojmë një ekuacion graviteti për flukset tregtare bilaterale midis Shqipërisë dhe një kampioni prej 30 shtetesh partnere (shih tabelën 1).

<i>Vendet partnere</i>	
1	<i>Algjeria</i>
2	<i>Argjentina</i>
3	<i>Australia</i>
4	<i>Austria</i>
5	<i>Belgjika</i>
6	<i>Bullgaria</i>
7	<i>Egjipt</i>
8	<i>Franca</i>
9	<i>Gjermania</i>
10	<i>Greqia</i>
11	<i>Indi</i>
12	<i>Italia</i>
13	<i>Izrael</i>

14	Kina
15	Kosovë
16	Kroacia
17	Mali i Zi
18	Maqedonia e Veriut
19	Maroku
20	Meksika
21	Norvegjia
22	Portugalia
23	Republika Çeke
24	Rumania
25	Serbi
26	SHBA
27	Spanja
28	Tunizia
29	Turqia
30	Zvicra

Tabela 1. Lista e vendeve për modelin e gravitetit.

Variabli i varur është logaritmi natyror i flukseve tregtare, ndërsa periudha e zgjedhur i përket viteve 2011-2022. Të dhënat janë të tipit panel, me frekuencë vjetore dhe të shprehura në milion dollarë. Variablat e varur të testuar përfshijnë importet, eksportet, dhe flukset totale, të cilat jepen si shuma e eksporteve me importet. Modeli i gravitetit do të ketë formën e mëposhtme:

$$\begin{aligned} \log(F_{ijt}) = & \beta_0 + \beta_1 \log(GDP_{it} * GDP_{jt}) + \\ & \beta_2 \log(GDPcap_{it}) + \beta_3 \log(GDPcap_{jt}) + \\ & \beta_4 BORDER_{ij} + \beta_5 \log(DIST_{ij}) + \beta_6 RTA_{ijt} \\ & + u_{ijt} \end{aligned}$$

ku, i tregon Shqipërinë; j tregon partnerin tregtar; GDPcap është Produkti i Brendshëm Bruto për frymë; BORDER është variabël dummy që merr vlerën një nëse vendet ndajnë një kufi të përbashkët; RTA është një tjetër variabël dummy që merr vlerën 1 nëse vendet kanë nënshkruar me njëri tjetrin një marrëveshje të tregtisë së lirë.

GDP-të dhe popullatat janë marrë nga Banka Botërore; marrëveshjet e tregtisë së lirë (RTA-të) janë ndërtuar në bazë të Baier dhe

Bergstrand dhe faqja zyrtare e Organizatës Botërore së Tregtisë. Distancat gjeografike janë marrë nga siti i CEPII-t (CEPII distance database). Flukset tregtare, eksportet dhe importet, janë marrë nga faqjet zyrtare të statistikave vendase dhe të huaja (Instituti i Statistikave, Ministrinë përkatëse, etj.).

	Variabli i varur: Flukset tregtare	Variabli i varur: Eksportet	Variabli i varur: Importet
Variabli i pavarur			
Termi konstant	11,527 (0)	19,426 (0)	16,091 (0)
$\ln(GDP_AI * GDP_{jt})$	0,958 (0)	0,836 (0,001)	0,903 (0)
$\ln(GDPcap)AI$	0,376 (0)	-0,146 (0,303)	0,552 (0,005)
$\ln(GDPcap)j$	1,09 (0)	1,815 (0)	0,967 (0)
BORDER	0,493 (0,002)	1,163 (0)	0,438 (0)
$\ln(Dist)$	-1,108 (0,002)	-1,793 (0,001)	-1,056 (0,008)
RTA	0,751 (0)	0,804 (0)	0,009 (0,561)
Adjusted R squared	0,705	0,423	0,614
Alpha F	0	0	0

Tabela 2. Koeficientët e modelit të gravitetit, vlerësuar me anë të metodës Random Effects. Në kllapa: niveli i vëzhguar i alfës (kufiri i refuzimit 5-10%). Kolona e dytë: modeli me variabël të varur 'flukset tregtare' (importe + eksporte). Kolona e tretë: modeli me variabël të varur 'eksportet'. Kolona e katërt: modeli me variabël të varur 'importet'. Rreshti i nëntë: vlera e R katrorit 'adjusted'. Rreshti i fundit: Alfa e vëzhguar për testin F.

Në tabelën 2 kemi paraqitur rezultatet e regresionit me anë të metodës "random effects".

Siç vihet re, variablat e GDP-së për frymë janë të gjithë të rëndësishëm statistikisht me përjashtim të rastit të logaritmit të GDP-së për frymë të Shqipërisë në ekuacionin e eksporteve (alfa e vëzhguar është rreth 30%).

Probleme me vlefshmërinë statistikore vërejmë edhe për variablin dummy të RTA-së në ekuacionin e importeve. R katrori 'adjusted' paraqitet relativisht i lartë, duke ndryshuar nga rreth 42% në ekuacionin e eksporteve në rreth 71% në ekuacionin e flukseve totale. Vërejmë se ekuacionet e formuluarat i përgjigjen në përgjithësi teorisë përkatëse, sidomos në rastin e modelimit të flukseve totale.

4. Përfundime

Qëllimi kryesor i këtij punimi ishte formulimi dhe vlerësimi i një modeli të thjeshtë graviteti për flukset tregtare midis Shqipërisë dhe një grupi partnerësh tregtarë kryesorë. Ekuacionet që morëm në konsideratë përfshinin tre variabla të varur: flukset tregtare, importet dhe eksportet. Rezultatet e vlerësimit me anë të metodës "random effects" treguan një përshtatje të mirë të modelit me kampionin e përzgjedhur. Flukset tregtare bilaterale ndikohen pozitivisht nga produktet e brendshëm bruto të vendeve përkatëse, produktet e brendshëm bruto për frymë; ekzistenca e një kufiri të përbashkët midis shteteve, si dhe marrëveshjet e ndryshme të tregtisë së lirë. Nga ana tjetër, flukset tregtare ndikohen negativisht nga distanca midis qendrave ekonomike të vendeve.

Literatura

1. Baier S, Standaert S. Gravity models and empirical trade. In Oxford Research Encyclopedia of Economics and Finance 2020 Mar 31.
2. Krisztin T, Fischer MM. The gravity model for international trade: Specification and estimation issues. *Spatial Economic Analysis*. 2015 Oct 2;10(4):451-70.
3. Stay K, Kulkarni KG. The Gravity Model of International Trade, a Case Study: The United Kingdom and Her Trading Partners. *Amity Global Business Review*. 2016 Feb 1;11.
4. Kumar S, Ahmed S. Gravity model by panel data approach: An empirical application with implications for South Asian countries. *Foreign Trade Review*. 2015 Nov;50(4):233-49.
5. Natale F, Borrello A, Motova A. Analysis of the determinants of international seafood trade using a gravity model. *Marine policy*. 2015 Oct 1;60:98-106.
6. Anggita RS. The gravity model of Indonesian bilateral trade. *International Journal of Social and Local Economic Governance*. 2015;1(2):153-6.
7. Allayarov P. The factors affecting Kyrgyzstan's bilateral trade: a gravity-model approach. *Archive of Scientific Research*. 2022 Jul 21;4(1).
8. Yotov YV. On the role of domestic trade flows for estimating the gravity model of trade. *Contemporary Economic Policy*. 2022 Jul;40(3):526-40.
9. Hassan Khayat S. A gravity model analysis for trade between the GCC and developed countries. *Cogent Economics & Finance*. 2019 Jan 1;7(1):1703440.
10. Maciejewski M, Wach K. What determines export structure in the EU countries? The use of gravity model in international trade based on the panel data for the years 1995-2015. *Journal of International Studies*. 2019;12(1).
11. Tinbergen J. Shaping the world economy. *The International Executive*. 1963 Dec;5(1):27-30.
12. Anderson JE. A theoretical foundation for the gravity equation. *The American economic review*. 1979 Mar 1;69(1):106-16.
13. Bergstrand JH. The gravity equation in international trade: some microeconomic foundations and empirical evidence. *The review of economics and statistics*. 1985 Aug 1:474-81.
14. Krugman P. The move toward free trade zones. *Economic Review*. 1991 Aug 22;76(6):5.

Strategjitë për Rritjen e Motivimit të Punonjësve në Industri Tekstile: Një Studim Rasti në Shqipëri

Prof. Asoc. Ines DIKA

Universiteti Tiranës,
Fakulteti Ekonomik, Njësia Bazë Financë,
inesdika@feut.edu.al

Dr. Eduina GUGA

Universiteti "Eqrem Çabej", Gjirokastrë,
Fakulteti Ekonomik, Njësia Bazë Kontabilitet Financë,
eguga@uogj.edu.al

Abstract

This study aims to explore and analyze the factors influencing employee motivation in the textile industry in Albania, identifying challenges and opportunities for improving human resource management practices. Employing a mixed-methods approach that includes quantitative surveys and qualitative interviews, the research reveals that employee recognition, opportunities for professional development, effective communication, and employee well-being are key factors impacting their motivation and engagement. The findings indicate that while a considerable number of employees feel motivated, there are clear opportunities for improvement in human resource management that could contribute to increased motivation and productivity. The study concludes with specific recommendations for human resource management practices aimed at creating a more supportive and motivating work environment. These recommendations provide guidance for managers and leaders in the textile industry to enhance employee engagement and secure a sustainable competitive advantage in the global market.

Abstrakt

Ky studim synon të eksplorojë dhe analizojë faktorët që ndikojnë në motivimin e punonjësve në industrinë tekstile në Shqipëri, duke identifikuar sfidat dhe mundësitë për përmirësimin e praktikave të menaxhimit të burimeve njerëzore. Përmes një qasjeje miks metodologjike që përfshin anketë sasior dhe intervista cilësore, studimi zbulon se vlerësimi i punonjësve, mundësitë për zhvillim profesional, komunikimi efektiv, dhe mirëqenia e punonjësve janë faktorë kyç që ndikojnë në motivimin dhe angazhimin e tyre. Gjetjet tregojnë se, ndërsa një numër i konsiderueshëm i punonjësve ndjehen të motivuar, ka hapësira të qarta për përmirësim në menaxhimin e burimeve njerëzore që mund të kontribuojnë në rritjen e motivimit dhe produktivitetit. Studimi konkludon me rekomandime specifike për praktikatat e menaxhimit të burimeve njerëzore, të cilat synojnë të ndërtojnë një mjedis pune më mbështetës dhe motivues. Këto rekomandime ofrojnë një udhëzues për menaxherët dhe liderët në industrinë tekstile për të rritur angazhimin e punonjësve dhe për të siguruar një avantazh konkurrues të qëndrueshëm në tregun global.

HYRJE

Industria tekstile në Shqipëri ka një histori të gjatë dhe ka qenë një nga sektorët kryesorë që ka kontribuar në zhvillimin ekonomik të vendit. Me kapacitete të mëdha prodhuese dhe një fuqi punëtore të kualifikuar, ky sektor ofron një mundësi të rëndësishme për rritjen e eksporteve dhe të ardhurave në valutë të huaj në ekonominë Shqiptare. Megjithatë, sfidat si konkurrenca ndërkombëtare, nevoja për inovacion dhe ruajtja e një ambienti pune të shëndetshëm janë të pranishme dhe kërkojnë vëmendje të veçantë.

Ky studim synon të eksplorojë faktorët që ndikojnë në motivimin e punonjësve në sektorin e tekstileve në Shqipëri dhe të identifikojë metodat më efektive që mund të përdoren nga menaxherët për të rritur motivimin dhe produktivitetin. Duke përdorur një qasje të bazuar në të dhëna, studimi do të kontribuojë në literaturën ekzistuese duke ofruar njohuri të reja që mund të përdoren për të përmirësuar praktikën e menaxhimit të burimeve njerëzore në këtë sektor. Gjithashtu, do të ofrojë rekomandime konkrete për politikabërësit dhe menaxherët e biznesit për të mbështetur zhvillimin e qëndrueshëm të industrisë tekstile në vend.

Studimi i motivimit të fuqisë punëtore në industrinë tekstile në Shqipëri është i rëndësishëm për disa arsye kritike:

- Së pari, industria tekstile është një kontribues kyç në ekonominë e Shqipërisë, duke ofruar mundësi të shumta për punësim dhe eksport[1].
- Rritja e produktivitetit dhe efikasitetit në këtë sektor mund të ketë një ndikim të drejtpërdrejtë në performancën ekonomike të vendit[2].
- Motivimi i punonjësve ka treguar se është një faktor vendimtar në arritjen e këtyre qëllimeve, duke ndikuar në përmirësimin e cilësisë, inovacionit dhe angazhimit të punonjësve[3].
- Një forcë punëtore e motivuar jo vetëm që arrin nivele më të larta të produktivitetit por gjithashtu kontribuon në një ambient pune më të shëndetshëm dhe më të qëndrueshëm[4].

Nga ana tjetër, sfidat që lidhen me menaxhimin e motivimit në sektorin e tekstileve janë të ndryshme dhe komplekse, duke përfshirë

konkurrencën e lartë ndërkombëtare dhe nevojat për përshtatje me teknologjitë e reja[5]. Ky studim synon të adresojë këto sfida, duke ofruar njohuri të reja që mund të ndihmojnë në zhvillimin e strategjive efektive për menaxhimin e burimeve njerëzore.

Duke identifikuar dhe zbatuar praktikën më të mira të motivimit, kompanitë tekstile mund të përfitojnë nga një forcë punëtore më e angazhuar dhe më efikase, çka do të çojë në rritjen e eksporteve dhe të ardhurave[6]. Në këtë mënyrë, studimi kontribuon jo vetëm në sferën akademike por edhe në praktikën e biznesit, duke ofruar një udhërrëfyes për përmirësimin e performancës organizative në sektorin tekstil[7].

RISHIKIMI I LITERATURËS

Seksioni i rishikimit të literaturës theksonë dhe analizonë teorinë kryesore të motivimit të punësuarve, me një vëmendje të veçantë tek teorinë moderne, për të ndërtuar një bazë teorike të fortë për hulumtimin. Ky seksion trajtohet një gamë teorish që ndihmojnë në kuptimin e faktorëve që ndikojnë në motivimin e punonjësve dhe argumenton se si këto teori mund të aplikohen në kontekstin e industrisë tekstile.

Teoria e Baraisë së Adamsit

Teoria e Baraisë e Adamsit (Adams, 1963) sugjeron se punonjësit janë më të motivuar kur perceptojnë se ka një raport të drejtë mes asaj që ata kontribuojnë (p.sh., përpjekje, orë pune) dhe asaj që marrin si rezultat (p.sh., paga, njohje) në krahasim me të tjerët[8]. Kjo teori mund të aplikohet në industrinë tekstile për të kuptuar dhe adresuar çështjet e ndjesisë së drejtësisë dhe barazisë në vendin e punës.

Teoria e Vendorsjes së Qëllimeve e Locke dhe Latham

Teoria e Vendorsjes së Qëllimeve, e zhvilluar nga Locke dhe Latham (1990), argumenton se vendorsja e qëllimeve specifike dhe të sfidueshme, së bashku me reagimin ndaj arritjes së këtyre qëllimeve, rrit motivimin dhe performancën e punonjësve[9]. Në industrinë tekstile, menaxherët mund të përdorin këtë qasje për të rritur angazhimin dhe produktivitetin e punonjësve duke u vendorsur qëllime të qarta dhe duke i mbështetur ata në arritjen e tyre.

Teoria e Pritshmërive të Vroom

Teoria e Pritshmërive të Vroom (1964) thekson marrëdhënien ndërmjet pritshmërive të punonjësve për rezultatet e tyre të punës, vlerësimit që ata i japin këtyre rezultateve, dhe motivimit të tyre për të punuar drejt këtyre rezultateve[10]. Kjo teori është veçanërisht e dobishme në industrinë tekstile për të ndërtuar sisteme shpërblimi dhe nxitje që janë të lidhura ngushtë me performancën dhe që reflektojnë atë që punonjësit vlerësojnë më shumë.

Teoria e Qëndrueshmërisë së Deci dhe Ryan

Teoria e Qëndrueshmërisë (Deci & Ryan, 1985) përqendrohet në rëndësinë e autonomisë, kompetencës, dhe lidhjes ndërmjet të punësuarve si burime të motivimit të brendshëm[11]. Kjo perspektivë mund të ndihmojë organizatat tekstile të krijojnë një mjedis pune që mbështet zhvillimin personal dhe profesional të punonjësve, duke i bërë ata të ndjehen më të angazhuar dhe të motivuar.

Teoria e Ekuilibrit të Bazuar në Burime

Teoria e Ekuilibrit të Bazuar në Burime (Hobfoll, 1989) sugjeron se njerëzit përpiqen të ruajnë, të fitojnë, dhe të rikuperojnë nga humbjet e burimeve personale, të tilla si energjia, koha, dhe mirëqenia[12]. Në kontekstin e punës, kjo teori argumenton se motivimi dhe angazhimi i punonjësve janë të lartë kur ata ndjejnë se puna e tyre u ofron më shumë fitime në formën e burimeve sesa kërkon sakrifica nga ta. Për industrinë tekstile, kjo mund të nënkuptojë që menaxherët duhet të fokusohen për të krijuar një balancë pozitive të burimeve për punonjësit, duke i ndihmuar ata të ndihen më të sigurt dhe më pak të stresuar, e që në fund çon në rritjen e motivimit dhe produktivitetit.

Një qasje e tillë mund të përfshijë masat për të mbështetur mirëqenien fizike dhe mendore të punonjësve, ofrimin e mundësive për zhvillim profesional, dhe sigurimin që puna dhe përpjekjet e tyre njihen dhe vlerësohen në mënyrë adekuate. Duke investuar në burimet e punonjësve, kompanitë tekstile mund të përfitojnë nga një forcë punëtore më e angazhuar dhe më produktive, e cila është thelbësore për të mbijetuar dhe lulëzuar në një treg globalisht konkurrues.

Teoria e Lidhjes së Punës

Teoria e Lidhjes së Punës (Kahn, 1990) thekson rëndësinë e lidhjes emocionale të punonjësve me

punën e tyre dhe shpjegon si kjo lidhje ndikon në angazhimin dhe performancën e tyre[13]. Në industrinë tekstile, ku puna mund të jetë rutinë dhe të kërkojë përsëritje, është veçanërisht e rëndësishme të ndërtohet një sens i qëllimit dhe krenarisë në punën që bëhet. Kjo mund të arrihet përmes komunikimit efektiv të vlerës së punës që punonjësit bëjnë për kompaninë dhe për konsumatorët në fund të zinxhirit të furnizimit.

Në përfundim, teoritë moderne të motivimit të punonjësve ofrojnë një sërë perspektivash dhe mjete që mund të ndihmojnë organizatat tekstile të kuptojnë dhe të adresojnë nevojat dhe pritjet e punonjësve të tyre. Duke implementuar strategji të bazuar në këto teori, kompanitë mund të krijojnë një mjedis pune që jo vetëm rrit motivimin dhe angazhimin, por gjithashtu kontribuon në qëndrueshmërinë dhe suksesin afatgjatë të organizatës.

METODOLOGJIA

Ky studim adoptonë një qasje metodologjike mikse për të eksploruar faktorët që ndikojnë në motivimin e punonjësve në sektorin e tekstileve në Shqipëri. Studimi përfshinë një anketë sasiore epër të mbledhur të dhëna nga një numër i madh punonjësish për të vlerësuar nivelin e tyre të motivimit dhe një serë intervistash cilësore me punonjës dhe menaxherë për të thelluar kuptimin e faktorëve që ndikojnë në motivimin e tyre.

2. Përcaktimi i mostrës dhe rekrutimi

- **Përcaktimi i Mostrës:** Mostra përbëhet nga 200 punonjës dhe 40 menaxherë nga pesë fabrika të ndryshme tekstile në qytetet kryesore të Shqipërisë. Përzgjedhja është bërë në mënyrë të qëllimshme për të përfaqësuar një gamë të gjerë përvojash dhe pozicionesh brenda sektorit.
- **Rekrutimi:** Pjesëmarrësit u rekrutohen përmes ftesave direkte, me ndihmën e udhëheqësve të fabrikave dhe përdorimin e rrjeteve sociale dhe profesionale. Pjesëmarrja ishte vullnetare.

3. Instrumentet e mbledhjes së të dhënave

- **Anketat Sasiore:** Anketat përfshijnë pyetje mbi karakteristikat demografike, nivelin e kënaqësisë në punë, faktorët

motivues dhe demotivues, dhe perceptimet mbi politikat dhe praktikat e menaxhimit të burimeve njerëzore. Anketat janë shpërndarë në formë elektronike dhe në letër.

- **Intervistat Cilësore:** Janë kryer intervista të thelluara me një nëngrup prej 30 punonjësish dhe 10 menaxherësh, të zgjedhur nga mostra e përgjithshme. Intervistat përqendrohen në përvojat personale të punonjësve me motivimin në vendin e punës dhe në perceptimet e menaxherëve mbi sfidat dhe strategjitë në menaxhimin e motivimit të punonjësve.

4. Procedurat e analizës së të dhënave

- **Për të dhënat sasiore:** Janë përdorur analiza statistikore përfshirë analizën deskriptive për të përmbledhur të dhënat, testet t për krahasime mes grupeve, dhe analiza e variancës (ANOVA) për të zbuluar ndryshime statistikisht të rëndësishme.
- **Për të dhënat cilësore:** Janë përdorur analiza tematike për të identifikuar dhe analizuar temat kryesore që dalin nga intervistat. Kjo do të përfshijë kodimin e të dhënave për të identifikuar motive, perceptime dhe përvoja të rëndësishme të punonjësve dhe menaxherëve.

5. Etika e Kërkimit

Për të siguruar që studimi përmbushë standardet etike, janë ndërmarrë disa hapa të rëndësishëm:

- **Informimi dhe Pëlqimi:** Të gjithë pjesëmarrësit janë informuar për qëllimin e studimit, metodat që do të përdoren, si dhe për të drejtën e tyre për të tërhequr pjesëmarrjen në çdo kohë pa ndonjë pasojë.
- **Anonimiteti dhe Konfidencialiteti:** Identiteti i pjesëmarrësve dhe të dhënat e tyre do të trajtohen me konfidencialitet të plotë. Rezultatet e studimit raportohen në mënyrë që të mos identifikohen individët pjesëmarrës.
- **Shpërndarja e Rezultateve:** Pjesëmarrësit do të kenë mundësinë të marrin një përmbledhje të gjetjeve

kryesore të studimit, nëse ata dëshirojnë.

6. Kufizimet e Studimit

Është e rëndësishme të njihen kufizimet që mund të kenë ndikim në interpretimin e rezultateve të studimit. Këto përfshijnë:

- **Përgjithësueshmëria:** Ndërsa janë bërë përpjekje për të përfshirë një mostrë të gjerë të punonjësve dhe menaxherëve, rezultatet mund të mos jenë plotësisht të përgjithësueshme për të gjithë sektorin tekstil në Shqipëri.
- **Vetëraportimi:** Të dhënat e mbledhura përmes anketave dhe intervistave bazohen në vetëraportimin e pjesëmarrësve, i cili mund të jetë subjekt i një sërë ndikimesh, përfshirë prirjen për të paraqitur veten në mënyrë pozitive.

REZULTATET E HULUMTIMIT

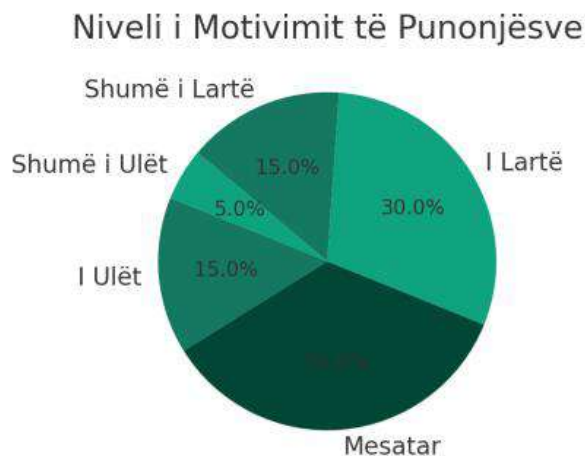
Rezultatet e Anketës

Anketa zbuloi një spektër të gjerë të përvojave dhe perceptimeve ndër punonjësit e industrisë tekstile. Më poshtë janë disa nga gjetjet kryesore:

- **Niveli i Motivimit të Punonjësve:** Shumica e punonjësve (65%) raportojnë një nivel mesatar ose të lartë të motivimit në punën e tyre, që tregon një angazhim të konsiderueshëm ndaj detyrave të tyre profesionale.
- **Faktorët Kryesorë Motivues:** "Vlerësimi" dhe "Mundësitë për Avancim" dalin si faktorët kryesorë që ndikojnë në motivimin e punonjësve, duke nënvizuar rëndësinë e njohjes dhe zhvillimit profesional në mbajtjen e një force punëtore të motivuar.
- **Mjedisi dhe Kultura Organizative:** Mjedisi mbështetës dhe miqësor në punë vlerësohet shumë nga punonjësit, me 70% të tyre që përshkruajnë mjedisin e tyre të punës si mbështetës ose miqësor.
- **Efektiviteti i Praktikave të Menaxhimit:** Një pjesë e konsiderueshme e punonjësve (50%) ndjejnë se praktikat e menaxhimit të burimeve njerëzore në kompanitë e tyre

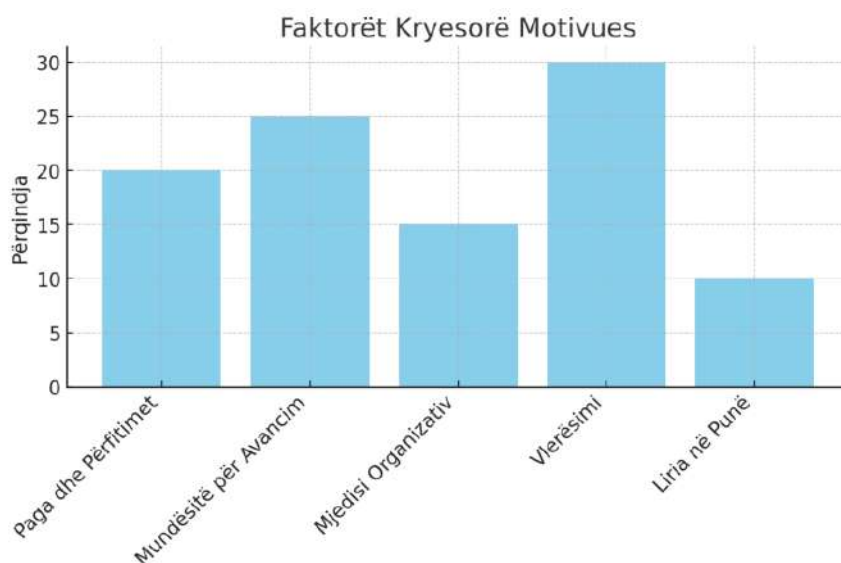
janë as efektive as joefektive, duke treguar një hapësirë për përmirësim në këtë aspekt.

Niveli i Motivimit të Punonjësve: Grafiku i parë paraqet përhapjen e nivelit të motivimit të punonjësve. Sipas të dhënave të mbledhura, një pjesë e madhe e punonjësve (35%) e vlerësojnë **Figura 1: Niveli i Motivimit të Punonjësve**

Burimi: Google Forms Results

Figura 2: Faktorët kryesor Motivues

Burimi: Google Forms Results

Faktorët Kryesorë Motivues: Grafiku i dytë shfaq faktorët kryesorë që kontribuojnë në motivimin e punonjësve. "Vlerësimi" del si faktori më i rëndësishëm, duke përbërë 30% të përgjigjeve, ndjekur nga "Mundësitë për Avancim" me 25%. Kjo thekson rëndësinë e njohjes dhe vlerësimit të punës së punonjësve, si dhe nevojën për mundësi zhvillimi dhe rritje profesionale si faktorë kyç motivues. Paga dhe

nivelin e tyre të motivimit si mesatar, ndërsa 30% e tyre e konsiderojnë atë si të lartë. Kjo tregon një prani të fortë të një mjedisi përgjithësisht motivues në industrinë tekstile. Megjithatë, ka ende hapësirë për përmirësim, pasi 20% e punonjësve raportojnë nivele të ulëta ose shumë të ulëta të motivimit.

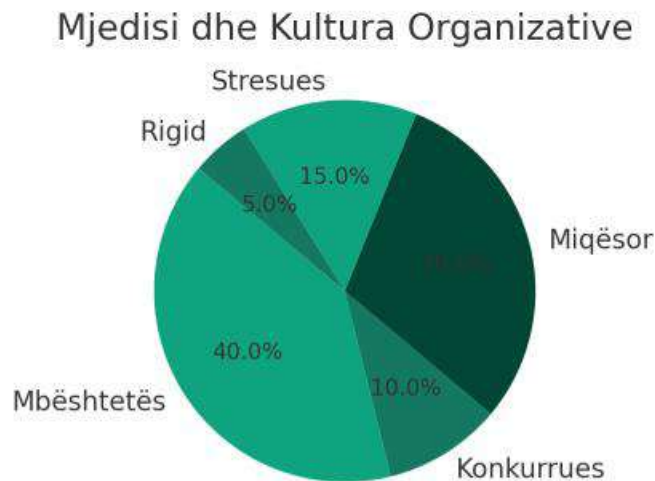
përfitimet gjithashtu luajnë një rol të rëndësishëm, por jo aq vendimtar sa dy faktorët e parë.

Rezultatet tregojnë qartë se ndërsa një pjesë e mirë e punonjësve ndjehen të motivuar në punën e tyre, ka hapësira për përmirësim në aspekte të caktuara të menaxhimit të burimeve njerëzore. Veçanërisht, vlerësimi i punonjësve dhe ofrimi i mundësive për zhvillim profesional janë faktorë

kyç që ndikojnë në nivelin e motivimit të punonjësve. Menaxherët dhe liderët e industrisë tekstile duhet të marrin parasysh këto gjetje dhe të implementojnë strategji të fokusuara në rritjen

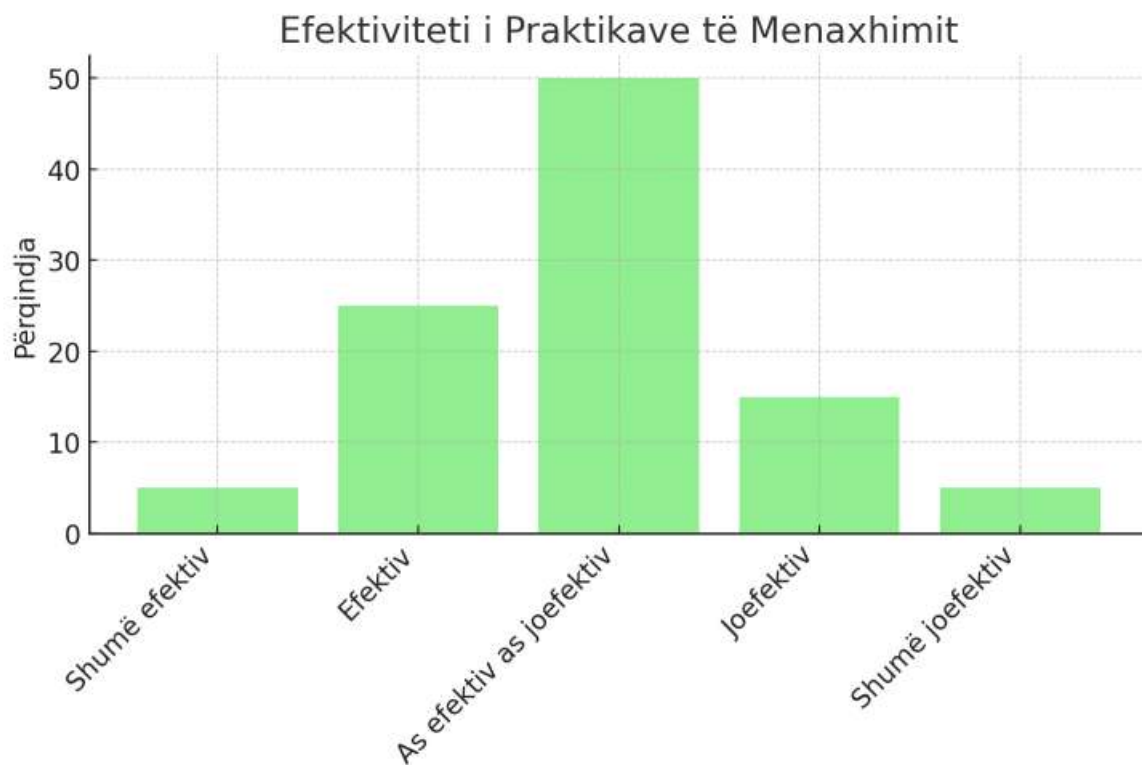
e vlerësimit dhe zhvillimin profesional, për të rritur angazhimin dhe produktivitetin e punonjësve.

Figura 3: Mjedisi dhe Kultura Organizative

Burimi: Google Forms Results

Figura 4: Efektiviteti Praktikave të Menaxhimit

Burimi: Google Forms Results

Rezultatet e Intervistave

Intervistat e thelluara me punonjës dhe menaxherë zbuluan perceptime dhe përvoja të detajuara mbi motivimin dhe sfidat në vendin e punës:

- **Perceptime të Ndara:** Ndërsa menaxherët shpesh shohin politikat e menaxhimit si të mjaftueshme për të motivuar punonjësit, punonjësit vetë tregojnë për një nevojë të madhe për vlerësim të vazhdueshëm dhe mundësi reale për avancim.
- **Sfidat e Komunikimit:** Një sfidë e përbashkët që u identifikua nga të dyja grupet është mungesa e komunikimit efektiv, e cila ndikon negativisht në perceptimin e punonjësve për vlerësimin dhe njohjen e punës së tyre.
- **Rëndësia e Mirëqenies:** Punonjësit gjithashtu theksuan rëndësinë e mirëqenies në punë, duke përfshirë kushtet e punës dhe balancën mes jetës profesionale dhe personale, si faktorë kyç për të ruajtur motivimin e tyre.

KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

Konkluzione

Ky studim ka zbuluar një panoramë komplekse të faktorëve që ndikojnë në motivimin e punonjësve. Nga rezultatet e anketave dhe intervistave, është e qartë se ndërsa një pjesë e mirë e punonjësve ndjehen të motivuar, ka ende sfida të rëndësishme që ndikojnë në angazhimin dhe produktivitetin e tyre. Vlerësimi dhe mundësitë për zhvillim profesional janë identifikuar si faktorë kyç motivues, ndërsa mungesa e komunikimit efektiv dhe politikat e dobëta të menaxhimit të burimeve njerëzore janë treguar si pengesa për motivimin e punonjësve.

Rekomandime

Bazuar në gjetjet e studimit, rekomandimet e mëposhtme synojnë të përmirësojnë motivimin dhe angazhimin e punonjësve në industrinë tekstile në Shqipëri:

1. **Rritja e Vlerësimit dhe Njohjes:** Kompanitë tekstile duhet të zhvillojnë dhe të zbatojnë sisteme më efektive të

vlerësimit dhe njohjes që reflektojnë kontributin e punonjësve. Këtu mund të përfshihen shpërblime monetare, njohje publike, dhe mundësi për zhvillim profesional.

2. **Fokusimi në Zhvillimin Profesional:** Ofrimi i trajnimeve të rregullta, mundësive për avancim, dhe programeve të mentorimit do të ndihmojë në rritjen e motivimit të punonjësve dhe do të inkurajojë një kulturë të vazhdueshme të mësimi.
3. **Përmirësimi i Komunikimit:** Kompanitë duhet të punojnë për të përmirësuar linjat e komunikimit ndërmjet menaxhimit dhe punonjësve, duke siguruar që të gjithë janë të informuar dhe ndihen të përfshirë në vendimmarrje.
4. **Adresimi i Mirëqenies së Punonjësve:** Implementimi i programeve që adresojnë mirëqenien fizike dhe psikologjike të punonjësve, përfshirë masat për të mbështetur një ekuilibër të shëndetshëm mes jetës profesionale dhe personale.
5. **Vlerësimi i Rregullt i Politikave të Menaxhimit:** Kompanitë duhet të bëjnë vlerësime të rregullta të efektivitetit të politikave dhe praktikave të menaxhimit të burimeve njerëzore për të siguruar që ato janë të përshtatshme për të adresuar nevojat dhe pritjet e punonjësve.

REFERENCAT

1. Herzberg, F., Mausner, B., & Snyderman, B.B. (1959). *The Motivation to Work*. John Wiley & Sons. - Ky libër paraqet teorinë e dy-faktorëve të Herzberg, e cila ndan faktorët e motivimit në higjienë (kondita e punës) dhe motivatorë (elementë që ndikojnë direkt në kënaqësinë e punës), e cila mund të aplikohet në industrinë tekstile për të përmirësuar kushtet dhe motivimin e punonjësve.
2. Amabile, T.M., & Kramer, S.J. (2011). *The Progress Principle: Using Small Wins to Ignite Joy, Engagement, and Creativity at Work*. Harvard Business Review Press. - Ky libër ofron njohuri mbi si përparimi i

- përditshëm në punë ndikon në motivimin dhe angazhimin e punonjësve, çka është thelbësore për industrinë tekstile ku puna është shpesh projekt-bazuar.
3. Porter, M.E. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. Free Press. - Porter diskuton rëndësinë e avantazhit konkurrues dhe si mund të arrihet përmes efikasitetit dhe inovacionit, të cilat janë të ndërlidhura me motivimin e punonjësve në sektorin tekstil.
 4. Barney, J.B. (1991). "Firm Resources and Sustained Competitive Advantage." *Journal of Management*, 17(1), 99-120. - Një studim që argumenton për rëndësinë e burimeve unike të një firme, përfshirë kapitalin njerëzor, si burim të avantazhit konkurrues. Kjo mund të aplikohet në industrinë tekstile për të kuptuar se si motivimi dhe menaxhimi i talentit kontribuojnë në suksesin e përgjithshëm.
 5. Locke, E.A., & Latham, G.P. (2002). "Building a Practically Useful Theory of Goal Setting and Task Motivation." *American Psychologist*, 57(9), 705-717. - Ky artikull përshkruan teorinë e vendosjes së qëllimeve si një mjet për të rritur motivimin dhe performancën e punonjësve, e cila është e aplikueshme në industrinë tekstile për të përmirësuar produktivitetin.
 6. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO). (2019). *The Role of the Textile and Clothing Industries in the Growth and Development of Trade & Production in Developing Countries*. - Ky raport ofron një pasqyrë të rëndësisë së industrisë tekstile dhe të veshjeve në ekonomitë në zhvillim, duke përfshirë Shqipërinë, dhe mund të shërbejë si një burim për të kuptuar kontekstin më të gjerë ekonomik dhe social të studimit tuaj.
 7. Petrov, I., & Dimitrov, A. (2021). "Enhancing Employee Motivation and Productivity in the Textile Industry: The Role of Human Resource Management Practices." *Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 23(4), 260-278.
 8. Adams, J.S. (1963). "Toward an Understanding of Inequity." *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 422-436.
 9. Locke, E.A., & Latham, G.P. (1990). "A Theory of Goal Setting & Task Performance." Prentice-Hall.
 10. Vroom, V.H. (1964). "Work and Motivation." Wiley.
 11. Deci, E.L., & Ryan, R.M. (1985). "Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior." Plenum.
 12. Hobfoll, S.E. (1989). "Conservation of Resources. A New Attempt at Conceptualizing Stress." *American Psychologist*, 44(3), 513-524.
 13. Kahn, W.A. (1990). "Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work." *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724
- ANEKS 1: SEKUENCA E PYETJEVE PËR INTERVISTËN**
- Pjesa Hyrëse:**
1. Mund të filloni duke më treguar për përvojën tuaj të punës në këtë sektor të industrisë tekstile?
 2. Cilat janë përgjegjësitë kryesore në rolin tuaj aktual?
- Perceptimet mbi Motivimin:**
3. Si do të përshkruanit nivelin e motivimit të punonjësve brenda kompanisë/organizatës tuaj?
 4. Cilat faktorë mendoni se ndikojnë më shumë në rritjen e motivimit të punonjësve në vendin tuaj të punës?
- Faktorët Motivues dhe Demotivues:**
5. Mund të ndani një përvojë kur keni ndjerë një nivel të lartë motivimi në punën tuaj? Çfarë e shkaktoi këtë ndjenjë?

6. Anasjelltas, a ka pasur ndonjëherë raste kur keni ndjerë demotivim? Çfarë faktorësh kontribuan në këtë ndjenjë?

Strategjitë e Menaxhimit të Burimeve Njerëzore:

7. Si vlerësoni ndikimin e politikave dhe praktikave të menaxhimit të burimeve njerëzore të kompanisë suaj në motivimin e punonjësve?
8. A ka ndonjë iniciativë ose program specifik që ju mendoni se ka kontribuar në përmirësimin e angazhimit dhe motivimit të punonjësve?

Përvoja Personale dhe Rasti Specifik:

9. A mund të ndani një rast specifik ku ndiheni se menaxhimi ose drejtuesit kanë arritur (ose dështuar) në motivimin e ekipit tuaj?
10. Cilat janë disa nga sfidat që ju përballeni në përpjekjen për të qenë të motivuar në punën tuaj?

Pyetje Përmbyllëse:

11. Nëse do të kishit mundësinë, cilat ndryshime do të propozonit për të përmirësuar motivimin dhe angazhimin e punonjësve në kompaninë tuaj?
12. A ka ndonjë gjë tjetër që do të donit të shtonit që mund të jetë e rëndësishme për këtë studim?

ANEKS 2: ANKETA

Informacioni Demografik

1. **Gjinia:**
- Mashkull
 - Femër
 - Tjetër/preferoj të mos them
2. **Mosha:**
- Nën 25 vjeç
 - 25-34 vjeç
 - 35-44 vjeç
 - 45-54 vjeç
 - Mbi 55 vjeç
3. **Pozicioni në kompani:**
- Punonjës i prodhimit

- Supervizor/Shef i ekipit
- Menaxher i nivelit të mesëm
- Menaxher i lartë/Ekzekutiv
- Tjetër

4. **Vjetërsia e punës në kompani:**

- Më pak se 1 vit
- 1-5 vjet
- 6-10 vjet
- Mbi 10 vjet

Përvoja dhe Motivimi në Punë

5. **Si do të vlerësonit përgjithësisht nivelin tuaj të motivimit në punë?**

- Shumë i ulët
- I ulët
- Mesatar
- I lartë
- Shumë i lartë

6. **Cilët faktorë ju motivojnë më së shumti në punën tuaj? (Zgjidhni deri në tre opsione)**

- Paga dhe përfitimet
- Mundësitë për avancim dhe zhvillim profesional
- Mjedisi dhe kultura organizative
- Vlerësimi dhe njohja
- Liria dhe autonomia në punë
- Marrëdhëniet me kolegët dhe menaxherët
- Ndikimi dhe kontributi në kompani
- Balanca mes punës dhe jetës personale
- Tjetër

7. **A ka pasur ndonjëherë raste kur keni ndjerë demotivim në punën tuaj?**

- Po
- Jo

(Nëse "Po", vazhdo me pyetjen vijuese)

8. **Cilët janë faktorët kryesorë që kanë shkaktuar ndjenjën e demotivimit? (Zgjidhni deri në tre opsione)**

- Mungesa e vlerësimit dhe njohjes
- Mungesa e mundësive për zhvillim dhe avancim
- Kushtet e punës dhe mbingarkesa

- Marrëdhëniet e dobëta me kolegët ose menaxherët
- Paga dhe përfitimet jo konkurruese
- Mungesa e sfidave dhe monotonia e punës
- Konfliktet në vendin e punës
- Tjetër

Praktikat e Menaxhimit dhe Politikat e Burimeve Njerëzore

9. Si do të vlerësonit efektivitetin e praktikave të menaxhimit të burimeve njerëzore në kompaninë tuaj për të motivuar punonjësit?

- Shumë joefektiv
- Joefektiv
- As efektiv as joefektiv
- Efektiv
- Shumë efektiv

10. **Cilat ndryshime do të sugjeronit për të përmirësuar motivimin e punonjësve në kompaninë tuaj?** (Ju lutemi shkruani përgjigjen tuaj)

Vlerësimi dhe Njohja

11. Sa shpesh merrni vlerësim për punën tuaj nga menaxherët ose supervizorët?

- Asnjëherë
- Rrallë
- Ndonjëherë
- Shpesh
- Shumë shpesh

12. Sa ndikim mendoni se ka vlerësimi dhe njohja në motivimin tuaj për të punuar?

- Aspak
- Pak
- Njëfarë ndikimi
- Ndikim të madh
- Ndikim shumë të madh

Mjedisi dhe Kultura Organizative

13. Si do të përshkruanit mjedisin e punës në kompaninë tuaj? (Zgjidhni të gjitha që aplikohen)

- Mbështetës dhe inkurajues
- Konkurrues dhe sfidues
- Miqësor dhe bashkëpunues
- Stresues dhe të ngarkuar
- Rigid dhe burokratik

14. Sa e rëndësishme është për ju kultura organizative për motivimin tuaj në punë?

- Shumë e rëndësishme
- E rëndësishme
- Mesatarisht e rëndësishme
- Pak e rëndësishme
- Aspak e rëndësishme

Përfundimi dhe Përshtypjet e Përgjithshme

15. Cila është përshtypja juaj e përgjithshme për menaxhimin e motivimit të punonjësve në kompaninë tuaj?

16. A keni ndonjë sugjerim apo koment shtesë që do të donit të ndanit lidhur me këtë temë?

Ju lutemi shkruani përgjigjen tuaj.

Diferencimi i shndërrimit të fesë në problem dhe i problemeve fetare nga njëri-tjetri. (një vështrim i përgjithshëm në fushën e historisë)

Prof.Asoc.Dr. Jani SOTA

*Universiteti "Aleksandër Moisiu", Durrës
jani_sota@yahoo.com*

Abstrakt

Tema e këtij studimi është kuptimi dhe interpretimi i procesit të shndërrimit të fesë në problem. E shprehur ndryshe, problemet fetare në kuadrin e globalizimit do të behën objekt i analize historike përse i përket kuptimit dhe interpretimit të tyre. Sado që të jetë e mundur që kjo analizë të behet me një mënyrë trajtimi më vete, ndoshta si përgatitje për një studim të tillë, këtu do të bëhen përpjekje që, duke u marrë më dorë disa iniciativa të kryera më parë në këtë fushë, çështja trajtohet në këndvështrimin historik: dije dhe sot. Në të njëjtën kohë, kjo është mjaftë e rëndësishme edhe si një rrugë për të treguar se, kur terma të tilla si kristianizëm dhe islamizëm, të parë nga këndvështrimi i argumentuesve të tyre, përdoret lidhur me procesin e shndërrimit të fesë në problem. Procesi i shndërrimit të krishterizmit në problem emërtohet nga historianët dhe sociologët si proces i sekularizimit, e cila përshkruhet si heqja e fesë temporale (materiale) nga fushat e veta sunduese për t'i bërë ato të pavarura dhe humanitare. Fundja, shndërrimi i fesë në problem dhe sekularizimi janë dy shprehje të veçanta të të njëjtit fenomen. Nëse diku ka sekularizim, feja është shndërruar në problem; nëse diku feja është shndërruar në problem, kjo është shenjë sekularizmi. Ndërkaq, në botën islame sekularizmi është kryer më parë prej një procesi që i ka paraprirë sekularizmit, duke e shndërruar, për pasojë, Islamin, në problem. Emri i këtij problemi është kolonializmi. E shprehur ndryshe, në botën islame, edhe sekularizimi, edhe shndërrimi i Islamit në problem në vartësi edhe si pasojë e sekularizmit, janë rezultate të kolonializmit. Përhapja dhe zgjerimi i sekularizmit në botën

islame janë realizuar si një rezultat i natyrshëm i përhapjes dhe zgjerimit të kolonializmit.

Mes kushteve historike të veta, periudha klasike, pavarësisht se është një specifikë që në shikim e parë s'duket me shumë rëndësi - kur krahasohet me kushtet kolonialiste që kanë specifika diferencues e temës sonë, rëndësia del në shesh në mënyrë të dukshme - është fakti se autoriteti politik ka qenë në duart e myslimanëve dhe, se, për rrjedhojë, organizimi shoqëror është realizuar në kushtet e veta autentike. Prandaj, dy specifika, kushtet historike dhe natyra e njeriut kanë qenë, e para, mjeti dhe e dyta, si formë pamore të jashtme të së patës dhe të gjitha çështjet dhe zgjidhjet situatave janë realizuar në të tilla kushte autentike. Në këtë pikë, Islamizmi dhe Kristianizmi, duke u zhveshur nga traditat, e u orientuan për t'u rikujtuar në një mënyrë të pastër dhe, në këtë kuadër, filloi të zhvillohej një qëndrim i ri, siç ishte kuptimi dhe interpretimi përsëpari i teksteve fetare themelore për të cilat diskutoheshin këtë besime.

Në këtë trajtesë kemi të bëjmë me një risi në lidhje me kuptimin dhe interpretimin e teksteve fetare, e cila në mënyrë të tërthortë, shprehet duke i diferencuar fenë me besimtarët. Në ka një gjë që s'vihet në diskutim, ajo është procesi i shndërrimit i fesë në problem dhe i problemeve fetare nga njëri-tjetri.

Gjithashtu, po në këtë temë nuk do të tregohemi të kujdesshëm që të mos bëjmë hapur kritika një për një e metodës përshkruese-analizues që kanë përdorur historiografia botërore. Nga njëra anë, metodat janë të lidhura drejtpërdrejtë me çështjet e tyre, në një kuptim, çështjet e përcaktojnë që më parë edhe mënyrën e trajtimit të tyre. Nga kjo anë, kritika e metodë pa kritikuar

çështjen, do të ishte e padrejtë. Nga ana tjetër, këtu nuk mbetet nevoja për një kritik me kuptim të metodës së trajtuara brenda lidhjes me çështjet e veta, të lidhura me zbatimin e saj në një çështje tjetër të rëndësishme prej saj. Sepse në fund të fundit, kritika është e pranishme brenda përshkrimit të metodës së trajtuara lidhur me veçoritë e çështjes. Sipas opinionit tim, shprehja në mënyrë të mjaftueshme e një ideje e bën të panevojshme një kritikë të veçantë meqë mbartë brenda edhe kritikën e saj, nga këndvështrimi i theksimit të ndryshimeve në një botë që sa vjen e globalizohet më shumë.

Fjalë kyçe: *shndërrim, islamizëm, kristianizëm, histori, tekst fetar, globalizëm.*

Abstract

This study aims to understand and interpret the process of turning religion into a problem. Expressed differently, religious problems in the context of globalization will be the object of historical analysis in terms of their meaning and interpretation. Although this analysis can be done in a separate way of treatment, perhaps as a preparation for such a study, efforts will be made to take over some initiatives previously carried out in this field, the issue is treated from the historical perspective: before and today. At the same time, it is very important to show that terms such as Christianity and Islam, seen from the point of view of their proponents, are used in connection with the process of turning religion into a problem.

The process of turning Christianity into a problem is named by historians and sociologists as the process of secularization, which is described as the removal of temporal (material) religions from their ruling domains to make them independent and humanitarian. Finally, turning religion into a problem and secularization are two separate expressions of the same phenomenon.

If there is secularization anywhere, religion has become a problem; if somewhere religion has become a problem, this is a sign of secularism. Meanwhile, in the Islamic world, secularism was previously carried out by a process that preceded secularism, thus turning Islam into a problem. The name of this problem is colonialism. Expressed differently, in the Islamic world, both secularization and the transformation of Islam into a subordinate problem because of secularism are the results of colonialism. The spread and expansion of secularism in the Islamic world came about as a natural result of the spread and expansion of colonialism.

Among its historical conditions, the classical period, even though it is a specificity that at first

glance does not seem very important - when compared to the colonial conditions that have to differentiate specifics of our subject, the importance comes to the fore clearly - is the fact that political authority has been in the hands of Muslims and that, therefore, social organization has been realized in its authentic terms. Therefore, two specifics, historical conditions and human nature have been, the first, the tool and the second, as an external visual form of being, and all issues and solutions to situations have been realized in such authentic conditions. At this point, Islam, and Christianity, stripping themselves of traditions, were oriented to recall purely and, in this context, a new attitude began to develop, such as the understanding and reinterpretation of the fundamental religious texts. about which these beliefs were discussed.

In this study, we are dealing with an innovation regarding the meaning and interpretation of religious texts, which is indirectly expressed by differentiating religion from believers. There is one thing that cannot be discussed, it is the process of turning religion into a problem and religious problems from each other.

Furthermore, in this study, we will not be careful not to openly criticize one of the descriptive and comparative methods used by world historiography. On the one hand, the methods are directly related to their issues, in a sense, the issues predetermine the way of handling them. From this point of view, criticizing the method without criticizing the issue would be unfair. On the other hand, there is no need for a critic with an understanding of the method treated within the connection with its issues, related to its application in another important issue from it. To sum up, the criticism is present within the description of the treated method related to the particularities of the case. In my opinion, the sufficient expression of an idea makes a separate criticism unnecessary since it also carries its criticism, from the point of view of emphasizing the changes in a world that is becoming more and more globalized.

Keywords: *conversion, Islamism, Christianity, history, religious text, globalism.*

Hyrje

Kur flasim mbi shndërrimin e fesë në problem, kuptimi dhe interpretimi i saj është, në planë të parë çështje teologjisë krishtere. Interesimi i filozofisë dhe sociologjisë për këtë çështje ndoshta është jo esenciale, ndërsa mund të shihet si një situatë aksidenciale. Njëri prej trajtimeve klasike, temën e filozofisë apo të sociologjisë e përcakton si "ekzistencë nga pikë pamja e

qenies"¹. Nga ky aspekt, çdo gjë ekzistence mund të jetë temë e filozofisë.

Si rrjedhojë e faktit që termi "ekzistencë" këtu shihet mjaft ndryshe nga njëri-tjetri prej shkollave filozofike të ndryshe dhe sociologjisë, jo vetëm janë shfaqje qëndrime të ndryshme si *pozitivizmi*, *idealizmi* dhe *racionalizmi*, por, brenda secilës mënyrë qëndrimi, sido që të konceptohen dalin edhe dallime të varura nga nënqëndrimet. Veçanërisht diskutimi që bën filozofia e zhvilluar në Perëndim, në kuadrin e lidhjes me ekzistencën, mbi krishterimin dhe mbi fenë që ajo përfaqëson në Perëndim, "*si një ekzistencë*", është e ngjashme me diskutimin mbi lëndën dhe përgjithësinë, njeriun, historinë, shkencën etj.²

Diskutimi mbi fenë me gjendjen që ka sot, si një ekzistencë nga ky aspekt dhe, bashkë me të, kur në filozofinë perëndimore thuhet "fe"³, bëhet fjalë vetëm për krishterimin superstruktura juridiko-politike dhe ajo ideore-kulturore. Në suazat e superstrukturës ideore-kulturore bëjnë pjesë *format të vetëdijes shoqërore*. Mirëpo në suazat superstrukturës ideore-kulturore bëjnë pjesë edhe format e vetëdijes fetare, ku si karakteristikë dallohet *ndërdija* apo *ndërgjegjja*. Shikuar nga ky këndvështrim, vetëdija paraqet kuptimin subjektiv të realitetit objektiv apo ndryshe, aftësinë orientuese të individit në hapësirë dhe kohë.

"Ndërsa, *vetëvetëdija është kuptim subjektiv i vetvetes apo, procesi i monologimit me personalitetin tonë. Ndërdija është sfera e fshehur e psikikës tonë apo më mirë, instinkti racionalizues i intimit sonë kujdestare*. E sa i përket ndërgjegjes, e cila shpesh herë ngatërrohet me konceptin e vetëdijes, duhet thënë se *ndërgjegjja nënkupton gjykatën tonë të brendshëm moral, respektivisht korrektorin psikologjik të veprimeve tona të gjithëmbarshe në jetë*"⁴.

Në këtë mënyrë, pasi e zgjidh këtë konfuzion të disa termave që kanë kuptime të ngjashme, por asnjëherë të njëjta, mund të fillojmë me shtjellimin e formave të përmendura të vetëdijes shoqërore. Nga të gjitha format e vetëdijes shoqërore që cekëm më lartë, si formë e vjetër konsiderohet *feja* ose *religjioni*⁵.

Ç'është feja në fakt? Si është krijuar ajo? Pse u duhet njerëzve feja? Sa forma ekzistojnë? Çfarë funksione ushtron feja?

Përgjigje adekuatë për të gjitha pyetjet e mësipërme mund t'i japë vetëm *sociologjia e fesë*, e cila është një disiplinë sociologjike e specializuar për hulumtimin dhe shpjegimin e çështjeve më të rëndësishme që lidhen me fenë. Kështu, sa i takon pyetjes se çka është feja, mund të themi se feja paraqet një pikëpamje të dogmatizuar për shpjegimin e botës dhe çdo gjëje që gjendet aty, nëpërmes besimit dhe përkushtimit në Zot.

Është e vërtetë e pakontestueshme se feja, bashkë me disa forma të tjera të vetëdijes shoqërore si arti dhe filozofia, paraqet fenomenin më të vjetër ideor-kulturor që njeh njerëzimit. Mendohet se akoma në periudhën e egërsisë, kur vetëdija e njeriut ka qenë tejet e pazhvilluar, tek ai kishte ekzistuar një formë e besimit primitiv në fuqitë e madhërishme të natyrës. Nga kjo mund të kuptohet se feja si fenomen socio-kulturore, gjithmonë ka qenë ngushtë e lidhur me dy kategori elementare të fesë: *besimin* (bindjen) dhe *ritualet* (ceremonitë)⁶.

"Besimi nënkupton të gjitha idetë dhe bindjet e njerëzve, që kanë të bëjnë me botën dhe fuqitë mbinatyrore. Kurse, ritualet i paraqesin të gjitha ceremonitë dhe veprimtaritë praktike, të cilat ndërmerren nga besimtarët për ta dëshmuar lojalitetin ndaj Zotit"⁷.

Me fjalë të tjera, feja ka me fuqinë mbinatyrore dhe gjerat e shenjta, të cilat duhet ta "argumentojnë" ekzistencën e koordinatorit kozmik të quajtur Zot. Feja si formë e vetëdijes shoqërore, të gjitha gjërat në botë i ndan në profane (të thjeshta) dhe skrale (të shenjta). Ndër kategoritë e shumta të fesë për historicizmin më të rëndësishme janë: parajsa, ferri, mëkati, shpëtimi, ringjallja, shpirti i shenjtë, ungjijtë, dreqërit etj.

Të rilidhësh fenë me një tërësi idesh, një logjikë ose një "paralogjikë", do të thotë t'i kthesh pasardhësit tanë më të largët në intelektualë, sikur të jenë mes nesh, meqë shohim teoritë më të bukura të thyhen përballë pasionit dhe interesit, duke vlejtur vetëm në çastet e përsiatjes, ndërsa në fetë e lashtësisë ishte pezulluar jeta. E vërteta është se feja, duke qenë

¹ Richard Kearney, *Modern Movements in European philosophy*, Edition, 2, Published by University, Manchester: "Manchester University Press", 1986, p. 74.

² Po aty, p. 76.

³ David E. Pailin, *Groundwork of Philosophy of Religion*, London: "Epworth Press", 1986, p. 24.

⁴ Thomas Bottomore, *Sociology: A Guide to Problems and Literature*, London: "Allen & Unwin", 1987, p. 124.

⁵ Ian Robertson, *Sociology*, New York: "Worth Inc", 1981, p. 176.

⁶ Po aty.

⁷ Taletcott Parson, *Sociological Theory and Modern Society*, New York: "The Free Press", pp. 263-264.

bashkudhëtare e species sonë, duhet t'i përmbahet strukturës sonë. Ne e kemi lidhur përvojën thelbësore; por vetë këtë përvojë e paraqesim para se të kemi përmbushur dhe në çdo rast e shpjegojmë shumë mirë para se të kemi patur; mjafton për këtë ta shqyrtojmë njeriun në tërësinë e qenieve të gjalla.

"Ç'ndodh, nëse merren në shqyrtim gjendjet e shpirtit, nëse krahasohen mes tyre këto dy ndjenja: lidhja me atdheun dhe dashuria për njerëzimin? A është e qartë se bashkimi shoqëror i detyrohet kryesisht nevojës që ka një shoqëri për të mbrojtur kundër të tjerëve dhe se e dashurojmë e jetojmë së bashku me një grup njerëzish, mbi të gjitha, për t'u bërë ballë tërë të tjerëve? I tillë është instinkti primitiv, ende i fshehur nën fitoret e qytetërimit; ende sot, ne dashurojmë prindërit dhe bashkëqytetarët tanë drejtpërsëdrejti dhe natyrshëm, ndërsa dashuria për njerëzimin është i tërthortë dhe e fituar. Tek ata ne shikojmë vetveti, te njerëzimi shkojmë tërthorazi; sepse vetëm përmes Zotit dhe tek Zoti, feja e fton njeriun të dashurojë llojin njerëzor, ashtu si vetëm përmes arsyes dhe tek arsyeja, falë së cilës kumtojmë me të gjithë, filozofët na bëjnë të shohim njerëzimin, për të treguar dinjitetin e shquar të individit njerëzor, të drejtën e të gjithëve për respekt"⁸.

Në asnjë rast, nuk arrijmë te njerëzimi përmes etapave, duke përshkruar familje, kombin dhe fenë. Nevojitet që me një shkëputje të shkojmë më larg se ai dha ta mbërrijmë pa e marrë si pikë mbërritjeje, madje ta kapërcejmë. Veç kësaj, nëse flasim gjuhën e fesë apo të filozofisë, nëse bëhet fjalë për dashuri dhe respekt, një moral tjetër, një lloj detyrimi, vjen e mbivendoset ndaj trysnisë së shoqërisë. Deri tani, është bërë fjalë për këtë. Ka ardhur koha të shohim diçka tjetër.

Pra, le të shohim tani, a është shndërruar feja në një problem sot? Unë jam përpjekur që të përvijojë një skicë historike mbi *diferencimin e shndërrimit të fesë në problem dhe i problemeve fetare nga njëri-tjetri: dije dhe sot*. Një skicë historike e ndërtuar për këtë qëllim mund të shërbejë njëkohësisht të analizojmë idetë e ndryshme për besimin fetar, të cilat janë akumuluar gradualisht përreth *doktrinės qendrore të vetëvetëdijes* - d.m.th. doktrina që

vetëdija kontrollohet nga ligjet historike dhe ligjet e evolucionit, zbulimi i të cilave do të pamundësojë të kemi profecinë e besimit fetar të një njeriu.

Ndërdija, të cilën deri tani është karakterizuar vetëm në mënyrë abstrakte, mund të ilustrimet mirë me një nga format e tij më thjeshta dhe më të vjetra, doktrinën e njerëzve të zgjedhur. Kjo doktrinë është një orvatje për ta bërë historinë e kuptueshme nën interpretime teiste (featre), domethënë duke njohur *Zotin* si autorin e dramës që luhet në Skenën Historike⁹. "*Teoria e njerëzve të zgjedhur, më mëvetësisht*, - thekson historiani amerikan Karl Popper, - *nënkupton që Zoti ka zgjedhur një njeri të funksionojë si një vegël e përzgjedhur me vullnetin e Tij dhe kështu ky njeri do të trashëgojë tokën*"¹⁰.

Në këtë doktrinë, ligji i zhvillimit historik është shpalosur nga Vullneti i Zotit. Kjo është eksperiencia specifike që dallon teistët nga format e tjera vetëdijes. Një vetëdije natyrale, për shembull, munda ta trajtojë ligjin e zhvillimit si një ligj të natyrës, një vetëdije shpirtëror do ta trajtonte si një ligj i zhvillimit shpirtëror, një indoktrinim ideologjik, përsëri, si një ligj i zhvillimit të ideologjisë në shoqëri. Historicistët teistë ndajnë me këto forma të tjera doktrinën që janë ligjet historike specifike që mund të zbulohen dhe mbi predikimet e të cilëve mund të bazohet vështrimi mbi të ardhmen e njerëzimit

"Nuk ka dyshim që doktrina e njerëzve të zgjedhur kultivohet nga forma tribale e jetës shoqërore. *Tribalizmi*, domethënë theksimi i skajshëm i rëndësisë të fatit, pa të cilën individ i nuk është asgjë, është një elementë të cilën ne do ta gjejmë në shumë forma të teorisë historiciste. Forma të tjera që nuk mund t'u thuhet tribale, por mund të merret për elementë të kolektivizimit, ato mund të përforcojnë më tej domethënien e disa grupeve ose të kolektivit - për shembull, një klasë - pa të cilën njeriu është asgjë. [...] Një aspekt tjetër i doktrinës së njerëzve të zgjedhur është distanca e madhe (objektivi i saj vihet shumë larg), e cila ofrohet si fundi i historisë. Për këtë arsye ky fund përshkruhet si një përcaktim i përshkallëzuar (me faza), për të na treguar se kemi ende shumë rrugë për të bërë. Dhe nuk është vetëm largësia apo gjatësia e kësaj rruge, por edhe përdredhësja që na çon lart dhe poshtë, majtas dhe djathtas.

⁸ Johann Baptist Metz; Jean-Pierre Jossua, *The Crisis of Religious Language*, New York: Herder and Herder, 1973, pp. 31-32.

⁹ Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies*, Volume 1: The Spell of Plato, Published by Routledge, United Kingdom, 1995, p. 30.

¹⁰ *Po aty*, f 31.

Në këtë mënyrë mund të pritët të ndodh çdo lloj ngjarje historike që mund të konceptohet brenda skemës së interpretimit. Asnjë eksperiencë e perceptueshme nuk mund të hedh poshtë atë. Por për ata që besojnë në të, ajo jep sigurisht gjendjen më të fundit të historisë njerëzore"¹¹.

Një vështrim historiko-sociologjik lidhur me interpretimin teistik të vetëvedijes fetare tentohet të jepet në këtë studim shkencor, ku do të mund të tregohet se si diferencimi i shndërrimit të fesë në problem dhe i problemeve fetare nga njëri-tjetri në hapësirën e shekujve nuk do të interpretohet si një sulm ndaj religjionit. Në këtë studim doktrina e njerëzve të zgjedhur shërben vetëm si ilustrim. Vlera e saj mund të shikohet nga fakti se karakteristikat e saj ndahen në dy versione moderne më të rëndësishme të vetëdijes, analiza e të cilave do të formojnë pjesën kryesore të këtij punimi shkencor - *kuptimi dhe interpretimi në mendimin perëndimor* nga njëra anë dhe *shkencat fetare dhe kuptimi i librave të shenjtë* në anën tjetër.

Në dy shekujt e fundit, për njerëzimin feja është shndërruar progresivisht në një *problem* në ndryshim e sipër. Dhe se ata që merren me shqyrtimin e procesit të shndërrimit të fesë në çështje problematike, e shohin këtë të lidhur krahas me ndryshimet shkencore e shoqërore, edhe me njerëzit dhe institucionet që e përfaqësojnë fenë.

Karakterit shoqëror i këtyre dy qëndrimeve e bënë investigimin tonë me interes aktual. Do t'i kthemi atyre në pjesët e mëvonshme të këtij studimi. Secila prej tyre kthehet mbrapa te qëndrimet që trajtojnë shndërrimin e fesë në

problem. Bëhen përpjekje që procesi historike dhe pakësimi i ndikueshmërisë dhe i ndikimit të fesë të shpjegohet si një proces i natyrshëm i lidhur, përgjithësisht, me evolucionin e njerëzimit dhe, kështu feja pranohet si *një fenomen human, një sukses human i cili, me gjithë disa kontribute të rëndësishme që ka, është i varur nga koha*¹², për pasoj, pritët të eliminohet me kalimin e kohës. Prandaj ne do të kemi të bëjmë gjithashtu me këtë filozofi. Duke qenë se në shpjegimet, siç pranohet se përdorimi në Europë, veçanërisht nga Kisha, i bindjeve fetare të njerëzve në një mënyrë që s'përputhet me qëllimet e fesë, është një faktorë me rëndësi në këtë çështje, do të ishte e nevojshme të flisnim edhe për ata që përpiqen, secili më vete, t'i gjejnë justifikime shndërrim të fesë në problem. Meqë çka ndodhur, edhe pse jo në hollësi, në linjat kryesore pranohet se është pikërisht ajo që duhej të ndodhte, detyra e shkencës dhe mendimit, në rastin më të mirë, mbetet ta shpjegojë atë që ka ndodhur, pra, ta bëjmë të kuptueshëm në mënyrë racionale faktin e kryer.

1. Kuptimi dhe interpretimi i shndërrimit të fesë në problem

Më dy shekujt e fundit, feja është shndërruar progresivisht në një *problem* në ndryshim e sipër. Ata që merren me shqyrtimin e procesit të shndërrimit të fesë në çështje problematike, e shohin këtë të lidhur krahas me ndryshimet shkencore e shoqërore, edhe njerëzit dhe institucionet që e përfaqësojnë fenë. Në shek. XIX, këtë specifik filozofi i shquar danez Soren Kirkegaard¹³ e tregon kështu:

¹¹ Henri Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion* (plus loin: *Les deux sources ...*), Edition 3, Publication de l'Université de France, Paris: "Univesitaires de France Press", pp. 169-171.

¹² Johann Baptist Metz; Jean-Pierre Jossua, *Fundamental Theology: The Crisis in the Language of Faith*, Volume 5, Issue 9 of Concilium (Glen Rock, N.J.), New York: "Burns & Oates, 1973, pp. 97.

¹³ Soren Aabye Kirkegaard (1813-1855) ishte një shkrimtar i jashtëzakonshëm i shkolluar, i cili shkroi shumë vepra - pothuajse të gjitha të shkruara në vitet 1840 - të cilat janë të vështira për t'u kategorizuar, duke u shtrirë në filozofi, teologji, shkrim devocione dhe fetar, kritikë letrare, psikologji dhe kritikë sociale. Mënyra e Kirkegaard-it për të filozofuar kundërshton ndërtimin e sistemit dhe i detyrohet më shumë në qasjen e tij antike, veçanërisht heroit të tij Sokrati, megjithatë vepra e tij gjithashtu tërheq fuqishëm dhe krijueshëm nga Bibla dhe burime të tjera krishtere. Kundërshtimi ndaj ndërtimit të sistemit ka bërë që Kirkegaardi shpesh të kuptohet si një kundërshtar i madh i Hegelit, por studimet në dekadat e fundit kanë sfiduar dhe ngatërruar këtë pikëpamje, duke sugjeruar se disa nga idetë kryesore të Kirkegaardit janë zhvillime krijuese të ideve të Hegelit, dhe se objekti kryesor i kritikës së tij janë disa hegelianë danezë të ndikshëm në kohën e tij, jo vetë

Hegeli (shih veçanërisht Stewart 2003 dhe seksioni 4 më poshtë). Gjithashtu, ai shpesh quhet "baba i ekzistencializmit", kjo etiketë fsheh të paktën aq sa zbulon, veçanërisht për ata që lidhin ekzistencializmin me figura ateiste siç është Sartre. Veprat e tij janë: *Koncepti i Ironisë me referencë të vazhdueshme ndaj Sokratit, Ose/ose, Sëmundje deri në vdekje*, etj. Kirkegaardi ishte nën ndikimin e Sokratit, Hegelit, Martensenit, etj. *Koncepti i Ironisë* është poashtu tema e doktoratës së Kirkegardit publikuar me 1841. Në këtë vepër, Kirkegaardi e trajton konceptin e ironisë në të dy rrafshet, teorik dhe atë historik apo praktik. Mendimi i Kirkegaardit pa dyshim ka ndikuar mendimtarët në traditat fenomenologjike dhe ekzistenciale (përfshirë Heideggerin, Sartre, Jaspersin, Marcelin dhe Lévinas), por gjithashtu edhe mendimtarët në tradita filozofike shumë të ndryshme, si Wittgenstein (i cili e përshkroi atë si një "shëncë" dhe "mendimtari më i thellë" i shekullit të nëntëmbëdhjetë). Përveç ndikimit të tij në filozofi dhe teologji - brenda dhe jashtë traditës së tij luterane - mendimi i Kirkegaardit ka ndikuar gjithashtu shkrimtarë dhe poetë të ndryshëm (përfshirë Henrik Ibsenin, Franz Kafkaun, Miguel de Unamuno, August Strindbergun, W. H. Audenin, Walker Percy, John Updikeun, Richard Wright, R. S. Thomas dhe Haven Kimmel); artistë dhe regjisorë filmash (përfshirë Edvard Munchin dhe Carl Theodor Dreyer); psikiatër dhe

"Në një cirk shëtitës, një ditë, para fillimit të shfaqjes, del zjarr. Pronari i cirkut dërgon për ndihmë në fshatin ngjitur *palaçon* i cili, ndërkaq, e kishte përfunduar grimin, kishte veshur rrobat dhe priste i gatshëm të fillonte shfaqja. Në këtë gjendje, palaçoja shkon menjëherë në fshat, i mbledh *fshatarët*, dhe u thotë se 'në cirk ka rënë zjarr', i cili po të mos shuhet menjëherë, ka për ta zënë dhe fshatin. Megjithëse përpiket t'ua shpjegojë sa më seriozisht gjendjen, fshatarët, të ndikuar nga pamja e palaços si dhe duke menduar se ai po përpiket të siguronte shikues, e dëgjojnë me të qeshura dhe zbavitën me të. Meqë e dinte se sa serioze ishte gjendja, palaçoja dëshpërohet gjithnjë e më shumë nga qëndrimi i fshatarëve dhe, duke qarë, përpiket më me ngulëm t'u thotë atyre se 'duhet të shkojnë menjëherë për ndihmë për ta shuar zjarrin, përndryshe, do të nisnin të digjeshin arat me të lashta dhe pastaj i gjithë fshati'. Por sa më shumë dëshpërohej palaçoja, aq më shumë dëfreheshin fshatarët që mendonin s palaçoja po e luante me të vërtetë bukur rolin dhe vazhdojnë ta ndjekin lojën e tij me të qeshura, tallje e kënaqësi të madhe. Ndërkaq, zjarri përfshiu edhe të mbjellat dhe arriti në fshat. Tanimë çdo gjë përpjekje e fshatarëve ishte e kotë. Edhe fshati u dogj bashkë me cirkun!"¹⁴.

Sipas Soren Kierkegaard dhe Harvey Coxit, gjendja ku kishin rënë teologët e krishterë i ngjante gjendjes së palaços së cirkut ku kishte rënë zjarr¹⁵. Ata thonë se, "në këtë ngjashmëri, natyra e *palaçollëkut* e cila u jep kuptim shprehjeve të palaços si palaço, në të njëjtën kohë është e lidhur me historinë: fjalët e tij nuk do të merren seriozisht pa parë se çka bërë palaçoja para se të bëhej palaço, gjë që vlen në mënyrë të ngjashme edhe për teologët e krishterë, edhe për teologjinë krishtere"¹⁶.

Në qëndrimet që trajtojnë shndërrimin e fesë në problem, bëhen përpjekje që procesi historik dhe pakësimi i ndikueshmërisë dhe i ndikimit të fesë

të shpjegohen si një *proces i natyrshëm* i lidhur, përgjithësisht, me evolucionin e njerëzimit dhe, kështu, feja pranohet si një *fenomen human*, një *sukses human i cili, me gjithë disa kontribute të rëndësishme që ka*, është i varur nga koha, për pasojë, pritet të eliminohet me kalimin e kohës.

Në shpjegimet, siç pranohet se përdorimi në Europë, veçanërisht nga Kisha, i bindjeve fetare të njerëzve në një mënyrë që s'përpulthet me qëllimet e fesë, është një faktor me rëndësi në këtë çështje, ashtu dhe theksohet veçanërisht fakti që kundërshtimet ndaj kësaj, të cilat, duke përfutur dinamikën e veta, kanë gjetur mbështetje politike dhe, më pas, janë shndërruar në një politikë të plotë, e kanë shndërruar krishterimin të pranuar si fe absolute¹⁷, për rrjedhojë, edhe fenë, në problem. Në këto shpjegime, kohë më kohë duhen edhe pretendimet se feja e cila, në të vërtetë, ka dalë nga brazda e saj, është kthyer në origjinën e vet. Ata që përpulen ta shpjegojnë këtë çështje, pavarësisht nga shpjegimet *shkencore e historike* ose zellit për të kuptuar gjithë çka ndodhur, në fund të fundit, përpulen, secili më vete, *t'i gjejnë justifikimet* shndërrimit të fesë në problem.

Meqenëse çka ndodhur, dhe pse jo në hollësi, në linjat kryesore pranohet se është pikërisht ajo që duhej të ndodhte, detyra e shkencës dhe mendimit, në rastin më të mirë, mbetet ta shpjegojë atë që ka ndodhur, pra, ta bëjë të kuptueshëm në mënyrë *racionale* faktin e kryer.

2. Shndërrimi i fesë në problem dhe sekularizimi

Çfarëdo drejtimi që të kenë shpjegimet, sikurse u tha më lartë, si një vërtetë jashtë çdo diskutimi, sot feja është shndërruar në një problem. Pasi të diferencohen dhe të veçohen problemet fetare nga shndërrimi i fesë në problem, bëhet e mundur që të pyetjet më hapur se *ç'është shndërrimi i fesë në problem?* Sot, veçanërisht kur bëhet fjalë për botën islame, nuk janë, tashmë vetëm problemet fetare që bisedohen, ndoshta më shumë është feja si një problem.

Të thuash se sot feja është shndërruar në problem, do të thotë të pohosh se më parë nuk ka

psikoterapeutë (përfshirë Ludwig Binswanger, Carl Rogers, Rollo May, R. D. Laing dhe Irvin Yalom). Një arsye pse Kierkegaardi ka pasur një ndikim në një diversitet të tillë figurash është fokusi i tij në pyetjen se çfarë do të thotë të jesh një qenie ekzistuese dhe e kufizuar, një shqetësim që ai e lidh me "brendën", dhe që kontraston me idenë e gabuar se mund të kuptohet realiteti në një mënyrë të paangazhuar dhe nga asnjë pikëpamje e veçantë. Ai besonte se epoka e tij në mënyrë të ndryshme kishte harruar këtë të vërtetë themelore, një dështim i madh që shfaqet në filozofinë dhe teologjinë e saj. [Marrë nga: "Soren Aabye Kierkegaard", in: *Wikipedia: Enciklopedia e lirë*, faqja kryesore. Material i

publikuar në uebfaqe: https://sq.wikipedia.org/wiki/S%C3%B8ren_Kierkegaard (accessed 15.06.2023)].

¹⁴ H. Bergson, *Les deux sources ...*, pp. 216-217.

¹⁵ Harvey Cox, *The Secular City*, New York, 1965, p. 34.

¹⁶ Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, New York: "Penguin Books", 1995, pp. 308.

¹⁷ Gerhard Ebeling, "Die Bedeutung der historisch-kritischen Methode für die protestantische Theologie und Kirche" (më tej: "Die Bedeutung der historisch-kritischen ..."), në: *Wort and Glaube*, Tübingen, 1960, pp. 1-49.

qenë problem si dhe të bën të mendosh se sot, më shumë se kurrë janë shfaqur konfliktet fetare, ballafaqohemi me një problem të ri. Në të vërtetë, feja në kuptimin e saj absolut, gjer në një shekull më parë të paktën në botën islame, nuk ishte problem, ndërkaq që s'duhet kuptuar se Islami nuk duket si problem. Qysh në krye të herës, në sy të jomyslimanëve, Islami ka qenë dhe ka vazhduar të jetë problem dhe kjo nuk është specifike vetëm për jomyslimanët¹⁸. Edhe për myslimanët, fetë e tjera kanë përbërë problem dhe ende vazhdon t'i shohë. Por të mos harrojmë se çdo fe pretendon se është absolute si domosdoshmëri, kjo, e përmbajtjes së saj, na duhet të themi se kjo tendencë është e ndryshme. Ndërkaq, shndërrimi i fesë në problem si fe dhe shndërrimi i krishterimit ose hebraizmit si fe në problem nuk janë e njëjta gjë. Bashkë me kumtimin e Islamit, në sytë e besimtarëve myslimanë krishterimi u pa si problem. Po kështu, në shfaqjen e krishterimit, hebraizmi u kthye në problem. Nga ana tjetër, herbariumi, edhe krishterimi, edhe islamizmi i sheh në mënyrë të natyrshme si problem. Në mënyrë të njëjtë, Islami është për të krishterët një problem. Pra, po të shqyrtohen fetë një nga një, në mënyrë të natyrshme, fetë e tjera shfaqen si problem dhe, në këtë kuadër, çdo fe ka një shpjegim të vetin për fetë e tjera.

"Faktin që fetë e shohin ose e sjellin njëra-tjetrën si problem, në të njëjtën kohë nxjerr në pah një pyetje lidhur me të vërtetën e feve nga këndvështrimi filozofik ose lidhur me fenë e vërtetë. Kohët e fundit, shumëllojshmëria e feve, si një problem historiko-filozofik, është bërë një shumë e çështje me të cilën po merren shumë historianë e filozofë të fesë. Vetëm se kjo nuk është një çështje e re, por që e ka zanafillën në data shumë të hershme të historisë"¹⁹.

Ndërkaq, shndërrimi i fesë në problem në ditët e sotme shpreh diçka krejt të veçantë. Ndërsa, nga njëra anë, feja duket në mënyrë absolute si një problem, nga na tjetër, çdo fe veç e veç, e individualizuar në vartësi të veçorive të veta dhe të pozitës së anëtarëve të saj, duket si problem. *Shndërrimi i fesë në problem nuk do të thotë se ajo fe, duke u zgjeruar dhe përhapur, i sjell të tjerat në gjendje problematike, përkundrazi, do të thotë se*

një botëkuptim i caktuar jashtë fetar (jo fetar), duke u bërë ndikues, i prish marrëdhëniet mes feve dhe anëtarëve të tyre.

"Shprehja '*një botëkuptim i caktuar jashtë fetar*', sikurse u tha, nuk kërkon që ky botëkuptim të jetë jashtë fetarë në vetvete. Një botëkuptim i cili është fetar për anëtarët e një feje, mund të dalë krejtësisht si një fenomen jo fetar para atyre që s'janë anëtarë të asaj feje, dhe ky fenomen mund të nxjerrë në shesh disa shqetësime parimore mes anëtarëve të kësaj feje dhe fesë së tyre. Një nga shembujt më të qartë të kësaj e përbën fakti që aq sa çka lidhje mes mosbesimit të shfaqur në Francë në shek. XVI dhe kulturës islame, shumë specifika që janë për myslimanët sot fetare, në sytë e krishterëve ose atyre që kanë përvetësuar ne ose pa dashje këndvështrimin e krishterë, kuptohet si një fenomen ekonomik, politik ose tjetër²⁰. Nga kjo pikëpamje, duhet që shprehjen '*jashtë fetare (jo fetare*' ta saktësojmë duke i shtuar '*me formën që konceptohet mes palëve*'. Në këtë kuptim mund të flitet sot parimisht mbi shndërrimin e fesë më problem. Dhe shndërrimi në këtë kuptim i fesë në problem, siç është tjetër gjë për krishterimin dhe për herbartizmin dhe islamizmin është krejt tjetër gjë"²¹.

Por pavarësisht nga gjithçka, po të shihet pak me kujdes *procesi i shndërrimit të fesë në problem*, do të kuptohet se është formuluar mbi krishterimin duke marrë parasysh një proces të realizuar brenda historisë së qytetërimit perëndimor. Në kundërshtim me këtë, shndërrimi i herbartizmit në problem (ose e kundërta, në mënyrë të dallueshme, rritja e ndikueshmërisë së hebraizmit) sipas vështrimit të anëtarëve të vet është realizuar në një mënyrë të ndryshe nga krishterimi. Në këtë çështje jo vetëm ndikimi i rëndësishëm i faktit që procesi historik dhe kushtet e jetesës së hebraizmit dhe hebrenjve kanë qenë në mënyrë të hapur tejet të ndryshme nga krishterimi dhe krishterët, por edhe nga fakti që hebraizmi si fe është i ndryshëm nga krishterimi, ka ushtruar në këtë një ndikim përcaktues. Kurse procesi i shndërrimit Islamit në problem në këtë kuptim nuk i përngjet as

¹⁸ James Carrier, *Occidentalism: Images of the West*, Published by University Oxford, New York: "Oxford University Press", 1995, p. 16.

¹⁹ Adnan Aslan, *Religious, Pluralism in Christianity and Islamic Philosophy: The Thought of John Hick and Seyyed Hossein in Nasar*, London: "Curson Press", 1988, pp. 61-61

²⁰ Vështruesit e hasura për njohjen zyrtare të myslimanëve të Europës Perëndimore si bashkësi fetare megjithëse atje jetojnë miliona myslimanë, si parim duket të lidhura me këtë [Shënim i autorit].

²¹ Brian Davides, *Philosophy of Religion: A Guide to the Subject*, Published by University Georgetown, Washington: "Georgetown University Press", 1998, pp. 114-116.

krishterimit, as hebraizmit. Ky proces është realizuar në një mënyrë krejt të ndryshme. Në vija të trasha, procesi i realizuar në Perëndim, në fillim ka sjell në gjendje problematike krishterimin, pastaj, në këtë kuadër, edhe të gjitha feve të tjera, veçanërisht Islamit²².

Procesi i shndërrimit të kristianizmit në problem emërtohet nga historianët dhe sociologët si *proces i sekularizimit* ose laicizmit. Ky proces përshkruhet si heqja e fesë *temporale* (materiale) nga fushat e veta sunduese për t'i bërë ato të *pavarura* dhe *humanitare*²³. Nga shumë studiues është theksuar kohët e fundit, veçanërisht në Perëndim, është arritur fund të këtij procesi dhe, duke marrë zhvillim teza e rikthimit të shenjtërisë, janë përjetuar, në këtë çështje, ndërrime shoqërore të rëndësishme. Ndonëse sekularizimi dhe laicizmi janë të lidhura ngushtë, ekzistojnë dallime të vërteta, sepse ato nuk ofrojnë domosdoshmërisht të njëjtën përgjigje ndaj çështjes së rolit të fesë në shoqëri. Laicizmi është një sistem apo ideologji e bazuar në parimin që duhet të ketë një sferë të njohurive, vlerave dhe veprimit që është e pavarur nga autoriteti fetar, por nuk përjashton domosdoshmërisht fenë që të ketë ndonjë rol në çështjet politike dhe shoqërore.

"Gjatë procesit të sekularizimit, institucionet në të gjithë shoqërinë - ekonomike, politike dhe sociale - hiqen nga kontrolli i fesë. Herë pas here, ky kontroll i ushtruar nga feja mund të kishte qenë i drejtpërdrejtë, me autoritetet kishtarë që gjithashtu kishin autoritet mbi funksionimin e këtyre institucioneve - për shembull, kur priftërinjtë janë përgjegjës për sistemin e vetëm shkollor të kombit. Herë të tjera, kontrolli mund të ketë qenë i tërthortë, me parimet fetare që përbëjnë bazën për mënyrën se si funksionojnë gjërat, siç është kur feja përdoret për të përcaktuar shtetësinë. Cilado qoftë rasti, këto institucione thjesht hiqen nga autoritetet fetare dhe u dorëzohen udhëheqësve politikë, ose krijohen alternativa konkurruese përkrah institucioneve fetare. Pavarësia e këtyre institucioneve, nga ana tjetër, lejon që individët të jenë më të pavarur nga autoritetet kishtarë - nuk u kërkohet t'u nënshtrohen udhëheqësve fetarë jashtë kufijve të një kishe ose tempulli. Një pasojë praktike e sekularizimit është ndarja e

kishës dhe shtetit - në fakt, të dy janë aq të lidhura ngushtë saqë ato janë pothuajse të këmbyeshme në praktikë, kur njerëzit shpesh përdorin shprehjen 'ndarjen e kishës dhe shtetit' më tepër kur ato nënkuptojnë sekularizimin. Megjithatë, ekziston një ndryshim midis dy, sepse sekularizimi është një proces që ndodh në të gjithë shoqërinë, ndërkohë që ndarja e kishës dhe shtetit është thjesht një përshkrim i asaj që ndodh në sferën politike. Ajo që ndarja e kishës dhe e shtetit nënkupton në procesin e sekularizimit është se institucionet specifike politike - ato që lidhen me nivele të ndryshme të qeverisjes dhe administratës publike - hiqen nga kontrolli i drejtpërdrejtë dhe i tërthortë i fesë. Kjo nuk do të thotë se organizatat fetare nuk mund të kenë asgjë për të thënë për çështjet publike dhe politike, por kjo do të thotë që ato pikëpamje nuk mund të imponohen ndaj publikut dhe as nuk mund të përdoren si bazë e vetme për politikën publike. Qeveria, në fakt, duhet të jetë sa më neutralë sa i përket besimeve fetare të kundërta dhe të papërshtatshme, as të pengojë as të përparojë asnjë prej tyre"²⁴.

Trajtimi historik i këtij procesi do të na largojë ne nga tema si rrjedhojë e numrit të madh të punimeve dhe e faktit që, megjithëse çështja mund të trajtohet filozofikisht, është shqyrtuar më shumë nga ana e sociologëve të fesë. Ndërkaq, fakti që teza e sekularizimit, edhe temën, edhe arsyetimet i ka marrë nga historia e qytetërimit perëndimor, është e qartë në mënyrë të padiskutueshme.

Në botën islame, procesi i shndërrimit të Islamit në problem nuk është, si në Perëndim - sekularizim - por kjo s'do të thotë se në botën islame nuk ka sekularizim. Fundja, shndërrimi i fesë në problem dhe sekularizimi janë dy shprehje të veçanta të të njëjtit fenomen.

"Nëse diku ka sekularizim, feja është shndërruar në problem; nëse diku feja është shndërruar në problem, kjo është shenjë sekularizimi. Ndërkaq, në botën islame, sekularizimik është kryer më parë prej një procesi tjetër që i ka paraprirë sekularizimit, duke e shndërruar, për pasojë, Islamin, në problem. Emri i këtij

²² G. Ebeling, "Die Bedeutung der historisch-kritischen ...", pp. 1-49.

²³ Harvey Cox, *The Secular City*, New York, 1965, p. 34.

²⁴ Austin Cline, "Sekularizmi kundër sekularizmit: Cili është ndryshimi?", në: *Eferrit*, faqja kryesore. Material i publikuar në uebfaqe: <https://sq.eferrit.com/sekularizmi-kunder-sekularizmit-cili-eshte-ndryshimi/> (i aksesuar 21.06.2013).

procesi është *kolonializëm*. E shprehur ndryshe, në botën islame, edhe sekularizimi, edhe shndërrimi i Islamit në problem në varësi dhe si pasojë e sekularizimit, janë rezultate të kolonializmit. Në procesin e filluar në botën islame, duke e parë Islamin si pengesë më e madhe dhe e mbështetur përballë realizimit dhe vazhdimit të kolonializmit, u shndërrua në problem se pari në sy të kolonialistëve, pastaj, në ballafaqim me këtë pikëpamje, në botën islame që e kishte konsumuar qenien e vet politike, në sy të administratave koloniale ose në sy të atyre që e patën marrë në dorëzim administrimin nga kolonialistët²⁵.

Për shkak se shndërrimi i Islamit në problem u realizua përmes një procesi të tillë, myslimanët u përballën, në këto kushte, me vështirësi të buruara nga feja, por nga gjendja ku ranë. Një ndër figurat më të shquara të historiografisë moderne të shek. XX, Fernand Braudel²⁶ e lidhte rënien e myslimanëve jo me fenë ose gabimet në botëkuptimin e tyre fetar, por me dobësimin me kohë të anës ndjesore të fesë²⁷. Ky shpjegim, ndërsa e sheh gjendjen ku kanë rënë myslimanët si një proces i natyrshëm, këtë proces të natyrshëm e trajton nga një perspektivë e gjerë që e supozon të mundur sa dobësim me kohë të anës ndjesore të lidhjes ë drejtpërdrejtë mes fesë dhe besimit fetar, aq dhe rifuqizimin e kësaj. Në këtë pikë, specifika e treguar si esenciale prej saj është se Islami dhe krishterimi janë fe krejt të ndryshme nga njëra-tjetra dhe se, për rrjedhojë, nuk është e drejtë që vështirësitë e shfaqura në lidhje me njërën fe të konsiderohet e vlefshme edhe për tjetrën.

Gjithashtu, pa ju larguar tematikës tonë, bëhen përpjekje për t'u dhënë përgjigje debateve mbi praninë apo të një afrimi ose mospërshtatje mes qytetërimit dhe Islamit duke iu referuar dallimeve esenciale mes Islamit dhe krishterimit, në të njëjtën kohë bëheshin përpjekje që një pyetje e bërë nga këndvështrimi i kolonizatorëve, të interpretohej në të kundërt për ta sjellë në të favorshme. Vetë kjo formë qëndrimi që i ndanë nga njëri-tjetri Islamin me myslimanët, s'quhet se

është bërë suksesshëm me tërë kuptimin e fjalës, madje ky qëndrim, duke u bërë përgjegjës për gjendjen e rënë brenda traditës klasike një hap më tej, është orientuar për ta mbyllur këtë llogari dhe, duke formuar një *vështrim të ri*, për të shpëtuar nga barra e traditës. Ndërkaq, të gjitha këto përpjekje jo vetëm nuk ia arritën qëllimit, por problemet e jetuara nga krishterët duke i bërë të vetat kushtet kolonialiste në të cilat jetohej, u sollën në gjendje efektive për myslimanët ndoshta më shumë se ç'i kishin jetuar krishterët.

Sot myslimanët e ndjen veten të detyruar t'u gjejnë zgjidhje jo vetëm çështjeve që burojnë nga besimi dhe aktet e veta, por dhe përtej kësaj, çështjeve për të cilat është shkaktar krishterimi. Si shtojcë e kësaj, meqë edhe problemet që ka nxjerrë në shesh modernizimi, kanë arritur te myslimanët duke i bërë më serioze e të rrezikshme. Më shumë se virtytet, janë banalitetet dhe perverstet e modernizimit që i bartin problemet me të cilat përballen myslimanët, në përmasa të papërballueshme. Përpjekjet e tyre për t'u gjetur përgjigje këtyre çështjeve, jo vetëm na dalin para në fusha të shumëllojshme, por edhe kur bëhet fjalë për kuptimin dhe interpretimin objektiv të shndërrimit të fesë në problem.

Konkluzione

Procesi i shndërrimit të fesë në problem shprehet në Perëndim si *sekularizim* ose *laicism*. Meqë ky proces është, në parim, proces i shikimit të njeriut final, në të njëjtën kohë cilësohet edhe si humanizëm. Prandaj, procesi i shndërrimit të fesë në problem cilësohet edhe si humanizëm. Prandaj, procesi i shndërrimit të fesë mund të shihet si "*një rezultat i si rezultat i humanizmit*"²⁸. Ndryshe nga kjo, duhet thënë se "bota islame s'ka përjetuar as ndonjëherë sekularizmin, as ndonjë humanizim të buruar nga dinamikat e saj të brendshme, domethënë, nga problemet e nxjerra nga feja, hyri brenda një procesi të pajetuar për realitetin evropian, brenda procesit të kolonializmit"²⁹. Edhe në proceset e kolonializmit, si parim duket si një proces politik dhe ekonomik, si përfundim, nxori edhe një

²⁵ Po aty.

²⁶ Fernand Braudel (1902-1985) ishte një historian francez dhe udhëheqës i shkollës "Annales". Studimet e tij u fokusuan në tre projekte kryesore: *Mesdheu* (1923-1949, pastaj 1949-1966), *Qytetërimi dhe Kapitalizmi* (1955-1979) dhe *Identiteti i papërfunduar i Francës* (1970-1985). Ai ishte anëtar i Shkollës "Annales" të historiografisë franceze dhe historisë sociale në vitet 1950 dhe 1960. Ai ishte një student i Henri Hauser. Braudel theksoi rolin e faktorëve socio-ekonomikë në shkallë të gjerë në krijimin dhe shkrimin e historisë. Ai gjithashtu mund të konsiderohet si një nga pararendësit e

teorisë së sistemeve botërore [Marrë nga: "Fernand Braudel", in: *Wikipedia: The Free Encyclopedia*, faqja kryesore. Material i publikuar në uebfaqe: https://en.wikipedia.org/wiki/Fernand_Braudel (accessed 18.07.2023)].

²⁷ Fernand Braudel, *Grammaire des Civilisations*, Paris: "Flammarion", 1987, p. 299.

²⁸ Rudolf Bultmann, "Humanismus und Christentum", in: *Glaube und Verstehen*, Vol. II, Tübingen, 1993, p. 135.

²⁹ Hugh Ross, *Types of Modern Theology*, London: "Collins", 1964, p. 146.

transformim kulturor. Krahas përhapjes së modeleve dhe mënyrës perëndimore të jetesës, veçanërisht të shprehive të konsumit, transformimi kulturor nxori në shesh, në mos si bindje fetare, si fakt praktik, një distancë midis fesë dhe jetës, distancë e cila flet për mundësinë që në mos këtë çast, në të ardhmen feja të duket problem në sytë e vetë anëtarëve të saj.

Njëra prej rezultateve më të rëndësime të procesit të kolonizimit është se, si reaksion ndaj administratave kolonialiste që e kanë pranuar Islamin si një temë politike, ka sjell në rend të ditës edhe Islamin një mënyrë shikimi politike në kuptimin e tij. Si rezultat i kësaj, në botën islame, Islami është shndërruar në problem jo fetar, por politik. Përtej kësaj, në botën islame ekziston një situatë si ballafaqimi i një mënyre shikimi që e kupton çdo gjë fetare si politike, me reaksione në përputhje me natyrën e saj, domethënë, pamundësia e fesë për ta shprehur veten pa u politizuar.

Termat "*Islami politik*" ose "*politizimi i Islamit*", ndërsa nga njëra anë janë shprehje ku pohohet kjo mënyrë shikimi, nagant tjetër, shprehin edhe një situatë paradoksale që e vlen mjaft të shihet me vëmendje, sipas së cilës, ata që dëshirojnë ta jetojnë fenë ose të jetojnë sipas saj, përvetësojnë vështrimin e të tjerëve mbi ta dhe, në një kuptim, pa i rënë në të, vetadaptohet sipas tyre.

Megjithëse shndërrimi i fesë në problem, po ta themi më thjesht, nuk është e njëjta gjë si për krishterimin, si për Islamin, sot, qoftë edhe në kuptime të ndryshme, krishterimi dhe Islami kanë ardhur dhe janë sjellë në gjendje problematike. Është një specifikë e palidhur drejtpërdrejtë me këtë që këto çështje nuk burojnë nga vetë këtë dy fe. Këto janë çështje me të cilat përballen jo ata që e sjellin fenë në gjendje problematike, por ata që kërkojnë ta jetojnë fenë. Edhe nëse këto çështje, në periudha të ndryshme historike shfaqin ndryshime, në esencë janë të njëjta dhe çështje që mund të shfaqen gjithmonë mesë fesë dhe fetarizmit.

Edhe në këtë pikë ka disa ndryshime parimore që burojnë nga entiteti i feve përkatëse. Kur është fjala për krishterimin, meqë feja mbështet mbi një *person* dhe *ngjarje* dhe mbi një *interpretim* të kësaj ngjarje, interpretimi është një element esencial i fesë, afetarizmi dhe interpretimi janë emërtime të ndryshme të një gjëje të vetme dhe identike.

Në ndryshim nga kjo që thamë më lartë, meqë Islami mbështet mbi një komunikim dhe mbi deklarin dhe kumtimin e tij nga ana e njeriut, dija dhe kuptimi i mbështetur mbi dijen si dhe një konfirmim i mbështetur mbi kuptimin përbëjnë bazën e afetarizmit. Në kundërshtim me këtë, interpretimi, megjithëse përdoret herë pas here, nuk është një element esencial, por aksidental.

Për rrjedhojë përmes përpjekjeve për të ditur dhe kuptuar dhe, në përfundim të kësaj, në kuadrin e konformimit. Nga ana e këtyre çështjeve buron më shumë nga ndryshimi në mjediset dhe kushtet mes të cilave konformimi mbetet i detyruar të realizohet meqë feja (baza e fesë) si *deklaratë* dhe *kumtim*, mbetet gjithmonë po ajo. Një tjetër element që është, këtu, vazhdimisht burim problemi, janë veçoritë që bart brenda vetes njeriu, subjekti i konformimit. Këto veçori janë, ndoshta, burim i vazhdueshëm problemi si kushte të brendshme dhe parakushte të konformimit, Në të njëjtën kohë mendojmë edhe për faktin që feja zë vend në jetën e njeriut si konfirmim, edhe për bazën ekzistenciale të fesë.

Bibliografia

- ASLAN, Adnan - *Religious, Pluralism in Christianity and Islamic Philosophy: The Thought of John Hick and Seyyed Hossein in Nasar*, London: "Curson Press", 1988.
- BERGSON, Henri - *Les deux sources de la morale et de la religion*, Edition 3, Publication de l'Université de France, Paris: "Press Univesitaires de France", 2020.
- BOTTOMORE, Thomas - *Sociology: A Guide to Problems and Literature*, London: "Allen & Unvin", 1987.
- BRAUDEL, Fernand - *A History of Civilizations*, New York: "Penguin Books", 1995.
- BRAUDEL, Fernand - *Grammaire des civilisations*, Paris: "Flammarion", 1987.
- BULTMANN, Rudolf - "Humanismus und Christentum", in: *Glaubb und Verstehen*, Vol. II, Tübingen, 1993.
- CARRIER, James - *Occidentalism: Images of the West*, Published by University Oxford, New York: "Oxford University Press", 1995.
- CLINE, Austin - "Sekularizmi kundër sekularizmit: Cili është ndryshimi?", në: *Eferrit*, faqja kryesore. Material i publikuar në uebfaqe: <https://sq.eferrit.com/sekularizmi-kunder-sekularizmit-cili-eshte-ndryshimi/> (i aksesuar 21.07.2013).
- COX, Harvey - *The Secular City*, New York, 1965.
- DAVIDES, Brian - *Philosophy of Religion: A Guide to the Subject*, Published by University Georgetown, Washington: "Georgetown University Press", 1998.
- EBELING, Gerhard - "Die Bedeutung der historisch-kritischen Methode für die

- protestanische Theologie und Kirche", in: *Wort and Glaube*, Tübingen, 1960.
- KEARNEY, Richard - *Modern Movements in European philosophy*, Edition, 2, Published by University, Manchester: "Manchester University Press", 1986.
 - METZ, Johann Baptist; JOSSUA, Jean-Pierre - *Fundamental Theology: The Crisis in the Language of Faith*, Volume 5, Issue 9 of Concilium (Glen Rock, N.J.), New York: "Burns & Oates, 1973.
 - Metz, Johann Baptist; Jossua, Jean-Pierre - *The Crisis of Religious Language*, New York: "Herder and Herder, 1973.
 - PAILIN, David E. - *Groundwork of Philosophy of Religion*, London: "Epworth Press", 1986.
 - PARSON, Taletcott - *Sociological Theory and Modern Society*, New York: "The Free Press", 1967.
 - POPPER, Karl - *The Open Society and Its Enemies*, Volume 1: The Spell of Plato, Published by Routledge, United Kingdom, 1995.
 - ROBERTSON, Ian - *Sociology*, New York: "Worth Inc", 1981.
 - ROSS, Hugh - *Types of Modern Theology*, London: "Collins", 1964.
 - "Fernand Braudel", in: *Wikipedia: The Free Encyclopedia*, The main page. Material published on the website: https://en.wikipedia.org/wiki/Fernand_Braudel (accessed 18.06.2023).
 - "Soren Aabye Kierkegaard", in: *Wikipedia: The Free Encyclopaedia*, The main page. Material published on the website: https://simple.wikipedia.org/wiki/S%C3%B8ren_Kierkegaard (accessed 15.06.2023).

Të drejtat e njeriut në internet

Dr. Loreta Tozaj

Universiteti "Ismail Qemali" Vlorë
loreta.alushi@yahoo.it

Dr. Eriola Cakrani

Universiteti "Ismail Qemali" Vlorë
eriol_hoxha@yahoo.it

Abstrakt

Zhvillimi i internetit dhe përdorimi i vazhdueshëm i teknologjisë kanë prodhuar shoqërinë e sotme, që njihet si "shoqëria e informacionit", dhe ekonominë që është përcaktuar si "ekonomia e njohurive", transformime epokale, të cilat kanë çuar në zhvillimin e një "ekosistemi të vërtetë digjital". Edhe pse teknologjia ka mundësuar rritje të paprecedent ekonomike, rritjen e aksesit në informacion, dhe ka realizuar zgjidhje të reja për

sfidat historike, zgjerimi i internetit ka sjellë sfida dhe dobësi. Në vitet e fundit, ëshë fituar bindja se e drejta nuk mund të shmanget ose t'i largohet kohëve që ndryshojnë, por, përkundrazi, duhet të shfrytëzojë zhvillimet teknologjike për t'iu përshtatur nevojave të reja të mbrojtjes së degëve të së drejtës dhe të të ashtuquajturave "të drejta të reja".

Fjalë kyçe: të drejtat e njeriut, internet, të drejtat digjitale, shoqëria e informacionit, etj.

Abstract

The development of the Internet and the continued use of technology have produced today's society, that is known as the "information society", and the economy that is defined as the "knowledge economy", epochal transformations, which have led to the development of a "true digital ecosystem". Although technology has enabled unprecedented economic growth, increased access to information, and realized new solutions to historical challenges, the expansion of the Internet has brought challenges and vulnerabilities. Recently we have gained the conviction that the legislation cannot avoid the development of technology and, on the other hand, the law use technological developments to adapt to the new needs of the protection of branches of law and the so-called "new and emerging human rights".

Keywords: human rights, internet, digital rights, information society, etc.

Hyrje

Prej vitesh jemi dëshmitarë të një procesi të thellë transformimi për shkak të zhvillimit të teknologjive të reja të informacionit, që nga një anë kanë revolucionarizuar në mënyrë pozitive shumë sektorë të shoqërisë sonë, duke përmirësuar gati të gjitha aktivitetet, dhe në anën tjetër kanë amplifikuar konfliktin, midis tyre dhe të drejtave të njeriut. Teknologjia duket e vendosur të ndryshojë gjithnjë e më shumë rregullat institucionale të njohura dhe vetë proceset demokratike janë të ndikuara thellësisht nga mënyra në të cilën qarkullojnë informacionet¹.

Para mundësive të mëdha dhe ende të panjohura që teknologjitë e reja paraqesin para syve tanë, ka edhe rreziqe që lidhen me zhvillimin jashtë kontrollit, për shkak të vështirësisë së hartimit të politikave dhe legjislacionit për ta mbajtur nën kontroll².

Çështja është se globalizmi dhe epoka teknologjike sigurojnë një bazë të re pjellore për

¹ Rodota S, Tecnologia e diritti, Bologna, Il Mulino, 1995.

² Frosini T. E., Tecnologie e libertà costituzionali, Milano, Comandè G. e Ponzalli G. (a cura di) in Scienza e diritto

të patur një qasje të re në lidhje me lindjen e të drejtave të reja. Në të njëjtën linjë mendimi, mund të argumentojmë shfaqjen e të drejtave të reja digjitale nga koncepte tradicionale të tilla si privatësia e cila ndodhet nën trysinë dhe rrezikun e mjeteve të reja të epokës teknologjike, duke sjellë lindjen e një të drejte të re siç është e drejta për t'u harruar.

Shoqëria dhe teknologjia kanë ndikuar njëra-tjetrën dhe kanë gjeneruar një proces transformimi që ka vazhduar më tej në sferën publike, të ndërveprimit, demokracisë dhe marrëdhënieve të qytetarëve me institucionet, në të tillë mënyrë që në ditët e sotme mund të flasim për një status të ri, që në këtë kontekst është shtetësia digjitale. Në këtë kuptim, analiza e ndikimit të internetit dhe teknologjive të informacionit në të drejtat e njeriut nuk mund të kufizohet vetëm në zbulimin e sfidave të reja apo të ndonjë mangësie për mbrojtjen e tyre në raport me progresin e vazhdueshëm teknologjik. Për këtë arsye, ky artikull kërkon të bëjë një hap më tej, i cili do të përpikët të verifikojë mënyrën e reagimit të modelit tradicional të të drejtave të njeriut, të parashikuar në dokumente ndërkombëtare dhe kombëtare, në lidhje me një fenomen thelbësisht postmodern të tillë si përhapja e internetit. Gjithashtu është e nevojshme të bëhet një analizë e të drejtave të reja të njeriut për të forcuar mbrojtjen e tyre në dritën e ndryshimeve të shoqërisë, progresit social dhe zhvillimeve shkencore dhe teknologjike.

Gjenerata e të drejtave të reja të njeriut

Në 200 vitet e fundit, të drejtat e njeriut janë shndërruar nga një koncept perëndimor i të drejtës civile dhe politike, në sistemin e vetëm të njohur universalisht të kohës sonë. Ideja themelore e të drejtave të njeriut është se çdo person zotëron dinjitet, për vetë faktin se ai ose ajo është një qenie njerëzore. Koncepti i të drejtave të njeriut qëndron mbi një sistem vlerash universale të përbashkëta nga të gjithë popujt çka janë të ndërlidhura, të ndërvarura dhe të pandashme³.

Të drejtat e njeriut kanë një logjikë të tyre krijimi. Fillimisht ato kanë lindur në dokumenta kushtetuese kombëtare dhe më pas janë bërë

pjesë e normave ndërkombëtare, duke rregulluar marrëdhëniet midis shtetit dhe individëve nën juridiksionin e shtetit përkatës, sesa marrëdhëniet midis shteteve⁴.

Nga një përmendje e shkurtër e historisë së të drejtave të njeriut është e qartë se përmbajtja e këtyre të drejtave ka evoluar me kalimin e kohës dhe mund të mendojmë se ky zhvillim do të vazhdojë. Të drejtat e njeriut nuk janë kategori dhe koncepte statike, por ndryshojnë me ndryshimin e kushteve historike, politike ekonomike dhe shoqërore. Kuptimi i të drejtave dhe lirive ka përballur disa herë edhe përpjekjen për të hierarkizuar të drejtat dhe liritë themelore, nisur nga kritere të ndryshme duke i ndarë ato në range dhe në shkallë⁵.

Në këtë drejtim studiuesit që merren me të drejtat e njeriut kanë identifikuar gjenerata reale të të drejtave, të ndara në bazë të kontekstit historik në të cilin ato janë zhvilluar, por jo në bazë të rëndësisë së tyre. Avokati francez me origjinë çeke Karel Vasak⁶ ishte i pari që i ndau të drejtat e njeriut në tre gjenerata, në vitet '70 dhe teorinë e tij kanë hedhur rrënjë fillimisht në të drejtën evropiane⁷. Në ditët tona identifikojmë katër gjenerata të të drejtave të njeriut të cilat janë si më poshtë:

Gjenerata e parë e të drejtave të njeriut është ajo e të drejtave tradicionale civile dhe politike të sanksionuara në kushtetutat liberal-demokratike. Lindja e këtyre të drejtave daton rreth vitit 1789, një kohë kur, me fundin e Revolucionit Francez, ndërhyr miratimi i Deklaratës së të Drejtave të Njeriut dhe qytetarit. Bëhet fjalë për të drejta dhe liri negative. Të tilla të drejta individuale, kërkojnë nga të tjerët, duke përfshirë dhe autoritetet publike, detyrime thjesht negative: përmbajtjen nga sjellje të caktuara, mos kufizimin e një sjellje të caktuar, etj. Ishin të drejta që rridhnin nga kërkesa për një numër të lirive themelore deri atëherë të përjashtuara për shtresa të gjera të popullsisë, të tilla si e drejta për jetën dhe integritetin fizik, të drejtat që lidhen me lirinë e mendimit, besimit, shprehjes, të tubimit dhe organizimit, të pjesëmarrjes politike, e drejta e votës aktive dhe pasive. Pjesë e kësaj gjenerata janë të ashtëquajturat "të drejta klasike" si e drejta e

nel prisma del diritto comparato, Milano, Giuffrè, 2004, pag 189; Rodotà S, Tecno politica. La democrazia e le nuove tecnologie della comunicazione, Roma-Bari Laterza, 1997.

³ Shih www.kdnj.al/sq/content/të-drejtat-e-njeriut.

⁴ 4 Mucollari O, "Të drejtat ndërkombëtare të njeriut", Tiranë Shtëpia botuese Mirgeeralb, 2015.

⁵ Omari L, Anastasi A, "E drejta kushtetuese", Tiranë, Shtëpia botuese ABC, 2010, faqe 87.

⁶ Vasak K, "Human Rights: A Thirty-Year Struggle: The Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights", Paris, UNESCO Courier 30:11, United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization, 1977.

⁷ De Stefani P, Diritti umani di terza generazione, Studi e ricerche, AS 01 [2009], 2010. Në dispozicion në <http://www.jelsi.com/news/2010/11/diritti.pdf>

jetës, barazia para ligjit, e drejta e votës, liria e shprehjes, liria e besimit, etj.⁸ Ato shfaqen si një interes i mbrojtur drejtëpërdrejtë nga rendi juridik shtetëror. Këto të drejta janë mishëruar në nivel global dhe janë përfshirë në të drejtën ndërkombëtare për herë të parë nga nenet 3 deri në 21 të Deklaratës Universale të të Drejtave të Njeriut⁹ të vitit 1948 dhe më vonë në Paktin Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike të vitit 1966. Në Evropë, ato janë të mishëruara në Konventën Evropiane për të Drejtat e Njeriut¹⁰ të vitit 1953.

Gjeneratës së dytë të të drejtave të njeriut i përketin të drejtat ekonomike, sociale dhe kulturore. Ky brez i dytë e ka zanafillën pas luftës së dytë botërore në Deklaratën Universale të të Drejtave të njeriut të vitit 1948 dhe përfshin të drejtat ekonomike, shoqërore dhe kulturore (të tilla si e drejta për arsim, e drejta për një ambjent pune të sigurt e të shëndetshëm, e drejta për strehim të përshtatshëm, e drejta për sigurim social, shëndetësi, e drejta për të marrë pjesë në jetën shoqërore dhe kulturore etj.) edhe pse në Kushtetutën franceze të vitit 1791 janë përmendur për herë të parë të drejtat sociale, në formën e tyre embrionale. Këto të drejta u garantojnë anëtarëve të ndryshëm të shoqërisë kushte dhe trajtim të barabartë. Më idealiste si natyrë, këto të drejta janë më të vështira për t'u realizuar, sidomos nga shtetet në zhvillim¹¹. Njësoj si të drejtat e gjeneratës së parë, ato janë përfshirë në Deklaratën Universale të të Drejtave të Njeriut, dhe janë mishëruar në nenet 22 deri 28 të Deklaratës Universale, dhe në Paktin ndërkombëtar i të drejtave ekonomike, sociale dhe kulturore¹².

Të drejtat e gjeneratës së dytë përbëhen nga kërkesa specifike drejtuar shtetit, jo vetëm thjesht në liri të dhëna nga ky fundit. Në këtë rast nuk vlen vetëm kërkesa që pushtetet publike të mos ndërhyjnë në sferën e autonomisë private, por edhe kërkesa që këto pushtete të bëhen aktive, duke vepruar pozitivisht, duke marrë një angazhim më të madh, sepse nuk ishte më e mjaftueshme thjesht shpallja apo njohja e të drejtës në një tekst kushtetues, duke qenë shteti i detyruar t'i zbatojë, duke vënë në dispozicion mjetet e duhura. Edhe për të drejtat e gjeneratës

së dytë, jemi ende në perspektivën e shtetit, pasi janë arritje të qytetarëve përballë shtetit.

Për të drejtat e gjeneratës së tretë është folur qysh gjatë viteve 70 për të nxjerrë në pah një dimension të ri të të drejtave të njeriut; jo më individuale (gjenerata e parë) ose vetëm kolektive (gjenerata e dytë), por humanitare, më saktësisht, i të drejtave të solidaritetit njerëzor. Në themel të këtij brezi të të drejtave është nevoja për të kundërshtuar rendin e ri ndërkombëtar ekonomik, me një rend të ri ndërkombëtar humanitar të bazuar në solidaritetin midis anëtarëve të njerëzimit¹³. Të drejtat e brezit të tretë marrin formulimin e tyre kryesisht në dokumente ligjore ndërkombëtare dhe zhvillojnë së bashku katër linja kryesore: të drejtën për paqe, të drejtën për mbrojtjen e mjedisit, të drejtën për individin dhe familjen për kushtet e nevojshme për zhvillim, e drejta e trashëgimisë së përbashkët të njerëzimit. Bëjnë pjesë tek të drejtat e gjeneratës së tretë edhe ato të drejta që mbrojnë kategoritë e personave, të cilët konsiderohen të dobët dhe të ekspozuar ndaj rreziqeve të shkeljes së të drejtave të tyre si për shembull të drejtat e fëmijëve dhe të drejtat e grave. Këto të drejta janë krijuar më shumë si të drejta të popujve dhe të njerëzimit si një e tërë sesa si të drejta individuale, si në rastin e të drejtave të gjeneratës së parë dhe të dytë. Ndonjëherë të drejtat e brezit të tretë mund të bien ndesh me të drejtat tradicionale dhe zgjidhja e konflikteve të tilla nënkupton një vizion të qartë politik dhe gjykatat kompetente dhe të guximshme. Këto janë të drejta solidariteti, sepse çdo komb ka përgjegjësi ndaj popujve të tjerë, sidomos ndaj atyre që janë në situata të vështira. Mendoni, për shembull, problemin e zhvillimit: shumë vende janë në kushte varfërie të tilla që janë në pamundësi të furnizimit me ushqim për të gjithë banorët apo, me ilaçe për ata që janë prekur nga sëmundjet dhe nuk janë në gjendje të kurohen për shkak të mungesës së burimeve ekonomike për blerjen e ilaçeve. Përballë këtyre situatave nxitet ose duhet të nxitet detyra e solidaritetit e vendeve më të pasura kundrejt vendeve të ndryshme në nevojë. Përsa i përket të drejtave të kësaj gjenerate, Norberto Bobbio¹⁴ ka argumentuar se "kjo është një kategori

⁸ Omari L, Anastasi A, E drejta kushtetuese, Tiranë, shtëpia botuese ABC, 2010, faqe 93.

⁹ Deklarata Universale e të Drejtave të njeriut. Në dispozicion në <http://www.crca.al/sites/>.

¹⁰ Konventa Evropiane e të Drejtave të Njeriut, në dispozicion në <http://www.qbz.gov.al/>.

¹¹ Mucollari O, Të drejtat ndërkombëtare të njeriut, Tiranë, Shtëpia botuese Mirgeeralb, 2015, fq 21.

¹² International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, në dispozicion në www.refworld.org.

¹³ Cao M. T. e Siliani S. (2015), Nuove generazioni dei diritti, on line në dispozicion në <http://www.testimonianzeonline.com/2015/11/nuove-generazioni-dei-diritti>.

¹⁴ Bobbio N ka qenë një filozof, jurist, historian, politikan, dhe senator i përjetshëm në Itali. Shih

heterogjene dhe e paqartë, në të cilën autorë të ndryshëm bëjnë pohime të ndryshme, të tilla si të drejtat e solidaritetit, e drejta për paqe, e drejta për zhvillimin ekonomik dhe cilësisë së jetës, e drejta për një mjedis të mbrojtur, të drejtat e konsumatorëve".

Gjenerata e të drejtave të reja. Së fundi, ka një gjeneratë të katërt të të drejtave, të cilat, ende nuk janë përpunuar me saktësi duke qenë një fenomen i kohëve të fundit. Gjenerata e re e të drejtave rrjedh nga dimensionet e ri teknologjive të komunikimit dhe informacionit. Përballë zhvillimit të ekonomisë së re, teknikave të reja të marrjes, përpunimit dhe shpërndarjes së informacionit si dhe transferimit të këtij informacioni, kanë ardhur duke u konfiguruar të ashtuquajturat të drejtat e shoqërisë teknologjike. Të drejta të reja janë shfaqur në horizont si pasojë e marrëdhënieve të pushtetit publik me qytetarët, por sidomos, e rolit të progresit të teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK) dhe bioetikës¹⁵, fenomen ky i kohëve të fundit. Lindja e këtyre të drejtave të reja është rezultat i drejtpërdrejtë i zbulimeve që pasojnë përdorimin e teknologjive të reja. Në këtë kuptim, kërkesa për të drejtat e reja rrjedh nga kërcënimi i shkakuar nga përdorimi i të njëjtave teknologji që kanë një ndikim të rëndësishëm dhe në mënyrë të pashmangshme në kuadrin e të drejtave themelore.

Të drejtat e reja digjitale në thelb janë të drejta të njeriut në epokën e internetit. Për shembull të drejtat për privatësi në internet dhe liria e shprehjes, janë me të vërtetë zgjerime të të drejtave të barabarta dhe të patjetërsueshme të paraqitura në Deklaratën Universale të të

Drejta të Njeriut të Kombeve të Bashkuara. Sipas OKB-së, shkyçja e njerëzve nga interneti shkel këto të drejta dhe shkon kundër ligjit ndërkombëtar¹⁶.

Edhe në Kartën e të Drejtave Themelore të Bashkimit Evropian¹⁷ në nenet 3 (e drejta e integritetit të personit) dhe 8 (mbrojtja e të dhënave personale) të saj, iu dha statusi i të drejtave themelore situatave të reja që u shfaqën në bioetikë dhe informatikë¹⁸. Megjithatë, këto shpallje abstrakte në parim ka të ngjarë të mbeten në letër, nëse njohja e tyre formale nuk shoqërohet me institucione të forta që sigurojnë një zbatim të vazhdueshëm.

Të drejtat e njeriut në internet

Në vitet nëntëdhjetë, me përhapjen e internetit, institucionet e lidhura ngushtë me mbrojtjen e të drejtave të njeriut të tilla si OKB, fillojnë të diskutojnë të drejtat e njeriut dhe internetin. Megjithatë për shumicën e përdoruesve të internetit, kjo dukuri është ende shumë e re dhe emocionuese për t'u ndaluar dhe për të menduar për gjëra abstrakte të tilla si të drejtat e njeriut. Në fakt disa mendojnë që interneti është natyrisht i lirë dhe për këtë arsye nuk ka nevojë për institucionet e së kaluarës, duke përfshirë të drejtat e njeriut¹⁹.

Interneti ka transformuar ndjeshëm, madje ka revolucionarizuar mënyrën tonë të komunikimit, të shkëmbimit të informacionit dhe të organizimit të jetës shoqërore, politike dhe ekonomike. E ashtuquajtura "shoqëri e dijes" ka potencial të madh në nxitjen e zhvillimit të qëndrueshëm ekonomik dhe shoqëror, duke promovuar qarkullimin e dijes dhe duke ndikuar

<http://www.juragentium.org/topics/rights/it/bobbio.htm>.

¹⁵ Shih Angeletti L. R., Gazzaniga V, Storia, Filosofia ed etica generale della medicina, terza edizione, Elsevier Masson, 2008, faqe 163.

Shënim: Bioetika është përkufizuar si një fushë kërkimi që në sajë të disiplinave të ndryshme mbi të cilat mbështetet, ka si objekt të studimeve të saj kqyrjen (ekzaminimin) sistematik të sjelljes njerëzore në fushën e shkencës, jetës dhe shëndetit.

¹⁶ Hutt Rosamond, What are your digital rights, në dispozicion në <https://www.weforum.org/>. Akses i fundit në 27 dhjetor 2015. Shënim: Autori është referuar në Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue, në dispozicion në <http://www2.ohchr.org/>.

¹⁷ Carta dei Diritti Fondamentali dell'Unione Europea, (2000/C 364/01). Në dispozicion në <http://www.europarl.europa.eu/>.

¹⁸ "Çdo person ka të drejtën për integritet fizik dhe mendor. Në fushën e mjekësisë dhe biologjisë, duhet

të respektohen në mënyrë të veçantë pëlqimi i lirë dhe e drejta e informimit të personit në fjalë, në mënyrën e përcaktuar me ligj, ndalohen praktikatat eugjenike, ndalohen praktikatat për ta bërë trupin e njeriut dhe pjesët e tij burim të fitimit financiar, ndalohet klonimi riprodhues i qenieve njerëzore" (neni 3), dhe "Çdo person ka të drejtën e mbrojtjes së të dhënave të tij personale. Këto të dhëna duhet të jenë të përpunuara në bazë të parimit të besimit, për qëllime të caktuara dhe me pëlqimin e personit në fjalë apo në një bazë tjetër legjitime të përcaktuar me ligj. Çdo person ka të drejtën për të hyrë në të dhënat e mbledhura në lidhje me të dhe të kërkojë korrigjimin. Respektimi i këtyre rregullave është subjekt i kontrollit nga një autoritet i pavarur" (neni 8).

¹⁹ De Martin J. C, Liberté, égalité, Internet. Per una Carta dei diritti digitali, në dispozicion në <http://www.lastampa.it/2015/03/28/cultura/libertegalit-internet-per-una-carta-dei-diritti-digitali>.

thellësisht dinamikën e demokratizimit dhe promovimit të të drejtave të njeriut²⁰.

Interneti po shfaqet si "pushteti i pestë" i aftë për të promovuar fuqizimin e qeverive dhe mediave në mbarë botën. Në të njëjtën kohë, përdorimi gjithnjë e më i përhapur i platformave të rrjetit dhe pajisjeve portative ka ekspozuar përdoruesit kundrejt rreziqeve të reja, si keqpërdorimi i të dhënave personale për qëllime të ndryshme, shkelja e sigurisë së vetë infrastrukturave etj. Sipas *Stefano Rodotès*, interneti është hapësira publike më e madhe që njerëzimi ka njohur. Interneti është gjithashtu një ekosistem kompleks²¹.

Së pari, ai është një vend i rëndësishëm i prodhimit dhe shkëmbimit të njohurive dhe, si i tillë, është një burim i paçmuar për edukimin, informimin, hulumtimet, dhe zhvillimin e popujve. Promovimi i aksesit në informacion, gjithashtu promovon mekanizma të transparencës dhe qeverisjes së mirë.

Së dyti, interneti është motori i ekonomisë globale, nxitës jo vetëm i inovacionit, por edhe i infrastrukturës kryesore për pjesëmarrjen e sipërmarrjeve lokale në ekonominë globale. Së treti, interneti është një platformë komunikimi ndërpersonale i cili, në sajë të përhapjes së pajisjeve të lëvizshme, është bërë mjeti kryesor i komunikimit, në gjendje për të thyer barrierat gjeografike dhe për të çelur kanale të reja ndërmjet institucioneve publike dhe qytetarëve, duke nxitur krijimtarinë, shpërndarjen dhe pjesëmarrjen.

Së fundmi, interneti është një mjet gjithnjë e më i domosdoshëm për organizimin shoqëror dhe pjesëmarrjen e qytetarëve në punët publike.

Në të njëjtën kohë interneti është shndërruar në një makinë survejimi qeveritare. Kjo nuk ndodh vetëm në Kinë, Iran, Rusi apo vende të tjera autoritare, por madje siç dokumentohet nga Edëard Snoëden edhe në vendet me tradita të forta demokratike në të dy anët e Atlantikut.

Të drejtat virtuale ose digjitale të cilat janë shfaqur rishtazi janë në thelb të drejtat e njeriut në epokën e internetit. Këto të drejta përshkruajnë të drejtat e njeriut që lejojnë individët të kenë akses, të përdorin, të krijojnë dhe të botojnë në median digjitale ose të hyjnë dhe të përdorin kompjuterat, pajisjet e tjera

elektronike dhe rrjetet e komunikimit. Termi është veçanërisht i lidhur me mbrojtjen dhe realizimin e të drejtave ekzistuese, të tilla si e drejta për privatësi ose liria e shprehjes, në kontekstin e teknologjive të reja digjitale, sidomos në internet. E drejta e aksesit në internet është njohur si e drejtë nga legjislacioni i disa vendeve²².

E drejta për privatësi dhe liria e shprehjes në internet, për shembull, janë me të vërtetë zgjerime të të drejtave të barabarta dhe të patjetërsueshme të parashikuara në Deklaratën Universale të të Drejtave të Njeriut të Kombeve të Bashkuara. Sipas OKB-së, "shkëputja e njerëzve nga interneti shkel këto të drejta dhe është në kundërshtim me ligjin ndërkombëtar"²³.

Analiza e ndikimit të internetit tek të drejtat e njeriut nuk mund të kufizohet vetëm në zbulimin e sfidave të reja apo të ndonjë mangësie në sistemin e mbrojtjes të këtyre të drejtave në raport me progresin e vazhdueshëm teknologjik. Në lidhje me këtë aspekt, studiuesit mund të verifikojnë mënyrën e reagimit të modelit ekzistues të të drejtave të njeriut, të parashikuar apo të sanksionuar në kushtetuta, në raport me përhapjen e internetit. Në një fazë ku asnjë zgjidhje nuk mund të parashikohet me siguri, kjo do të duket një sipërmarrje e lavdërueshme tashmë në përpjekjen për të përcaktuar kushtet e marrëdhënieve ndërmjet një ngjarjeje në thelb postmoderne, si lindja dhe zhvillimi i rrjetit të internetit, dhe atyre vlerave të transpozuar dhe të njohura nga kushtetutat republikane, bija të modernizmit iluminist²⁴.

Natyra hibride e internetit, nga njëra anë një instrument dhe mjet i lirisë, dhe në anën tjetër një kërcënimin kanosës, ngre problemin e konsistencës ligjore si të mundësive të reja për veprim të ofruara nga interneti, si të kërkesave të reja të mbrojtjes së të drejtave që individi i parashtron sistemit ligjor si pasojë e zhvillimeve të vrullshme të realitetit virtual.

Pas përcaktimit nëse këto të drejta të reja në raport me zhvillimin e teknologjive janë të drejta subjektive mbetet ende i paqartë statusi i tyre, nëse janë të drejta kushtetuese dhe a duhet një përditësim formal i katalogut të të drejtave të njeriut të parashikuara nga Kushtetutat dhe dokumentet e tjera? Përsa i përket kësaj qasjeje

²⁰ Importanza di internet në dispozicion në <http://discussionepubblica.ideascale.com/a/dtd/importanza-di-internet/>.

²¹ La posizione italiana sui principi fondamentali di Internet, pdf në dispozicion në <http://download.repubblica.it/>.

²² Lucchi N, "Access to Network Services and Protection of Constitutional Rights: Recognizing the Essential Role of Internet Access for the Freedom of

Expression", Cardozo Journal of International and Comparative Law (JICL), Vol. 19, No. 3, 2011. Në dispozicion në <http://papers.ssrn.com>

²³ What-are-your-digital-rights-explainer, në dispozicion në <https://www.weforum.org>.

²⁴ Caruso C, L'individuo nella rete: i diritti della persona al tempo di internet, fq 5, në dispozicion në www.forumcostituzionale.it/wordpress/images/stories/pdf/documenti_forum/paper/0406_caruso.pdf.

ka studiues që besojnë se interneti ka përfshirë në sistemet ligjore situata të reja subjektive të tilla si psh e drejta e aksesit në internet²⁵.

Ky orientim doktrinor e konsideron të drejtën për akses në internet, një të drejtë sociale, e cila detyron autoritetet publike që t'i sigurojnë individit mjetet materiale për të patur akses me brez të gjerë dhe lidhje të shpejtë²⁶.

Të drejtat e përdoruesve në internet

Me rëndësi strategjike për rajonin tonë është *Udhëzuesi Për të Drejtat e Përdoruesve në Internet*²⁷ në kuadër të Këshillit të Evropës i cili, në një kontekst të fragmentuar si Evropa, nga prilli 2014 rreshtohet kundër mbikëqyrjes pa dallim të përdoruesve të internetit duke argumentuar se vetëm një gjykatë mund të kufizojë të drejtat e përdoruesve në internet dhe lirinë e tyre të shprehjes. Strategjia e Rregullimit të Internetit e Këshillit të Evropës 2012-2015 së bashku me Udhëzuesin u kushton rëndësi të drejtave të përdoruesve të internetit. Kapitulli "Maksimizimi i të Drejtave dhe Lirive për Përdoruesit e Internetit", i cili kishte për qëllim promovimin e aksesit dhe përdorimin më të mirë të internetit, përfshinte si linjë të veprimit: "hartimin e një përmbledhjeje të të drejtave ekzistuese të njeriut për përdoruesit e internetit për t'i ndihmuar në komunikimin me aktorë kyç të internetit dhe agjencitë qeveritare dhe në kërkimin e rekursit të efektshëm, kur ata konsiderojnë se të drejtat dhe liritë e tyre janë prekur negativisht: për të raportuar një incident, për të paraqitur një ankesë ose për të kërkuar një të drejtë, dëmshpërblim apo formë tjetër të rekursit".

Këshilli i Evropës në prill të 2014 në kuadër të mbledhjes së 1197 të zëvendësministrave nëpërmjet një rekomandimi²⁸ rikujtoi që "shtetet anëtare janë të detyruara të garantojnë për çdo person brenda juridiksionit të tyre mbrojtjen e lirive dhe të drejtave të njeriut të sanksionuara në Konventën Evropiane" duke shtuar se "i njëjti detyrim vlen njësoj dhe në kontekstin e përdorimit të internetit". Duhet të zbatohen gjithashtu në këtë fushë konventat dhe instrumentet e tjera të Këshillit të Evropës për mbrojtjen e lirisë së shprehjes, lirisë së aksesit në informacion, lirisë së mbledhjes, mbrojtjes kundër kriminalitetit

kibernetik, të drejtës për jetë private dhe mbrojtjes së të dhënave personale.

Në internet apo jashtë tij të gjithë duhet të trajtohen si njerëz, persona, qytetar duke respektuar të gjitha të drejtat themelore të fituara.

Rekomandimi i Këshillit të Evropës vazhdon më tej duke u shprehur se: përdoruesit e internetit duhet të ndihmohen që të kuptojnë të drejtat e njeriut që ata gëzojnë on line dhe të mund ti ushtrojnë ato edhe kur janë vendosur kufizime ose kur ka ndërhyrje shqetësuese në të drejtat dhe liritë e tyre²⁹.

Kjo nënkupton se përdoruesit e internetit duhet të jenë të informuar për mënyrën e aksesit dhe mjetet juridike të ankimit me qëllim shfrytëzimin në mënyrë efektive të tyre.

Në dritën e mundësive të ofruara nga interneti në fushën e transparencës dhe përgjegjësisë në ushtrimin e punëve publike, përdoruesve duhet tu krijohen kushtet për përdorimin e internetit që të mund të marrin pjesë në jetën demokratike. Për t'u siguruar që të drejtat ekzistuese të njeriut dhe liritë themelore të aplikohen njësoj jashtë internetit dhe në internet, Komiteti i Ministrave rekomandon³⁰ që shtetet anëtare të promovojnë Udhëzuesin midis qytetarëve, autoriteteve publike dhe aktorëve të sektorit privat si dhe të marrin masa specifike në lidhje me zbatimin e tij, në mënyrë që t'u mundësojnë përdoruesve ushtrimin e plotë të të drejtave të tyre të njeriut dhe lirive themelore gjatë përdorimit të internetit; të vlerësojnë, të shqyrtojnë rregullisht dhe, sipas rastit, të heqin kufizimet në lidhje me ushtrimin e të drejtave dhe lirive në internet, sidomos kur nuk janë në përputhje me këtë Konventë, nën dritën e jurisprudencës përkatëse të Gjykatës Evropiane të të Drejtave të Njeriut. Çdo kufizim duhet të jetë i përshkruar me ligj, i nevojshëm në një shoqëri demokratike, të ketë një qëllim të ligjshëm dhe të jetë proporcional me qëllimin legjitim; të sigurohen që përdoruesit e internetit kanë qasje në korrigjime efektive kur të drejtat dhe liritë e tyre janë të kufizuara ose kur ata besojnë se të drejtat e tyre janë shkelur. Kjo kërkon rritjen e koordinimit dhe bashkëpunimit midis institucioneve, subjekteve dhe komuniteteve përkatëse. Gjithashtu, kërkon angazhimin e sektorit privat dhe organizatave të

²⁵ Frosini E. T, Il diritto costituzionale di accesso a internet, Rivista Aic N°: 1/2011. Në dispozicion në <http://www.rivistaaic.it/>.

²⁶ Caruso C, L'individuo nella rete: i diritti della persona al tempo di internet, fq 9, në dispozicion në www.forumcostituzionale.it/wordpress/images/stories/pdf/documenti_forum/paper/0406_caruso.pdf.

²⁷ Recommendation CM / Rec (2014) 6 of the Committee of Ministers to member states on a guide

rights for Internet users. Në dispozicion në https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.

²⁸ Recommendation CM / Rec (2014) 6 of the Committee of Ministers to member states on a guide rights for Internet users.

²⁹ Rodota S, Masero A, Scorza G, Internet, i nostri diritti, Editori Laterza, 2016 faqe 4.

³⁰ Sipas kushteve të nenit 15.b të Statutit të Këshillit të Evropës.

shoqërisë civile, dhe bashkëpunimin efektiv me këta aktorë.

Në varësi të kontekstit kombëtar, kjo mund të përfshijë mekanizma dëmshpërblimi, si ato të parashikuara nga autoritetet e mbrojtjes së të dhënave, institucionet kombëtare të të drejtave të njeriut (si avokatët e popullit), proceset gjyqësore dhe linjat e drejtpërdrejta; të promovojnë koordinimin me aktorë të tjerë shtetërorë dhe jo-shtetërorë, brenda dhe përtej Këshillit të Evropës, në lidhje me standardet dhe procedurat të cilat kanë një ndikim në mbrojtjen e të drejtave të njeriut dhe lirive themelore në internet; të inkurajojnë sektorin privat për t'u angazhuar në dialog të sigurtë me autoritetet përkatëse shtetërore dhe shoqërinë civile në ushtrimin e përgjegjësisë së tyre korporative sociale, në veçanti për transparencën dhe llogaridhënien e tyre, në përputhje me "Parimet udhëzuese mbi Biznesin dhe të Drejtat e Njeriut: zbatimi i Kornizës për 'Mbrojtje, Respekt dhe Korrigjim' të Kombeve të Bashkuara".

Sektori privat duhet gjithashtu të inkurajohet që të kontribuojë në përhapjen e udhëzuesit; të inkurajojë shoqërinë civile për të mbështetur përhapjen dhe aplikimin e udhëzuesit në mënyrë që të sigurohet një mjet efektiv për përdoruesit e internetit.

Interneti ka vlerën e shërbimit publik. Individët, komunitetet, institucionet publike dhe kompanitë private mbështeten në internet për të ushtruar biznesin e tyre dhe kanë të drejtë të presin që shërbimet online të jenë të aksesueshme, të ofrohen pa diskriminim, të përbalueshme, të sigurta, të besueshme dhe të vazhdueshme. Përveç kësaj, gëzimi i të drejtave të njeriut dhe lirive themelore të përdoruesve të internetit nuk duhet të jetë objekt i çfarëdo kufizimi të paligjshëm, të panevojshëm ose disproporcional.

Udhëzuesi është i bazuar në të drejtat dhe liritë që përmban Konventa Evropiane e të Drejtave të Njeriut dhe interpretimin e këtyre të drejtave nga Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut, si dhe në instrumente të tjera dhe tekste ligjore të Këshillit të Evropës, dhe është miratuar në 16 prill 2014 nga Komiteti i Ministrave. Udhëzuesi nuk përcakton të drejta të reja të njeriut dhe liri themelore. Ai bazohet në standardet ekzistuese të të drejtave të njeriut dhe mekanizmat e zbatimit³¹.

Në përgjithësi, Këshilli vë në dukje që "të drejtat e përdoruesve përcaktohen në kushtet e shërbimit të kompanive të internetit, të cilat janë kryesisht kushtet kontraktuale, shqyrtime të

gjata ligjore mbi këtë temë, të cilat rrallë lexohen, dhe gjithnjë e më rrallë janë të kuptueshme". Udhëzuesi është zhvilluar nga një konsultim i shumë palëve të interesuara me qeveritë, kompanitë private dhe ofruesit e shërbimeve të komunikimit online, organizatat e shoqërisë civile dhe përfaqësues të komunitetit teknik dhe botës akademike dhe fokusohet në disa të drejta themelore si më poshtë:

E drejta e aksesit dhe e mosdiskriminimit: interneti është një mënyrë e rëndësishme për të ushtruar të drejtat dhe liritë, dhe për të marrë pjesë në demokraci. E drejta e aksesit është një mjet për të ushtruar të drejtat e tjera njerëzore. Si rregull i përgjithshëm, përdoruesit nuk duhet të jenë "të shkyçur" nga interneti kundër vullnetit të tyre, përveç kur është vendosur nga një gjykatë.

Liria e shprehjes dhe informacionit: përdoruesit kanë lirinë për të shprehur mendimet e tyre në internet dhe të drejtën e përdorimit të informacioneve dhe mendimeve të të tjerëve.

Liria e mbledhjes, organizimit dhe pjesëmarrjes: përdoruesit kanë lirinë për të zgjedhur çdo faqe elektronike, aplikim apo shërbim tjetër me qëllim organizimi dhe tubimi. Ata gjithashtu kanë të drejtë të protestojnë në mënyrë paqësore në internet. Megjithatë, përdoruesit duhet të jenë të vetëdijshëm se mund të përballen me pasojat ligjore nëse protesta në internet, sjell bllokim, ndërprerje të shërbimeve ose dëmtim të pronës së të tjerëve.

Privatësia dhe mbrojtja e të dhënave personale: të dhënat personale, duhet të përpunohen vetëm kur përdoruesit e internetit janë dakord ose përpunimi i tyre parashikohet me ligj. Përdoruesit duhet të informohen për të dhënat personale që janë përpunuar apo transferuar palëve të tjera, kur, nga kush, për çfarë qëllimi dhe duhet të ushtrojnë kontroll mbi ta (për të verifikuar saktësinë e tyre, të kërkojnë ndreqjen ose fshirjen). Përdoruesi nuk duhet të jetë subjekt i masave të përgjithshme të vëzhgimit dhe përgjimit, me përjashtim të rrethanave të veçanta të parashikuara me ligj, si në rastin e ndjekjes penale.

Edukimi dhe arsimimi: përdoruesit duhet të kenë të drejtën e aksesit të internetit për edukimin dhe arsimim e tyre on line.

Mbrojtja e fëmijëve dhe të rinjve: fëmijët dhe të rinjtë kanë të drejtë për një mbrojtje dhe përkrahje të vecantë kur përdorin internetin. Nëse përmbajtja e publikuar prej tyre rrezikon dinjitetin, sigurinë, apo privatësinë, ose mund të

anëtare të Këshillit të Evropës. Në memorandumin shpjegues të Rekomandimit gjendet informacion më i hollësishëm shpjegues i udhëzuesit.

³¹ Ky udhëzues është pjesë e një rekomandimi të miratuar nga Komiteti i Ministrave të 47 shteteve

jetë e dëmshme për ta në të ardhmen, me kërkesën e tyre, duhet të eliminohet brenda një periudhe të shkurtër kohe. Ata duhet gjithashtu të jenë të mbrojtur nga ndërhyrjet në zhvillimin e tyre fizik, mendor dhe moral, në veçanti përsa i përket abuzimit dhe shfrytëzimit seksual.

E drejta për mjete efektive ligjore për shkeljet: përdoruesit kanë të drejtë për mjete efektive ligjore kur të drejtat e tyre janë kufizuar ose shkelur. Mjetet efektive ligjore mund të sigurohen direkt nga ofruesit e shërbimeve të internetit, nga autoritetet publike dhe/ose institucionet kombëtare për të drejtat e njeriut, dhe mund që në varësi të shkeljes në fjalë, të kryejnë hetime, të japin shpjegime, përgjigje, korrigjime, të kërkojnë ndjesë, riintegrim, rilidhje të linjës së internetit dhe kompesim.

Refleksione përmbyllëse

Nga analiza e mësipërme mund të arrijmë në disa refleksione përmbyllëse, të cilat na vërtetojnë se në ditët tona sipas doktrinës është zhvilluar një gjeneratë e të drejtave të reja, të cilat, ende nuk janë përpunuar me saktësi duke qenë një fenomen i kohëve të fundit.

Risitë shkencore dhe teknologjike kanë ndikuar në dimensionin e të drejtave themelore dhe ky ndikim është i destinuar të vazhdojë edhe në të ardhmen. Kjo kategori e të drejtave të reja ka gjetur tashmë njohje në dokumenta ndërkombëtare dhe mbikombëtare, në kushtetuta dhe ligje.

Të drejtat e reja janë ato që lidhen me fushën e teknologjive të reja të komunikimit. Ato janë

shfaqur në horizont si pasojë e marrëdhënieve të pushtetit publik me qytetarët, por sidomos, e rolit të progresit të teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK) dhe bioetikës, fenomen ky i kohëve të fundit.

Lindja e këtyre të drejtave të reja është rezultat i drejtpërdrejtë i zbulimeve që pasojnë përdorimin e teknologjive të reja. Në këtë kuptim, kërkesa për të drejtat e reja rrjedh nga kërcënimi i shkakuar nga përdorimi i të njëjtave teknologji që kanë një ndikim të rëndësishëm dhe në mënyrë të pashmangshme në kuadrin e të drejtave themelore. Në këtë kategori përfshihen të drejtat virtuale ose digjitale, të cilat janë në thelb të drejtat e njeriut në epokën e internetit. Këto të drejta përshkruajnë të drejtat e njeriut që lejojnë individët të kenë akses, të përdorin, të krijojnë dhe të botojnë në median digjitale ose të hyjnë dhe të përdorin kompjuterat, pajisjet e tjera elektronike dhe rrjetet e komunikimit. Termi është veçanërisht i lidhur me mbrojtjen dhe realizimin e të drejtave ekzistuese, të tilla si e drejta për privatësi ose liria e shprehjes, në kontekstin e teknologjive të reja digjitale, sidomos në internet.

Analiza e ndikimit të internetit tek të drejtat e njeriut nuk mund të kufizohet vetëm në zbulimin e sfidave të reja apo të ndonjë mangësie në sistemin e mbrojtjes të këtyre të drejtave në raport me progresin e vazhdueshëm teknologjik. Në lidhje me këtë aspekt, studiuesit mund të verifikojnë mënyrën e reagimit të modelit egzistues të të drejtave të njeriut, të parashikuar apo të sanksionuar në kushtetuta, në raport me përhapjen e internetit.

Literaturë

- Rodota S, Masero A, Scorza G, *Internet, i nostri diritti*, Editori Laterza, 2016
- Rodota S, *Diritti umani e nuove tecnologie. Në dispozicion në* <http://www.infoleges.it/>.
- Rodota S, *Tecnologia e diritti*, Bologna, Il Mulino, 1995.
- Frosini T. E, *Tecnologie e libertà costituzionali*, G. Comandè e G. Ponzalli (a cura di) in *Scienza e diritto nel prisma del diritto comparato*, Milano, Giuffrè, 2004.
- Rodotà S, *Tecnopolitica. La democrazia e le nuove tecnologie della comunicazioni*, Roma-Bari, Laterza, 1997.
- Mucollari O, "Të drejtat ndërkombëtare të njeriut", Tiranë „Shtëpia botuese Mirgeeralb, 2015.
- Omari L, Anastasi A, "E drejta kushtetuese", Tiranë, Shtëpia botuese ABC, 2010.
- De Stefani P, *Diritti umani di terza generazione, Studi e ricerche*, AS 01 [2009] 11-23. Në dispozicion në <http://www.jelsi.com/news/2010/11/diritti.pdf>.
- Cao M. T. e Siliani S, *Nuove generazioni dei diritti, on line në dispozicion në* <http://www.testimonianzeonline.com/2015/11/nuove-generazioni-dei-diritti>.
- Caruso C, *L'individuo nella rete: i diritti della persona al tempo di internet, në dispozicion* www.forumcostituzionale.it/wordpress/images/stories/pdf/documenti_forum/paper/0406_caruso.pdf.
- Recommendation CM / Rec (2014) 6 of the Committee of Ministers to member states on a guide rights for Internet users.

*Në dispozicion në
https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.*

- *Internet user rights guide. Në dispozicion në <http://www.coe.int/en/web/internet-users-rights/guide>.*

Aspekte juridiko-civile mbi ndikimin e legjislacionit kombëtar e atij ndërkombëtar në mbrojtjen e trashëgimisë arkeologjike Shqiptare

Prof.Asoc.Dr. Saimir Shatku

Lektor në Universitetin e Tiranës

s_shatku@yahoo.com

Abstrakt

Sa e rëndësishme është për ne, popullsinë e ditëve të sotme, të zbulojmë dhe të njohemi me historinë e krijimit dhe të zhvillimit të njerëzimit që nga periudhat fillestare të saj?

Trashëgimia kulturore sëbashku me të gjitha degët e saj përfaqëson fakte thelbësore mbi njohjen dhe zhvillimin e historisë mbarënjëzore ndër shekuj për shumë vende të botës. Pikërisht njohja me secilën etapë historike të zhvillimeve kulturore botërore ndër vite, të cilat sëbashku me karakteristikat e tyre specifike përbëjnë historinë e veçantë të identifikimit të një vendi, na ndihmon që të kuptojmë më mirë prejardhjen tonë, përkatësinë shoqërore dhe trashëgiminë kulturore të vendit të origjinës.

Arkeologjia, si pjesë e pandarë e shkencave historike që studiojnë procese të tëra evoluimi të njerëzimit kudo në botë dhe trashëgiminë e tyre kulturore, veçanërisht për periudhat kur mungojnë burimet e shkruara, duke u mbështetur vetëm në gjurmët e mbetura të jetës së popullsisë të lashta, që ruhen në rrënojat e vendbanimeve dhe në varrezat e tyre, të tilla si: ndërtime, vepra arti, sende të përdorimit të përditshëm, mbishkrime, monedha etj., të cilat gjatë studimit të tyre dëshmojnë për veprimtarinë ekonomike, shoqërore e politike, të një shoqërie apo të një popullsie të veçantë, na ndihmon të hedhim dritë mbi fakte të panjohura mbi funksionimin dhe zhvillimin e një shoqërie të caktuar që nga lashtësia e deri në aktualitetin e sotëm.

Duhet përmendur fakti se asnjë shkencë e re, apo disiplinë e së drejtës nuk mund të zhvillohet dhe të ushtrojë veprimtarinë e saj efektive, nëse nuk ekziston një kuadër i plotë ligjor, i miratuar për ta rregulluar atë apo pasojat që vijnë prej shtrirjes së saj në objekte të ndryshme. E njëjta gjë mund të thuhet edhe për shkencën e

arkeologjisë, e cila nuk mund të funksiononte nëse nuk do të rregullohej nga aspekte të legjislacionit përkatës për të, si në sajë të një kuadëri ligjor kombëtar, ashtu edhe atij ndërkombëtar. Për këtë arsye, në këtë punim vëmendje do të marrë trajtimi i disa aspekteve kryesore të legjislacionit specifik, i cili rregullon dhe mbron fushën e veprimit të arkeologjisë në Shqipëri.

Fjalë kyçe: *Arkeologji; trashëgimi; kulturë; legjislacion; mbrojtje*

Abstract

How important is it for us, the population of today, to discover and become familiar with the history of the creation and development of mankind from its initial periods?

Cultural heritage together with all its branches represent essential facts about the knowledge and development of the whole human history over the centuries for many countries of the world. Knowing each historical stage of the world's cultural developments over the years, which together with their specific characteristics constitute the special history of the identification of a country, helps us to better understand our origin, social affiliation and cultural heritage of the country of origin.

Archaeology, as an integral part of the historical sciences that study entire processes of evolution of humanity anywhere in the world and their cultural heritage, especially for periods when there are no written sources, relying only on the remaining traces of the life of ancient populations, that are preserved in the ruins of settlements and in their cemeteries, such as: buildings, works of art, items of daily use, inscriptions, coins, etc., which during their study

testify to the economic, social and political activity of a society or a particular population, helps us shed light on unknown facts about the functioning and development of a certain society from antiquity to the present day.

It should be mentioned that no new science or discipline of law can develop and exercise its effective activity, if there is no complete legal framework, approved to regulate it or the consequences that come from its extension in different objects. The same can be said for the science of archaeology, which could not function if it were not regulated by aspects of the legislation relevant to it, both thanks to a national and international legal framework. For this reason, in this paper attention will be paid to the treatment of some main aspects of the specific legislation, which regulates and protects the field of action of archeology in Albania.

Keywords: *Archaeology; inheritance; culture; legislation; defence*

1. Hyrje

Trashëgimia kulturore përfaqëson ruajtjen ndër shekuj të tërësisë së pasurive apo objekteve fizike me rëndësi të veçantë për një shoqëri të caktuar, e cila merr të gjitha masat e nevojshme për kujdesin, mbrojtjen dhe kalimin e tyre nga brezat e kaluar, tek brezat e tashëm, e më vonë në kohë atyre të ardhshëm. Trashëgimia kulturore përfshin **kulturën materiale** (të tillë si ndërtesat, monumentet, peizazhet, librat, veprat e artit dhe objektet e ndryshme), **kulturën shpirtërore**, (të tilla si folklori, traditat, gjuha dhe njohurit tradicionale), si dhe **trashëgiminë natyrore** (duke përfshirë peisazhet e rëndësishme kulturore). Në këtë punim, vlerë të madhe merr trajtimi i shkencës së arkeologjisë në Shqipëri, trajtuar nën mbrojtjen dhe rëndësinë që i kushton legjislacioni shqiptar zhvillimit të saj.

Arkeologjia si shkencë më vetë përfaqëson si ndër degët kryesore të kulturës materiale, e cila përgjatë zhvillimit të studimeve të saj mbi objekte të caktuara përdor disa kritere, të cilat i japin të drejtën ekskluzive kësaj shkence që të veprojë mbi to. Në mënyrë që një objekt të përbëjë objekt studimi për arkeologjinë duhet të:

- paraqesë një kryevepër gjeniale krijuese të njeriut ose rëndësi kulturore;
- ekspozon një shkëmbim të rëndësishëm të vlerave njerëzore, në një hark kohor, ose brenda një zone kulturore në botë, në zhvillimin e arkitekturës ose teknologjisë, artit monumental,

planifikimit urbanistik, ose dizajn të peizazhit;

- të mbajnë një dëshmi unike ose të paktën të jashtëzakonshme për një traditë kulturore apo një qytetërim i cili jeton apo është zhdukur;
- është një shembull i shkëlqyer i një lloji të ndërtimit, arkitekturës, apo ansambël teknologjik apo peizazhin i cili ilustron një fazë të rëndësishme në historinë njerëzore;
- është një shembull i shkëlqyer i vendbanimeve njerëzore tradicionale, shfrytëzimi i tokës, ose shfrytëzimi i detit që është një përfaqësues i një kulture, ose ndërveprimi i njeriut me natyrën veçanërisht kur ajo është prekur nga ndikim e ndryshimeve të pakthyeshme;
- është e lidhur dukshëm ose drejtpërdrejt me ngjarje apo tradita që jetojnë, me ide, ose me besime, me veprat artistike dhe letrare të një rëndësie të jashtëzakonshme universal.

2. Rëndësia e zhvillimit të arkeologjisë për trashëgiminë kulturore të një vendi

- ❖ Lind pyetja: *Përse një vend i caktuar i kushton rëndësi të veçantë zhvillimit dhe mbrojtjes së arkeologjisë?*

Në përgjigje të kësaj pyetje mund të themi se:

- Çdo vend në botë dhe çdo shoqëri shpreh interes për njohjen me prejardhjen e saj;
- Prania e objekteve arkeologjike dëshmon historinë e krijimit, zhvillimit dhe ekzistencës së një vendi;
- Qytetërimet e lashta, apo objektet mijëra vjeçare dëshmojnë për kulturën specifike të një shoqërie të caktuar;
- Zbulimet arkeologjike japin detaje mbi mënyra të jetesës dhe faktorë të shumtë zhvillimi për kultura të ndryshme;
- Zbulimet arkeologjike përbëjnë atraksione për zhvillimin e turizmit kulturor;
- Përkatësia dhe lidhja e një shoqërie me zbulime arkeologjike i jep asaj shoqëria apo atij vendi një pozicion të caktuar në rendin kulturor dhe zhvillimet e ndryshme në nivel botëror.

3. Zhvillimet arkeologjike ndër vite në Shqipëri

Shqipëria si një vend me kulturë shumë të lashtë dhe me pozitë të favorshme gjeografike, ku janë gërrshetur kulturat më të rëndësishme të botës

antike në pellgun e Mesdheut, i cili njihet si një prej djepeve më të rëndësishme të civilizimit botëror, ruan në brendësi të saj një numër të konsiderueshëm të pikave arkeologjike, të cilat janë dëshmi e plotë e këtij qytetërimi¹.

Kërkimet arkeologjike në Shqipëri filluan vonë për shkak të ngjarjeve të shumta historike deri në krijimin e shtetit të pavarur shqiptar në 1912. Edhe pas krijimit të shtetit të pavarur shqiptar nën kryesinë e Ismail Qemalit, u desh kohë që të formoheshin dhe vepronin disiplinat shkencore të fushave shoqërore e natyrore të cilat do të fillojnë veprimtarinë kryesisht pas Luftës së II Botërore². Arkeologjia kaloi në disa faza deri sa u formua si disiplinë më vete³.

Zanafilla e saj në aspektin institucional nis në vjeshtën e vitit 1948 kur krijohet Grupi arkeologjik dhe Muzeu Arkeologjik Etnografik në përbërje të Institutit të Shkencave në Tiranë. Më 1948 u çel Muzeu i parë arkeologjik-etnografik, dhe arkeologët shqiptarë filluan gjurmimet e para sistematike në Apoloni e më pas në tumat e Matit⁴. Grupi i arkeologëve në vitet më pas do të shtrinte veprimtarinë gjurmuese e kërkimore arkeologjike në gjithë Shqipërinë, duke kaluar gradualisht në forma organizimi më të mëdha siç ishte Sektori i Arkeologjisë në Institutin e Historisë (1964), Qendra e Kërkimeve arkeologjike (1976) e Akademisë së Shkencave e cila u shndërrua në Institutin e Arkeologjisë (1991) dhe nga viti 2008 Instituti i Arkeologjisë bëhet pjesë e Qendrës së Studimeve Albanologjike. Gjatë kësaj periudhe arkeologjia shqiptare realizoi jo vetëm zbulime të mëdha të kulturës materiale e shpirtërore të qytetërimeve të shkuara (vendbanime, qytete, monumente e objekte) nëpërmjet qindra ekspeditave

kërkimore në terren, por forcoi edhe qëndrueshmërinë e saj si shkencë e veçantë⁵.

Ndryshimet e mëdha demokratike dhe përpjekjet e Shqipërisë për tu afruar e integruar me vendet e tjera evropiane në fillim të viteve 90, krijuan kushte të reja për zhvillimin e kërkimit shkencor sipas modeleve perëndimore duke dalë kështu nga mbyllja e gjatë prej disa dekadash izolim gjatë sundimit komunist. Kërkimi i deriatëhershëm i mbështetur vetëm në burimet e mjetet e brendshme duke mos shfrytëzuar sa e si duhet përparimet e shkencës dhe teknikës evropiane e botërore, po bëhej gjithnjë e më frenues për zhvillimin e arkeologjisë shqiptare.

Organizimi i projekteve të para të bashkëpunimit për kërkimet arkeologjike të aplikuara në Apoloni e Sovjan të Korçës me arkeologë nga Franca, në Butrint me arkeologë nga Anglia e Greqia pas viteve 90' dhe eksperiencia e fituar nga këto bashkëpunime, treguan jo vetëm mundësitë e reja për kërkime në të gjitha fushat me mjete e metoda bashkëkohore, por edhe për kualifikimin e specialistëve të rinj të arkeologjisë. Këto zhvillime ndodhën në periudhën kur Shqipëria kalonte vështirësi të mëdha, në kushtet e transformimit politik, ekonomik dhe shoqëror. Megjithatë Instituti i Arkeologjisë u përfshi hap pas hapi në një veprimtari të gjerë kërkimore duke organizuar projekte bashkëpunimi me universitete e institucione simotra të vendeve perëndimore. Projektet shumëvjeçare të gjurmimeve bashkuan përvojat e arkeologëve shqiptarë me ato të arkeologëve dhe specialistëve nga vende si Anglia, Franca, SHBA, Italia, Greqia, Austria, Gjermania, Zvicra, Izraeli e Polonia në kërkimet për të gjitha fushat e arkeologjisë si për prehistorinë, antikitetin dhe mesjetën.

¹ Durrësi i Lashtë daton në shek e VII para Kr., bazuar në dokumentat dhe burimet antike tradicionale në vitin 627. Qyteti modern është ndërtuar mbi rrënojat e Epidamnit ose Dyrrachion-it të lashtë, që më vonë u transformua në Dyrrachium-in e periudhës Romake.

² Disa hapa që u hodhën në ngritjen e koleksioneve arkeologjike private (në Shkodër, Vlorë) si dhe muzeve të parë publik arkeologjikë në Tiranë (1922) e Vlorë (1936), por shpejt morën fund gjatë Luftës së II.

³ Në tre dhjetëvjeçarët e parë të shek.XX kërkimet u bënë më të shpeshta dhe misionet e huaja arkeologjike austriake (K.Prashniker), francezë (L.Rei) e italianë (L.Ugolini) ndërmorën gjurmime arkeologjike në Apoloni e Butrint.

⁴ Për përgatitjen e listës së parë të monumenteve të kulturës që mbrohen nga shteti dha ndihmesë inxhinieri dhe arkeologu Jovan Adami (1892-1951).

⁵ Kjo dëshmohet nga koleksionet arkeologjike prej dhjetëra mijë objekte të fondit të përhershëm, 5 muzetë arkeologjik në qytetet (Tiranë, Durrës, Apoloni, Butrint dhe Korçë), pavijoni arkeologjik në Muzeun Historik Kombëtar dhe shumë të tilla në muzetë e rrethëve në të gjithë Shqipërinë.

4. Legjislacioni kombëtar në mbrojtje të trashëgimisë kulturore shqiptare

Legjislacioni kombëtar i një vendi, nëpërmjet dispozitave dhe normave të tij përshkruese apo procedurale luan rol kryesor ndikues në mbrojtjen dhe rregullimin e një veprimtarie të caktuar me rëndësi të veçantë për të drejtën. E njëjta gjë mund të thuhet edhe për ndikimin e legjislacionit shqiptar në zhvillimin e shkencës së arkeologjisë, i cili nëpërmjet normave të tij ndikon në aspekte mbrojtëse dhe parandaluese për realizimin e kësaj veprimtarie.

Për shkak të rëndësisë së madhe që luan arkeologjia në ruajtjen dhe zhvillimin e trashëgimisë kulturore të shtetit tonë, legjislatori ka marrë të gjitha masat e nevojshme për kultivimin dhe krijimin e një kuadri të plotë ligjor dhe specifik, i cili nëpërmjet dispozitave të tij ka mundur të rregullojë aspektet kryesore të realizimit të objektit mbi të cilën shtrihet veprimtaria e arkeologjisë shqiptare.

Referuar në rang hierarkik, aktet kryesore të cilat përbëjnë bazën e legjislacionit shqiptar dhe që rregullojnë realizimin e objektit të arkeologjisë, janë: Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë; Kodi Civil, ligji specifik, si dhe strategji apo nisma të ndërmarra nga organet kompetente ligjzbatuese në këtë fushë. Le të trajtojmë secilën prej tyre:

▪ Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë

Akti ligjor më i rëndësishëm në hierarkinë e rendit kushtetues në Republikën e Shqipërisë prej nga burojnë dhe marrin jetë më pas një sërë aktesh të tjera, që është Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë, nëpërmjet dispozitave të saj i ka dhënë vend dhe e ka parashikuar rolin e trashëgimisë kulturore për shtetin e pavarur shqiptar. Kjo shpreh në mënyrë të qartë rëndësinë dhe mbrojtjen që i jepet këtij instituti në vendin tonë. Duke cituar disa prej këtyre dispozitave shohim se:

Neni 3 i Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë parashikon se: *"Pavarësia e shtetit dhe tërësia e territorit të tij, dinjiteti i njeriut, të drejtat dhe liritë e tij, drejtësia shoqërore, rendi kushtetues, pluralizmi, identiteti kombëtar dhe trashëgimia kombëtare, bashkëjetesa fetare, si dhe*

bashkëjetesa dhe mirëkuptimi i shqiptarëve me pakicat janë baza e këtij shteti, i cili ka për detyrë t'i respektojë dhe t'i mbrojë."

Neni 8 citon: *"1. Republika e Shqipërisë mbron të drejtat kombëtare të popullit shqiptar që jeton jashtë kufijve të saj..... Republika e Shqipërisë u siguron ndihmë shtetasve shqiptarë që jetojnë e punojnë jashtë shtetit për të ruajtur e për të zhvilluar lidhjet me trashëgiminë kulturore kombëtare."*

Ndërsa në kreun 5 të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, në të cilin përcaktohen objektivat social të shtetit shqiptar, ndër të tjera, **në nenin 59** citohet se: *"1. Shteti, brenda kompetencave kushtetuese dhe mjeteve që disponon, si dhe në plotësim të nismës dhe të përgjegjësisë private, synon:g) mbrojtjen e trashëgimisë kombëtare, kulturore dhe kujdesin e veçantë për gjuhën shqipe....."*⁶.

Referuar këtyre parashikimeve shohim së ndër bazat e funksionimit, ekzistencës dhe organizimit të shtetit shqiptar, ndër të tjera renditet edhe trashëgimia kombëtare, çka tregon pozicionin e saj të rëndësishëm që merr ajo për shtetin tonë. Gjithashtu nga këto dispozita evidentojmë qartë rëndësinë që i është kushtuar zhvillimit dhe mbrojtjes të trashëgimisë kulturore nëpërmjet nismave dhe mjeteve ndihmëse që shteti disponon.

▪ Ligji Nr. 27/2018 "Për Trashëgiminë Kulturore dhe Muzetë"

Ndonëse i miratuar relativisht vonë për historinë e zhvillimit të shkencës së arkeologjisë në vendin tonë, legjislatori me anë të ligjit specifik nr. 27/2018 "Për Trashëgiminë Kulturore dhe Muzetë" arriti të plotësojë vakumin ligjor që ekzistonte prej vitesh në këtë drejtim. Miratimi dhe hyrja në fuqi e një ligji të tillë, luan rol të jashtëzakonshëm jo vetëm në parandalimin e shkeljeve që mund të jenë të pranishme për objektet e saj⁷, por gjithashtu luan edhe funksion mbrojtës nëpërmjet parashikimeve, rregullimeve apo specifikimeve të posaçme⁸ që kërkohen për realizimin e kësaj veprimtarie specifike, duke mos lënë vend për rezerva ligjore apo abuzime të çdolloj natyre.

⁶ Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë, ndryshuar, 2017, neni 59.

^{7 7} Ligji Nr. 27/2018 "Për Trashëgiminë Kulturore dhe Muzetë", neni 133- Veprimtaria Arkeologjike, neni 136 kërkon patjetër licencën për subjektet që realizojnë veprimtari arkeologjike.

⁸ Ligji Nr. 27/2018 "Për Trashëgiminë Kulturore dhe Muzetë", neni 133- Veprimtaria Arkeologjike.

➤ Funksioni parandalues

Nga analizimi i detajuar i dispozitave të poshtëshënuara në ligjin nr. Nr. 27/2018 "Për Trashëgiminë Kulturore dhe Muzetë", mund të evidentojmë funksionin parandalues që luan ai mbi veprimtarinë arkeologjike, të cilat nuk lëne vend për devijime në zbatimin e tyre.

Neni 260 - Kundërvajtjet administrative të lidhura me hulumtimet arkeologjike dhe gjetjet

"Kur nuk përbën vepër penale përbën kundërvajtje administrative dhe dënohet me gjobë nga 500 000 deri në 4 000 000 lekë: a) gërmimi i paautorizuar,.....b) kryerja e veprimtarisë arkeologjike nga subjekte të palicencuara, në kundërshtim me parashikimet e nenit 136 të këtij ligji; c) kryerja e veprimtarisë arkeologjike nga subjekte të licencuara ose çdo subjekt tjetër në kundërshtim me parashikimet e nenit 139 të këtij ligji; ç) mosdeklarimet ose mosruajtja e gjetjeve në përputhje me nenin 145 të këtij ligji; d) mosruajtja e gjetjeve rastësore nga ana e personit dhe drejtuesit teknik, që i kanë konstatuar gjetjet, deri në momentin e vendimit të KKTKM-së, në zbatim të parashikimeve të nenit 145 të këtij ligji. dh) mosraportimi në organet kompetente dhe mosruajtja e përkohshme e gjetjeve rastësore në territor, në kuptim të nenit 146 të këtij ligji".

➤ Funksioni mbrojtës

Neni 132- Pasuria kulturore arkeologjike

"Objekte arkeologjike janë të gjitha objektet e luajtshme e të paluajtshme të veprimtarisë njerëzore të epokave të kaluara, mbi 100 vjet, të vendosura mbi dhe nën shtresat e tokës dhe nën ujëra, për të cilat burim informacioni janë hulumtimet dhe kërkimet arkeologjike".

Neni 133/6- Veprimtaria arkeologjike

"Hulumtimet arkeologjike në të gjithë territorin e Republikës së Shqipërisë janë ekskluzivitet i institucioneve të specializuara të trashëgimisë kulturore ose subjekteve të licencuara sipas këtij ligji, në përputhje me rregullat që hartohen nga institucionet e specializuara shtetërore. Procedura për hulumtimet arkeologjike rregullohet me vendim të Këshillit të Ministrave dhe propozim të IKTK-së".

Neni 136- Licencat për veprimtarinë arkeologjike

"1. Veprimtaria arkeologjike kryhet nga institucionet e specializuara, për shkak të funksionit të tyre të parashikuar në këtë ligj, nga persona fizikë ose juridikë të licencuar për këtë qëllim, në përputhje me dispozitat e këtij ligji....."

Neni 139- Leja për kryerjen e hulumtimeve arkeologjike

"1. Institucionet e specializuara dhe subjektet e licencuara mund të kryejnë hulumtime arkeologjike në territore të njohura ose jo si zona me vlera arkeologjike vetëm pas marrjes së lejes nga KKTKM-ja, në përputhje me dispozitat e këtij ligji dhe akteve nënligjore në zbatim të tij....."

❖ Instituti Kombëtar i Trashëgimisë Kulturore

Ndër masat e tjera me karakter mbrojtës që legjislatori ka ndërmarrë për mbrojtjen e arkeologjisë në Shqipëri, është edhe ngritja dhe funksionimi i institucionit të **Instituti Kombëtar i Trashëgimisë Kulturore**⁹, i cili u formua nga bashkimi i dy institucioneve të mëparshme në varësi të Ministrisë së Kulturës, përkatësisht nga Instituti Monumenteve të Kulturës "Gani Strazimiri" dhe Agjencia e Shërbimit Arkeologjik.

IKTK-ja ushtron veprimtarinë në fushën e trashëgimisë kulturore materiale, me qëllim gjurmimin, hulumtimin, studimin, projektimin, konservimin, restaurimin, mbikëqyrjen, kolaudimin, promovimin, publikimin e trashëgimisë kulturore materiale. Ajo ushtron veprimtarinë në fushën e arkeologjisë parandaluese e të shpëtimit dhe studimit të trashëgimisë arkeologjike, si rrjedhojë e planifikimit urban e territorial në Republikën e Shqipërisë. Gjithashtu, harton kriteret e hulumtimeve arkeologjike, shqyrton dokumentacionin teknik në lidhje me to, si dhe kryen mbikëqyrjen e proceseve arkeologjike dhe ecurisë së projekteve zhvillimore, në varësi të vendimeve të organeve vendimmarrëse kolegjiale.

Në mbështetje të informacionit të siguruar nga veprimtaria e tij, nga institucionet e specializuara që kryejnë veprimtari të kërkimit arkeologjik, si

⁹ Instituti Kombëtar i Trashëgimisë Kulturore, është institucion kombëtar i specializuar shkencor, në varësi të ministrit përgjegjës për trashëgiminë kulturore, i krijuar nga Ligji Nr. 27/2018 "Për Trashëgiminë Kulturore dhe

Muzetë", dhe Vendimi Nr. 364, datë 29.5.2019 "Për Funksionimin dhe Mënyrën e Zhvillimit të Veprimtarisë së Institutit Kombëtar të Trashëgimisë Kulturore".

dhe nga subjektet e licencuara në fushën e arkeologjisë, harton, përditëson dhe publikon platformën digjitale për veprimtarinë arkeologjike në Republikën e Shqipërisë. Institucionet dhe subjektet e sipërpërmendura kanë detyrimin të depozitojnë, rregullisht, pranë IKTK-së të dhënat në formën digjitale, pas çdo aktiviteti nga veprimtaria e kërkimit arkeologjik¹⁰.

IKTK-ja, në përmbushje të funksioneve të veta, monitoron dhe bashkërendon punën me drejtoritë rajonale të trashëgimisë kulturore, bashkëpunon me njësitë e vetëqeverisjes vendore, subjektet publike dhe private, vendase apo të huaja, në fushën e trashëgimisë kulturore materiale. Pranë IKTK-së funksionon Qendra Rajonale për Konservim dhe Restaurim (QRKR), që kryen këto funksione:

1. a) formon dhe përditëson njohuritë e restauratorëve dhe të subjekteve të licencuara, në përputhje me parashikimet e këtij ligji;
2. b) harton dhe zbaton programe të kualifikimit të specialistëve në fushën e trashëgimisë kulturore materiale.

IKTK-ja funksionon në bazë të dispozitave të këtij ligji, si dhe statutit të miratuar me urdhr të ministrit përgjegjës për trashëgiminë kulturore.

▪ **Strategjia Kombëtare për kulturën 2019-2025** nga Ministria e Kulturës e Republikës së Shqipërisë

Ndërsa, ndër reformat dhe nismat institucionale të ndërmarra nga ana e shtetit shqiptar, mund të përmendim **Strategjinë Kombëtare për kulturën 2019-2025, miratuar** nga Ministria e Kulturës e Republikës së Shqipërisë, qëllimet e së cilës janë:

- Përmirësimi dhe zgjerimi i tregjeve kulturore përmes legjislacionit nga i cili do të përfitojnë krijuesit, krijimtaria artistike dhe kulturore dhe trashëgimia kulturore.
- Krijimi i një mjedisi të qëndrueshëm ligjor e institucional për zhvillimin e artit dhe kulturës.
- Ruajtja dhe mbrojtja e trashëgimisë materiale dhe jomateriale kulturore.
- Rehabilitimi i trashëgimisë arkitektonike, muzeve dhe peizazhit përmes rritjes së numrit të monumenteve dhe muzeve të
- Nxitja dhe përfaqësimi i vlerave kulturore të arteve dhe trashëgimisë

(materiale dhe jomateriale) shqiptare në aktivitete të rëndësishme ndërkombëtare dhe prezantimi i praktikave të mira.

- Promovimi i vlerave të artit, trashëgimisë kulturore dhe fondeve muzeore.
- Mbështetja e krijimtarisë së artistëve shqiptar dhe shtimi i veprimtarive kulturore dhe artistike.
- Rritja e interesit të publikut ndaj programeve kulturore përmes përmirësimit të shërbimeve në infrastrukturë, si dhe rritjen e cilësisë artistike.
- Hartimi dhe zbatimi i një platforme arsimore përmes institucioneve të artit dhe trashëgimisë kulturore dhe sistemit parauniversitar.
- Zhvillimi i audiencave¹¹.

5. Legjislacioni ndërkombëtar mbi mbrojtjen e arkeologjisë

Duke njohur faktin që trashëgimia kulturore dhe veprimtaria arkeologjike, e cila është dëshmi e qartë e historisë së lashtë e historisë njerëzore, shtete të shumta në botë kanë ndërmarrë nisma për krijimin e marrëveshjeve të bashkëpunimit apo miratimit të akteve të ndryshme me rëndësi ndërshtetërore në mbrojtje të këtyre zhvillimeve arkeologjike.

Europa, si një ndër kontinentet më të vjetër në botë, e përbërë nga shtet, të cilat pothuajse të gjitha mbartin pasuri të zbulimeve arkeologjike të lashta në kohë, i ka kushtuar rëndësi të madhe zhvillimit të trashëgimisë kulturore, sidomos nëpërmjet miratimit të akteve ligjore me rëndësi ndërkombëtare në fushën e arkeologjisë.

Me qëllim krijimin e një të drejte me fuqi ndërkombëtare, shtetet anëtare të Këshillit të Europës dhe Shtetet e tjera Palë në Konventën Kulturore Europiane, nënshkrues të kësaj kanë miratuar "Konventën Europiane Për Mbrojtjen e Trashëgimisë Kulturore".

Sipas kësaj Konvente Arkeologjia dhe zbulimet e saj përfaqësohen nga objekte të cilat rrezikohen seriozisht nga shkatërrimet në kohë, për shkak të numrit në rritje të skemave të mëdha planizuese, rreziqeve natyrore, gërmimeve të paligjshme dhe joshkencore dhe ndërgjegjësimi publik të

¹⁰ Ligji Nr. 27/2018 "Për Trashëgiminë Kulturore dhe Muzetë", neni 29.

¹¹ <https://www.kultura.gov.al/programi-i-kultures-2019-2025/>

pamjaftueshëm¹². Për këtë arsye, ka lindur nevoja të zhvillohen procedura mbikëqyrjeje të përshtatshme administrative dhe shkencore nga ana e çdo shteti përkatës dhe se nevoja për të mbrojtur trashëgiminë arkeologjike duhet reflektuar në planifikimin dhe në politikat e zhvillimit të kulturës globale.

Duke theksuar se përgjegjësia për mbrojtjen e trashëgimisë arkeologjike nuk duhet të jetë vetëm i shtetit drejtpërdrejt të interesuar, por i të gjitha vendeve në botë, ku qëllimi është zvogëlimi i rrezikut të shkatërrimeve dhe promovimi i konservimit, nëpërmjet nxitjes së shkëmbimeve të ekspertëve dhe krahasimit të përvojave, janë miratuar një sërë aktesh me fuqi ndërkombëtare, të tilla si:

- Konventa Europiane për Mbrojtjen e Trashëgimisë Arkeologjike, nënshkruar në Londër, më 6 maj 1969¹³;
- Konventa Kulturore Europiane, e nënshkruar në Paris, më 19 dhjetor 1954;
- Konventa për Mbrojtjen e Trashëgimisë Arkitekturore të Europës, nënshkruar në Granada, më 3 tetor 1958;
- Konventa Europiane mbi veprat penale në lidhje me pasurinë kulturore, nënshkruar në Delfi, më 23 qershor 1985;
- Rekomandimet e Asamblesë Parlamentare mbi arkeologjinë dhe në veçanti rekomandimet 848 (1978), 921 (1981) dhe 1072 (1988);
- Rekomandimet nr. R (89) 5, në lidhje me mbrojtjen dhe zhvillimin e trashëgimisë arkeologjike, në kuadër të operacioneve planifikuese të qytetit dhe fshatit;

Duke qenë se trashëgimia kulturore është vlerë e përbashkët e njerëzimit, përveç aspektit ligjor, në nivel ndërkombëtar me qëllim mbrojtjen e kësaj vlere të përbashkët të njerëzimit, janë krijuar disa organizma me shtrirje dhe fuqi ndërshtetërore, të cilat ndër të tjera, në objektin e veprimtarisë së tyre kanë si qëllim kryesor edhe mbrojtjen apo zhvillimin e trashëgimisë kulturore botërore, të tilla si:

¹² "Konventa Europiane Për Mbrojtjen e Trashëgimisë Kulturore", Hyrje.

¹³ Shqipëria e ka ratifikuar këtë konventë nëpërmjet ligjit nr. 9806, datë 17.9.2007 Për Aderimin e Republikës së Shqipërisë në Konventën Europiane "Për Mbrojtjen e Trashëgimisë Arkeologjike" (të rishikuar)

➤ Këshilli i Europës

Qëllimi i krijimit dhe organizimit të Këshillit të Europës është arritja e një uniteti më të madh ndërmjet anëtarëve të tij me synim, veçanërisht mbrojtjen dhe përmbushjen e idealeve dhe parimeve, të cilat janë trashëgimia e tyre e përbashkët. Një komitet ekspertësh, i ngritur nga Komiteti i Ministrave të Këshillit të Europës, bazuar në nenin 17 të Statutit të Këshillit të Europës, monitoron zbatimin e Konventës (të rishikuar) dhe veçanërisht:

i) raporton në mënyrë periodike te Komiteti i Ministrave të Këshillit të Europës mbi gjendjen e politikave për mbrojtjen e trashëgimisë arkeologjike në Shtetet Palë të Konventës (të rishikuar) dhe mbi zbatimin e parimeve të mishëruara në Konventë (të rishikuar);

ii) i propozon Komitetit të Ministrave të Këshillit të Europës masa për zbatimin e dispozitave të Konventës (të rishikuar), duke përfshirë veprimtaritë shumëpalëshe, rishikimin apo amendimin e Konventës (të rishikuar) dhe informimin e opinionit publik rreth qëllimit të Konventës (të rishikuar);

iii) i bën rekomandime Komitetit të Ministrave të Këshillit të Europës në lidhje me ftesat për shtetet, të cilat nuk janë anëtare të Këshillit të Europës për të hyrë në Konventë (të rishikuar)¹⁴.

➤ OKB

Organizata e Kombeve të Bashkuara ose ndryshe OKB, është themeluar pas Luftës së Dytë Botërore me qëllim forcimin e bashkëpunimit midis shteteve të botës, zhvillimin ekonomik dhe ruajtjen e paqes në botë. OKB është organizata më e madhe në botë e cila për qëllim ka sigurinë ndërkombëtare, zhvillimin ekonomik dhe barazinë sociale. Ajo u formua në vitin 1945 me iniciativën e shteteve fituese të Luftës së Dytë Botërore (ShBA, Kina, Anglia, Bashkimi Sovjetik dhe Franca).

Ndër strukturat kryesore të funksionimit të saj, ndër të tjera¹⁵ përmendim **Këshillin Ekonomik dhe Social**, i cili është përgjegjës për problemet ekonomike, sociale, kulturore, humanitare për të

¹⁴ Konventa Europiane "Për Mbrojtjen e Trashëgimisë Arkeologjike" (e rishikuar), neni 13.

¹⁵ Organet kryesore përbërëse të funksionimit të OKB-së janë: Asambleja e Përgjithshme e OKB-së në Nju Jork; Këshilli i Sigurimit të OKB-së në Gjenevë; Këshilli i Mirëbesimit i OKB-së; Sekretariati i OKB-së; Gjykata Ndërkombëtare e

gjithë komunitetin botëror. Veprimtaria e tij zhvillohet për vendet më pak të zhvilluara përmes organeve të specializuara të OKB, si: UNDP (Program për Zhvillimin e Kombeve të Bashkuara), UNHCR (Komisioni i Lartë i Kombeve të Bashkuara për Refugjatët), UNICEF (Fondacioni Ndërkombëtar i Fëmijëve në nevojë) dhe **UNESCO (Organizata e Kombeve të Bashkuara për Arsimin, Shkencën e Kulturën).**

➤ UNESCO

Organizata për Edukim, Shkencë dhe Kulturë e Kombeve të Bashkuara (UNESCO)¹⁶ është një agjensi e specializuar e Kombeve të Bashkuara, e themeluar më 16 nëntor 1945, me seli në Paris, me mbi 50 zyra në terren dhe shumë institucione të specializuara dhe qendra në të gjithë botën. Qëllimi i kësaj organizate është të kontribuojë për paqen dhe sigurinë në botë duke nxitur bashkëpunimin ndërkombëtar përmes arsimit, shkencës dhe kulturës.

UNESCO ndjek objektivat e saj nëpërmjet pesë programeve të mëdha: arsim, kulturë, shkenca natyrore, shkenca sociale dhe shkenca e njeriut, komunikimi dhe informacioni. Projekte të sponsorizuara nga UNESCO përfshijnë programet ndërkombëtare shkencore, projektet rajonale dhe kulturore historike, avancimin e kulturës; marrëveshjet e bashkëpunimit ndërkombëtar për të siguruar në botë trashëgiminë kulturore dhe trashëgimimë natyrore, si dhe për të ruajtur të drejtat e njeriut.

Edhe pse një vend i vogël për nga popullsia dhe sipërfaqja, Shqipëria njihet për pasuritë e saj të shumta natyrore, shpirtërore dhe kulturore, të cilat UNESCO i ka pozicionuar në listat e vendeve të trashëgimisë botërore¹⁷. Lista mirëmbahet nga Programi i Trashëgimisë Botërore ndërkombëtar i administruar nga **Komisioni i Trashëgimisë Botërore i UNESCO**, i përbërë nga 21 shtete anëtare të UNESCO-s. Këtu përmenden pasuritë kombëtare shqiptare, të tilla si:

- Butrinti

U shpall si Vend i Trashëgimisë Botërore nga UNESCO në vitin 1992.

- Gjirokastra

I njohur si një nga vendet e shpallura Trashëgimi Botërore e UNESCO-s, ky qytet i veçantë është ndërtuar në shpatet e pjerrëta, me shtëpitë prej guri, në rrugët me kalldrëm të këtij qyteti ku gjendet kalaja më e vjetër e gjithë Ballkanit.

- Berati

Është arkitektura e veçantë e qytetit që e ka pozicionuar Beratin si një nga vendet e Trashëgimisë Botërore UNESCO në Shqipëri.

- Kodikët e Beratit¹⁸

Vlen të përmenden këtu këto dorëshkrime me rëndësi të veçantë historike për fillimet e letërsisë biblike të cilat quhen zyrtarisht "Kodiku i Purpurt i Beratit."¹⁹

- Liqeni i Ohrit

Me një thellësi prej 285 m, Liqeni i Ohrit është më i thelli në Ballkan dhe lag në pjesën më të madhe të tij Maqedoninë (Ohër, Strugë), dhe Pogradecin në Shqipëri. "Liqeni i dritës" u shpall pasuri natyrore nga UNESCO në vitin 1980 dhe, që prej korrikut të vitit 2019, është pjesë e listës së UNESCO-s edhe pjesa shqiptare e liqenit.

- Lumi i Gashit

Lumi i Gashit është një prej dy rezervateve natyrore shqiptare të pëfshirë në listën e trashëgimisë botërore të natyrës të UNESCO-s.

- Rrajca

E dyta në listën e trashëgimisë botërore të natyrës të UNESCO-s është Rrajca, pjesë e European Green Belt të pyjeve të ahut si edhe një prej vendeve të pakta ku gjendet rrëqebulli ballkanik.

6. Konkluzione

Në kuadër të mbrojtjes dhe zhvillimit të trashëgimisë kulturore në Shqipërisë, sfida kryesore lidhet me përmirësimin e kuadrit ligjor, nismave institucionale dhe aspekteve rregullatore në mënyrë që kjo fushë të reflektojë situatën aktuale, si dhe të çojë në krijimin e një mjedisi mbështetës për zhvillimin e sektorit të

Drejtësisë në Hagë dhe Këshilli Ekonomik e Social.

¹⁶ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

¹⁷ **Vend i Trashëgimisë Botërore** është një vend (siç është një ndërtesë, qytet, kompleks, shkretëtirë, pyll, ishull, liqeni, monument, ose mal) i cili është listuar nga Organizata për Edukim, Shkencë dhe Kulturë e Kombeve të

Bashkuara (UNESCO) si i një rëndësie të veçantë kulturore ose fizike.

¹⁸ Dy kodikët e Beratit, të botuar në vitin 1887, janë pjesë e grupit të "shtatë kodikëve të purpurt" të shkruar në 13 vende të ndryshme në Europë midis shekullit VI-të dhe VIII-të.

¹⁹ Kodiku u regjistrua në listën e veprave më të rëndësishme të njerëzimit, të ashtu quajturën Kujtesën e Botës të UNESCO-s, në vitin 2005.

arkeologjisë si degë e rëndësishme e trashëgimisë kulturore të vendit.

Në mënyrë specifike, duhet të rishikohen aspektet menaxhuese dhe bashkërenduese të institucioneve dhe organizatave të lidhura me funksionimin e arkeologjisë, si Ministria e Mirëqenies Kulturës dhe njësitë e qeverisjeve vendore të çdo qyteti, në mënyrë që ata të jenë sa më gjithëpërfshirës për krijimin e kushteve të favorshme për zhvillimin e kësaj dege apo për mbrojtjen e saj. Duhet të punohet me qëllim bashkërendimin e përpjekjeve në nivel qendror dhe vendor në lidhje me parandalimin e abuzimeve dhe krijimin e nismave zhvilluese.

Një tjetër sfidë përbën krijimi i një kuadri të përshtatshëm ligjor dhe institucional mbështetës për njësitë e qeverisjes vendore në mënyrë që ato të krijojnë kushte favorizuese dhe të zhvillojnë programe me natyrë kërkimi për të përmbushur zhvillimin e mëtejshëm të kësaj dege.

Ligji i ri shqiptar Nr. 27/2018 "Për Trashëgiminë Kulturore dhe Muzetë" ka marrë vlerësime pozitive nga ana e partnerëve ndërkombëtarë në këtë drejtim. Përmbajtja e tij pasqyron se kemi të bëjmë me një kuadër ligjor solid dhe përparimtar. Mirëpo, një vend si Shqipëria më së shumti problematikën nuk e shfaq tek ligji në përmbajtje, por tek zbatimi i tij. Të ecësh paralelisht me zbatimin e ligjit i mundëson strukturave kryesore të marrin masat për zbatimin konkret të tij edhe në praktikë, pasi arkeologjia dhe zhvillimi i saj mund të mbështetet dhe të realizohet vetëm me aspekte të lidhura me praktikën e zhvillimit të kërkimeve.

7. Literatura

- *Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë, e ndryshuar, 2017;*
- *Konventa Europiane për të Drejtat e Njeriut (KEDNJ), 1950;*
- *Konventa Europiane për Mbrojtjen e Trashëgimisë Arkeologjike, nënshkruar në Londër, më 6 maj 1969;*
- *Konventa Kulturore Europiane, e nënshkruar në Paris, më 19 dhjetor 1954;*
- *Konventa për Mbrojtjen e Trashëgimisë Arkitekturore të Europës, nënshkruar në Granada, më 3 tetor 1958;*
- *Konventa Europiane mbi veprat penale në lidhje me pasurinë kulturore, nënshkruar në Delfi, më 23 qershor 1985;*
- *Ligji nr. 9806, datë 17.9.2007 Për Aderimin e Republikës së Shqipërisë në Konventën Europiane "Për Mbrojtjen e Trashëgimisë Arkeologjike" (të rishikuar);*
- *Ligji nr. 27/2018 "Për Trashëgiminë Kulturore dhe Muzetë";*
- *Vendim Nr. 364, datë 29.5.2019 "Për Funksionimin dhe Mënyrën e Zhvillimit të Veprimtarisë së Institutit Kombëtar të Trashëgimisë Kulturore";*
- *Rekomandimet e Asamblesë Parlamentare mbi arkeologjinë dhe në veçanti rekomandimet 848 (1978), 921 (1981) dhe 1072 (1988);*
- *Rekomandimet nr. R (89) 5, në lidhje me mbrojtjen dhe zhvillimin e trashëgimisë arkeologjike, në kuadër të operacioneve planifikuese të qytetit dhe fshatit;*
- *Cultural heritage policy - history and resources Getty Museum - list of major international cultural heritage documents, charters, and treaties;*
- *UNESCO World Heritage Centre – Official website of the United Nations cultural heritage body*
- *International Council on Monuments and Sites;*
- *International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property;*
- *Inventory of Heritage Organisations in Europe (English, French, German and Dutch language);*
- *Fjalori Enciklopedik Shqiptar (1985);*
- *Ceka, N., & Korkuti.M., "Arkeologjia", Tiranë 1998;*
- *<https://iktk.gov.al/site/>- Instituti Kombëtar i Trashëgimisë Kulturore.*
- *Prendi Frano-Bunguri Adem, Studime mbi Prehistorinë e Shqipërisë, viti 2014*
- *Prendi Frano-Bunguri Adem, Studies in the Prehistory of Albania, Tiranë 2018*

GJUHËSI-ALBANOLOGJI

Karakterizimi i personazheve kadareane përmes regjistrave gjuhësorë e stilistikorë

Dr. Ermira Ymeraj

ermira.ymeraj@unishk.edu.al

Prof.Dr. Klodeta Dibra

klodeta.dibra@unitir.edu.al

Abstract

Characterization of Kadarean characters through linguistic and stylistic registers

The work of Kadare is a linguistic universe that reveals an entire psychological world and artistically enlivens the mentality of the Albanian people. His word creation is original, universal, and unparalleled among other writers. Our analysis will focus on the linguistic and stylistic registers of the main characters in Kadare's novels such as "The Palace of Dreams," "Broken April," "The Three-Arched Bridge," to examine their language, which appears as lexical richness, lexeme wealth, expansion through neologisms, use of figurative language, as well as a narrative tint of the ethnography of speech expressed in the character's language, gender, origin, culture, revealing the spiritual wealth of the Albanian language.

Most notably, we will scrutinize the linguistic registers in function of the psychology of the characters or extralinguistic elements that are obtained and influence their relationships, especially in modeling the language according to the situation. This more clearly demonstrates the relationship between the Kadarean language and the ethnopsychology of the Albanian, deepening our understanding of Kadare's stylistic mastery and the diversity of its nuances through a natural syntax. The crafting of sentences, idiomatic expressions, and phrases reflects a language with new forms.

Key words: *linguistic register, stylistic register, characters, culture, mentality, lexical richness*

Abstrakt

Vepra e Kadaresë është një univers ligjërimit që zbulon një botë të tërë psikologjike dhe jetësor artistikisht me shumë ndjenjë mendësinë e shqiptarit. Fjalëkrijimi i tij është origjinal, i

gjithëkohshëm dhe i pa ndeshur ndër shkrimtarët e tjerë. Punimi ynë do të ndalet në regjistrat gjuhësorë e stilistikorë të personazheve kryesore të romaneve kadareane "Pallati i ëndrrave", "Prilli i thyer", "Ura me tri harqe" dhe, për të analizuar gjuhën e tyre që vjen si begati leksikore, pasuri leksemash, zgjerim përmes neologjizmave, përdorimi i figurshëm, si edhe si ngjyrim ligjërimit i etnografisë së të folurit që shprehet në marrëdhëniet e vetë gjuhës me mendësinë e personazhit, gjininë e tij, prejardhjen, kulturën, duke zbuluar kështu pasurinë shpirtërore të shqipes.

Fjalë kyç: *regjistër gjuhësor, regjistër stilistik, personazhe, kulturë, mentalitet, pasuri leksikore*

Hyrje: Gjatë punimit do të shqyrtojmë regjistrat gjuhësorë në funksion të psikologjisë së personazhit apo të elementeve jashtëgjuhësorë që përftohen e ndikojnë në marrëdhëniet mes tyre, e posaçërisht në modelimin e gjuhës sipas situatës, (regjistri do të varet nga konteksti i tekstit), që sjell më dukshëm marrëdhënien e gjuhës kadareane me etnopsikologjinë e shqiptarit, na thëllon në njohjen e mjeshtërisë stilistikore të Kadaresë, larminë e ngjyimeve të saj përmes një sintakse të natyrshme. Variacionet gjuhësore komplekse dhe me nuanca të ndryshme të Kadareja si narrator, ndryshojnë përgjatë përdorimit sipas përkatësisë sociale, kontekstit të komunikimit dhe shprehjes personale. Prandaj, regjistri gjuhësor i personazheve për lexuesin është një variacion gjuhësor që tregon nivelin e formalitetit dhe të marrëdhënieve që narratori vendos mes tij si folës dhe lexuesit (për t'a futur brenda komplotit të veprës), temës, qëllimit dhe vendodhjes, këto katër elemente ndikojnë në modifikimin e regjistrit gjuhësor. Kadare është shkrimtari që

flet bukur (1) e thellë dhe kjo është një e dhënë estetike që vlen për prozën dhe vetë fjalësin e shqipes të cilën ai e pasuron së pari përmes formimit parashtesor e prapashtesor, prej ku zë fill një leksik i veçantë kadarean.

Diskutimi: Kadare te "Pallati i Ëndrrave" zgjedh të kodojë e të kalojë ndërmjet regjistrave të shumtë për efekt letrar. Vetë përpunimi i thënieve, frazeologjive, shprehjeve idiomatike janë pasqyrë e një gjuhë me trajta të reja. Ndërrimi i regjistrit të personazhi Mark-Alem kur flet, apo kur flitet për të është një formë e ndërrimit të kodeve, të cilat i identifikojmë duke parë **zgjedhjet e drejtshkrimit, gramatikës dhe fjalorit**.

Kadare është shkrimtari që përdor teknika të ndryshme për të përcjellë regjistrin gjuhësor të Mark - Alemit, dhe në aspektin sociolinguistik (2), na lejon të kuptojmë mënyrën se si përdoret gjuha në kontekste të ndryshme shoqërore dhe se si ajo formësohet nga faktorët socialë dhe kulturorë, duke fituar njohuri për marrëdhëniet e gjuhës me shoqërinë, për të përcjellë fuqinë, identitetin dhe kuptimin, përkundër vetë përdorimit gramatikor që na tregon se sa formal apo joformal është e folura e personazheve, ndërsa shenjat e pikësimit të përdorura ndikojnë në ndryshimin e tonit. *Pikëçuditësja* (3) e bën Mark - Alemin të duket i emocionuar aty në Tabir - Saraj. *Elipsa* (4) e vetë Mark - Alemit, sugjeron zhgënjimin e tij. *Pikëpyetja* (5) që është shenja e pikësimit më e përdorur nga Kadare në të folurën e personazheve konsiderohet si gërryeje, frikë, kërshtëri, tepri. *Pika* si shenjë në shumë fjali konsiderohet neutrale.

Mbi gjuhën e narratorit dhe personazheve, do të vëzhgojmë dhe veçojmë mënyrat e zgjerimit dhe pasurimit të gjuhës.

Pyetje hulumtuese: **A ndikon gjendja e trazuar emocionale në ndryshimin e regjistrin gjuhësor?**

Përgjigjja e kësaj pyetjeje është e lidhur me figurën (karakterin) dhe gjuhën. Figura - personazh ndërtohet sipas logjikës e bashkimit zinxhir të çdo fjale, çdo veprimi, çdo mendimi. Kadareja krijon një sistem të ri, mjaft të pasur të mekanizmit të figures (6). Ndërsa "gjuha është një visar, një repertor mundësish." (7)

Personazhet shihen nga lexuesi, dhe kjo lidhet me kodin e autorit, si tërësi kombinimesh midis lëndës gjuhësore dhe aftësive imagjinare, kjo lidhet edhe me kodin personal të lexuesit, me aftësitë e tij përfytyruese, me situatën

emocionale, me momentin e leximit të romanit (8).

Kodi përcakton rregullat e komunikimit, vetë rendi i paraqitjes së këtyre kodeve do të rrëfejë diçka (9).

Në tabelën e mëposhtme Mark-Alemi është në tri gjendje të ndryshme emocionale, secila prej tyre zbulon regjistrin gjuhësor ironik, alegoriko-simbolik dhe joformal.

Përballë vetes.

Kishte përshtypjen që në fytyrë e kishte ende nënqeshjen shpotitëse, me të cilën i qe dukur se ishte zgjuar atë mëngjes. Ishte ngritur nga gjumi për t'u nisur me ngut në Tabir - Saraj, zyrat e famshme që merreshin me gjumin dhe ëndrrat, dhe kjo mjaftonte që cilitdo në vendin e tij, bashkë me hutinë, t'i shkaktohej ajo nënqeshje. Kishte qenë nata e tij e fundit kur kishte shijuar gjumin e mirëfilltë njerëzor. Këndeje e tutje, gjithçka do të ishte ndryshe. Ishte gjithsesi e çuditshme, veçse ai kishte shumë ankth për të nënqeshur vërtet. (f. 262).

Në atë çast nisi të ndodhte diçka që Mark Alemit po i dukej e tmerrshme, madje më tepër se kaq, ishte një lloj llahtarje e gropshme e ngjashme me atë që shkaktohej prej lëkundjeve të tokës...kishte humbur shpresën....do të parazbulonte diçka Mënyra e njëtrajtshme e tmerroi Mark Alemin...ishte gati të thërriste "Mjaft, nuk dua të hyj në punë"...klithma e tij e brendshme u ndërpre ... mori frymë thellë, lehtësimi ishte i parakohshëm ... nuk ishte mirë me nervat kohët e fundit... për herë të parë vështroi me guxim sytë e një njeriu tjetër ... Mark Alemin ishte rrëqethur para kohe përpara këtij nëpunësi...lëkura e fytyrës së tij ishte e aftë të pille madje edhe një buzëqeshje, sikur të mos ndodhte diçka mizorisht e papritur...Mark Alemin u drodh ... zyrtari bëri një hap drejt prushanës dhe i hodhi copat e saj drejt në të...nuk dinte ç'të bënte, të rrinte ende aty, të ikte në çast, të zemërohej, apo të kërkonte ndjesë ... Mark Alemin dëgjonte i mahnitur fjalët e nëpunësit të lartë. (f. 269).

Përballë ngrehinës.

Mark Alemin i erdhi rrotull një sheshi gjysmë të shkretë, ku ngrihej një xhami me dy minaret, çuditërisht të holla. Ngrehinës së madhe të dy krahët i humbisnin në sqotë, kurse pjesa e saj qendrore ishte e tërhequr përbrenda, sikur të qe zmbursur përpara diçkaje. Mark Alemin ndjeu ankthin t'i rritej me shpejtësi përbrenda. Një rresht i gjatë hyrjesh ngriheshin të barabarta përkaj njëra tjetrës, por, kur Mark Alemin u afrua, pa se ato

nuk ishin hyrje, por flegra të lagura, të përhapura prej kohësh. (f. 263)

Hyri në një mesore të ftohtë (qerthulli i ferrit), sipërfundi jashtëzakonisht i lartë i së cilës e bënte të dukej si një fund grope. Nga të gjitha anët kishte dyer ... prapa një qelqnaje dalloj më në fund njerëz ... mbanin ca veshje me ngjyrë të kaltër të zbehtë, të përafërt me ngjyrën e kulmoreve të pallatit ... (f. 264).

Ky pallati i ëndrrave nuk është ëndërr, por një nga bazat e shtetit. Këtu më mire se nga çdo hulumtim, (ndryshim regjistri të narratorit), procesverbal, kumtesë ose raport policie apo guvernatorësh të pashallëqeve, kuptohet gjendja e vërtetë e Perandorisë. Sepse, në kontinentin e përnatshëm të gjumit gjenden drita dhe terri i njerëzimit, mjalti dhe helmi, madhështia dhe mjerimi i tij. Gjithçka që është e turbullt dhe e rrezikshme, apo që do të jetë e tillë pas disa vitesh apo pas disa shekujsh, e jep shestimin e parë në ëndrrën e njeriut. Asnjë pasion apo mendim i mbrapshtë, rrebesh apo katastrofë, rebelim apo krim, nuk është e mundur të mos dërgojë hijen e vet shumë kohë më parë se të shfaqet a vetë në botë. (f. 274) Shumë njerëz dhe shumë rryma kanë dashur të depërtojnë këtu, por Tabir Saraji s'ka rënë kurrë në grackë. I vetmuar, ai qëndron midis zallahisë njerëzore, i veçuar, jashtë krahamave dhe grindjeve për pushtet, i mbyllur, për këdo dhe i papërzier me askënd. Kjo s'është porosi. Ky është urdhri i madh i Tabir Sarajit. (f. 275)

Përballë Fisit

Mesorja ishte e gjatë dhe e zyrtë. Dyert dilnin në të me dhjetra, të larta dhe pa numra ... Dreqi ta marrë, tha me vete. Ndërmend solli shtëpinë e tij të madhe në Rrugën Mbretërore, fisin e tij të fuqishëm që mbledhesh shpesh pasdarke në dhomën e madhe të miqve. Atë ditë, para se të hynte në dhomën e bukës, ishte futur në kthinën e madhe të bibliotekës, sixhadja ngjyrë qielli e së cilës kishte qenë përherë qetësuese për ankthet...në mbulesën e së cilës, nën një "Q" të madhe të praruar ishte shkruar "Qyprillinjte denbabaden". Nën të, me një shkrim të lakuar si prej dore ojnatare, nga ato që unazat e shumta e pengojnë të mbajnë penën, ishte shkruar fjala frënge "Cronique". (f. 265).

Shkrimtari realizon me shumë mjeshtëri përdorimin e regjistrit ironik, përmes përzgjedhjes së fjalëve, që përshkallëzohet deri në ankth, duke përmbysur gjendjen emocionale të personazhit Mark -Alem. **Ironi** (nënqeshje shpotitëse) - **Ankth** (humbje e nënqeshjes).

Përdorimi i dy enumeracioneve shpreh qartë gjendjen e trazuar emocionale e psikologjike të Mark Alemit, duke i ndërruar kështu edhe

regjistrin nga ironik në simbolik: *e tmerrshme – llahtari // rrëqethur – u drodh*.

Si nga jashtë ashtu edhe nga brenda, Pallati shkaktonte te Mark - Alemi gjendje angështie, që shoqërohet me ndërrim dhe përzgjedhje fjalësh e njëkohësisht dhe me një regjistër tjetër të të folurit. Mjafton përzgjedhja e fjalëve që shkrimtari bën për të kuptuar trazimin e brendshëm psikologjik të personazhit: sheshi i gjysmëshkretë, krahët që *humbisinin*, pjesa qendrore e *zmbropsur*, pra, një mjedis aspak miqësor që i shton ankthin edhe më shumë personazhit. **Në brendësi:** një mesore e ftohtë, sipërfundi i lartë, veshje ngjyrë të kaltër të zbehtë, çiftet antonimike (*dritë-terr // mjaltë-helm // madhështi-mjerim*, çiftet sinonimike: *rrebesh-katastrofë // rebelim-krim*, krijojnë një atmosferë, sa të zymtë aq dhe të ankthshme që ndikon dhe në sasinë e fjalëve që përdor Mark-Alemi.

Interes përbën ndërkallja e informacionit dhe vendosjes përballë dy mjedisëve që lidhen ngushtësisht me regjistrin gjuhësor të Mark-Alemit, **Pallati-Shtëpia**. Me nota dramatike, shkrimtari i vë përballë këto dy mjediset, shtëpia e Vezirit (xhaxhait të Mark-Alemit) është:

shtëpi e madhe, që gjendet në *Rrugën Mbretërore*, *fis i fuqishëm*, *dhomë e madhe e miqve*, *dhoma e bukës*, *kthina e madhe e bibliotekës*, *sixhadja qetësuese*, "*Q*"-ja e praruar, shkrimi "*Qyprillinj denbabaden*", fjala frënge "*Cronique*", duke e vënë përpara një alternative personazhin:

Po ç'dreqi të solli te Pallati i hirtë e i zyrtë?

Shumë njerëz dhe shumë rryma kanë dashur të depërtojnë këtu, por Tabir - Saraji s'ka rënë kurrë në grackë. **I vetmuar**, ai qëndron midis *zallahisë* njerëzore, **i veçuar**, jashtë *krahamave* dhe grindjeve për pushtet, **i mbyllur**, për këdo dhe **i papërzier** me askënd. Kjo s'është porosi. Ky është urdhri i madh i Tabir - Sarajit (10).

Vetë Pallati përmes analogjisë do të vizatohet si një hyrje në Ferr, pamja e zyrtë shoqërohet me një regjistër të lartë simbolik, Kadare me katër mbiemra na e shfaq Tabir - Sarajin një institucion: **të vetmuar – të veçuar – të mbyllur – të papërzier** (11). Kur forcat lëvizëse vihen përballë dhe nis përleshja midis dy mjedisëve, nis dhe përleshja edhe në stil, ritmi shpejtohet në kulm, lëvizjet shpejtohen, situata gjithashtu, tablotë, karakteret ndeshen. Stili në këto raste është telegrafik, nuk kemi fraza por fjali. Gjuha shpreh kështu mendim, botëkuptimin e karakterit, idealin që e shtyn të bëjë një veprim. Përdorimi i fjalës 'xhybe' (12), si shprehje e **elementit kulturor**, ndikon në krijimin e një regjistri të ri gjuhësor. Shprehja e habitës por

edhe pakënaqësisë së Mark-Alemit (*O Zot, ende me këtë veshje!*), kujtojmë se 'xhybja' është një veshje e gjatë deri afër këmbëve, që e mbajnë disa popuj të Lindjes dhe hoxhallarët e dervishët, këtu në roman perceptohet si një ironi e hollë e Mark-Alemit, dhe si përdorim i regjistrit folklorik.

Kadare njihet si shkrimtar që zgjedh regjistrin gjuhësor të lartë e të përpunuar nga pikëpamja sintaksore, ndryshe i quajtur regjistër i lartë gjuhësor. Tek "Pallati i Ëndrrave" ndeshim sintaksën e thjeshtë, siç edhe atë shumë komplekse. Aftësia e Kadaresë qëndron te ruajtja me shumë kujdes e *Kohezionit* dhe e *Koherencës* të fjalisë apo periudhës brenda vetes, por edhe me paratekstin dhe pastekstin.

(1) *Kati i parë nga e djathta, dera njëmbëdhjetë (f. 4) // Megjithatë këtu nis gjithçka. Këtu... (f. 19) // Dukesh. (f. 24).*

(2) *Ndërsa vazhdonte të bënte të njëjtën gjë me fletët e tjera, ndiente një gëzim hakmarrës për ata trutharë të panjohur që, të sëmurë nga barku apo dhëmbët e prishur, e kishin munduar dy ditë me ëndrrat e tyre të marra, të cilat, ndoshta, as i kishin parë fare, por i kishin dëgjuar nga të tjerët.*

(3) *Atje flitej për ndjekje të hatashme nëpër bjeshkë, për dyluftime, rrëmbime vajzash e grash, karvanë dasmorësh që udhëtojnë drejt dasmash të rrezikshme, krushq të ngrirë e të kthyer në gur, sepse kanë bërë faj gjatë ecjes, kuaj të dehur me verë, kreshnikë të verbuar tradhtisht mbi kuaj, gjithashtu të verbër, që enden bjeshkëve si në makth, qyqe që paralajmërojnë fatkeqësi, trokitje në porta të çuditshme, thirrje në dyluftim makabër e të gjallit ndaj të vdekurit, tek i vërtitet mbi varr me dyqind qen, rënkimet e këtij të fundit që s'ngrihet dot nga gropa për t'u ndeshur me armikun, njerëz e hyjni të përzier bashkë, që zemërohen, goditen, martohen me njëri tjetrin, klithma, kacafytje, mallkime ngjethëse dhe, mbi të gjitha këto, një diell i ftohtë që më shumë ndrit se nxehtë (13).*

Gjatësia e fjalive të Kadaresë prek të gjithë spektrin e gjatësisë së fjalive, nga ato më të thjeshtat (fjali një kryegjymtyrëshe tek ato më komplekse siç shembulli 3 ku kemi: - shumësi fjalish (kryesore e të varura); - shumësi gjymtyrësh kryesore (kryefjalë e kallëzuesi); - shumësi mjetes lidhëzore; - rimarrje anaforike; - gjymtyrë homogjene; - enumeracion; - shumësi raportesh brenda periudhës: lidhore, kohore, qëllimore, shkakore.

Kadareja llojin e regjistrit e jep që në fillim të romanit (14). Nëse e lexojmë me kujdes si fillimin ashtu dhe fundin e romanit, duket sikur ka rimarrje konceptuale të fillimit të romanit, por me ndryshim të regjistrit stilistikor. Nëse në

fillimin e romanit regjistri stilistikor i përzgjedhur është më i drejtpërdrejtë dhe duket se shkrimtari e përgatit lexuesin se ngjarjet që do të rrëfejë do të jenë të mbuluara nga një tis i zymtë i hirtë, në fundin e romanit regjistri stilistikor shfaqet më alegorik e ironik dhe shkrimtari luan me imazhin dhe gjendjen psikologjike të Mark-Alemit përmes një hipoteze: Mark-Alemi e dinte se moti ishte i çelur e i ngrohtë, se lejlekët e dashuria ishin aty rrotull tij, por ai kishte parapëlqyer mos t'i shihte, nga frika se mos humbte magjinë e Pallatit të Ëndrrave, të asaj ngrehine hijerëndë që shkrimtari na paraqet në rreshtat e parë të romanit.

Fillimi i romanit

Mëngjesi ishte i lagët dhe me sqotë. Ndërtesat hijerënda, që çoheshin drejt e mbi lëvizjen e rrugës, me porta e me flegrat e mbyllura, e bënë edhe më të hirtë fillimin e ditës.

Mark - Alemi mbërtheu edhe kopsën e fundit të qafëzës së palltos, atë që e shtrëngonte zakonisht te gryka, vështroi fenerët e hekurt të rrugës me sqotën e rrallë që u vërtitej përreth dhe ndjeu një drithërimë në trup.

Fundi i romanit

Çeljen e motit, ngrohjen e reve, lejlekët dhe dashurinë, ai i kishte ditur që ishin aty, dy hapa larg, por kishte bërë sikur s'i kishte parë, i trembur se mos ato e nxirrnin nga magjepsja e Pallatit të Ëndrrave. I qe dukur se ishte strehuar aty për t'u mbrojtur dhe, në çastin kur i joshur prej jetës do të dilte nga ai strehim, pra në çastin e tradhtisë, trulllosja do të merrte fund, do të vinin ta merrnin, kur era të frynte kundër Qyprillinjve ...

Personazhi i Mark-Alemit, zbërthehet më së shumti përmes zërit të narratorit, mjedisit dhe psikologjisë së kohës. Shkrimtari i drejtohet ndjesive, duke u larguar nga realja për te bota e ëndrrave, dukjeve, krijon kështu imazhe dhe vizione, stili bëhet më i zhdërvjelltë, ritmi përshpejtohet, ka më intensitet, fraza bëhet më e shkurtër, më e figurshme. Regjistri gjuhësor te dialogët që ndërton Mark Alemi si brenda Tabir – Sarajit (15) ashtu edhe me njerëzit jashtë ngrehinës (shtëpi), pëson autocensurë (16), për shkak të temës që trajton dhe fjalitë janë pa ngjyrim, të thata, të ftohta, të shkurtra, formale (përdorimi i vetës së dytë shumës), pa emocione dhe neutralë. Dialogu është i paktë, kjo në përshtatje me Tabir-Sarajin, është pallati ku mblidhen, siten, peshohen, studiohen, përshkruhen, arkivohen, kthehet në i vlefshëm, absurdi - vetë nënvetëdija e njeriut, ndaj fjalitë janë të shkurtra e koncize që prodhojnë dhe një regjistër formal.

Mark - Alemi është i prirur të shohë, të vëzhgojë, të dëgjojë. Ai flet më shumë me sy e mimikë sesa me fjalë (17).

Regjistri stilistikor i Mark-Alemi zbulohet përmes imazheve të forta figurative dhe ekspresive (18) të paraqitura po me gjuhë shprehëse e therëse e mendimeve të brendshme të personazhit.

Së pari, **ëndrrat me shtysë vetjake**, që s'kanë asnjë lidhje me shtetin. Së dyti, **ëndrrat** e shkaktuara nga uria, mbingopja, të ftohtit, të nxehtit, etj. Me një fjalë, **që kanë lidhje me mishin e njeriut**. Së treti, **ëndrrat e rreme**, domethënë ato që s'janë parë vërtet, por që janë stisur prej njerëzve... një gabim në gjykimin e ëndrrës dhe gjithçka shkon së prapthi, më kupton? Me një fjalë, **kjo që bëjmë ne s'është aspak punë e trashë grahësish**, siç mund t'i duket ndokujt (19).

Përdorimi i këtij regjistri krijon një stad tjetër për gjuhën si mjet komunikimi, ajo gjeneron aftësinë për të qenë simbolike, sugjestionuese (20) përmes ëndrrës, ritmi i ngjarjes duket se shpejtohet, fjalitë nga koncize, të shkurtra vijnë e bëhen më përshkruese dhe regjistri alegorik (21).

ç'më polli, i shoi me kujdes shkronjat dhe e klasifikoi të vlefshme...kur vrulli i zemërimit i ra...i pa me qetësi: "Një mace e zezë kishte kapur me gojë hënën dhe po vraponte e ndjekur nga turma. Gjithë udhës nga ikte, dukeshin gjurmët e hënës së plagosur" (22).

Pasuria leksikore e frazeologjike (23) e Kadaresë rrok fjalë të reja: emra të rinj me parashtesim e prapashtesim, mbiemra të rinj të nyjshëm e të panyjshëm, ndajfolje e ndërtime frazeologjike që i japin ngjyrimet dhe njëkohësisht pasurojnë regjistrat gjuhësorë të rrëfimit i cili bëhet edhe më metaforik e simbolik.

Emra: *shkimëza flokësen, akullsirë, ndezulli, tymtarët, çajhanet, nimet, bajamishtja, qyqnaja, korbëri.*

Mbiemra: *të merimangshëm, lagatershëm, i lemerimshëm, cytanike, herak, zbërdhlyët, e kërthenezhtë, e përfushta, e paskaj, të stërthella.*

Kompozita, përngjitje: *ëndërrparësi, gjithkahnajë, shtijekeq, gjithkah, zëngjiruri shkelbaltësit, gjithsa herë, thirravajë, jetëvdekja, vdekjejeta.*

Ndajfolje: *diellisht.*

Shprehje: *-u fola pa lesh në bark; -të futur rras e plas; -djalli me brirë është; -qeveria e zë lepurin me qerre; -vij rrotull si kali në lëmë; -unazat ranë, por gishtat janë.*

Fjalëformimi është tipar dhe vlerë gjuhësore që shërben për të kuptuar ngjyrimet kuptimore, gjuhësore, leksikore, ngarkesat emocionale që mbart personazhi. Dobia e këtij fjalëformimi qëndron në faktin se Kadare, mënjanon fjalët e huaja, shfrytëzon të njëjtin burim gjuhësor në rrjedha të reja, të thella, të fuqishme nga ana semantike *'thirravajë; çajhanet'*.

'Shkelbaltësit', fjalë e krijuar me bashkëngjitje, që është elementi letrar përmbajtësor i fjalëformimit të Kadare. Ajo vjen si vlerë gjuhësore dhe vlerë letrare (si mjet i teknikës letrare për të paraqitur personalitetin e personazhit), etiketimin e tij në këtë rast, duke i letrarizuar, përmes përdorimit të gjuhës sipas kuptimit negativ.

Në veprën e dytë **"Prilli i thyer"**, të marrë për analizë do të ndalemi te marrëdhënia e gjuhës kadareane me etnopsikologjinë e shqiptarit dhe krijimi i regjistrave gjuhësorë përgjatë paraqitjes së dokeve zakonore, të drejtës juridike dhe të gjuhës së koduar në nyje ligjore. Regjistrat gjuhësorë të Gjorg Berishës, do të jenë të lidhura ngushtë me dy elementë psikologjikë e emocionalë, me **pritën** dhe **vrasjen**. Përballja e tij me kodet zakonore prodhon një regjistër simbolik, metaforik që shoqërohen me një pasuri të vyer të gjuhës me mjete stilistikore dhe me një ndërtim sintaksor të pasur.

Që në faqet e para të romanit, shkrimtari e përfshin lexuesin në gjendjen e trazuar psikologjike dhe emocionale të Gjorgut, në pritë gati për të kryer një vrasje.

(f. 9) **i trembur** e gati **me frikë**; (f. 9) **të ikte me vrap** nga kjo **pritë e nëmur** // **s'ishte në gjendje të mendonte** (zëri narrativ i autorit); (f. 9). Te këmbët ndjeu prapë **ftohtë** dhe prapë lëvizi gjunjët, si për ta ndaluar të ftohtë të ngjitej lart. Megjithatë **e ftohta ishte ngjitur prej kohësh në barkun e tij, në gjoks e gjer në kokë**. Madje në kokë ajo dukej sikur e **kishte ngrirë trurin copa-copa**, si ato copërat e dëborës matanë udhës. (f. 10) E ktheu mbarë, **i vinte për të vjellë** dhe thoshte me vete **"Më ka zënë gjaku"**; (f. 17) Vijat e tirqve të tyre ishin fare pranë vijave të tirqve të tij, gjarpërinjtë e zi me kokat plot helm (e folur simbolike), që ishin gati të kafshoheshin. Në ecje e sipër ato gati sa nuk prekeshin. Por ai ishte krejtësisht i qetë, ishte **i mbrojtur nga besa 24 orëshe** më mirë se nga çdo frëngji kulle apo kështjelle. (f. 20) (gjendja psikologjike nga zëri i narratorit) Gjorgu vazhdoi të rrinte si **i mpirë** në një kënd të kullës. I mbeteshin ende tridhjetë ditë

jetë pa rrezik. Pastaj qenien e tij do ta mbështillte nga të gjitha anët prita e vdekjes. (f. 20) Si lakuriqi i natës, do të lëvizte prore nëpër terr, **i trembur** nga dielli, nga hëna e plotë dhe nga flakadanët. (e shtëna e pushkës e ndau jetën e tij në dy pjesë: në pjesën tridhjetëditore që po fillonte sot, shtatëmbëdhjetë mars gjer më shtatëmbëdhjetë prill. Më tutje ishte endja e lakuriqit të natës...

Përmes një regjistri të pasur gjuhësor e një përzgjedhjeje të kujdesshme të fjalëve, shkrimtari arrin të përçojë të lexuesi mjedisin ku ruhet kultura etnojuridike e kanunore, Udhë e Madhe në fshatin Brezftohtë (24), është mjedisi i pritjes për të bërë vrasjen, fusha përjeton gjendjen e trazuar psikologjike e shpirtërore të Gjorgut nga fillimi deri në fund të romanit, duke e mbajtur lexuesin të vëmendshëm përgjatë gjithë kurbës së ndryshimeve që pëson gjendja e tij ndjesore e shpirtërore.

Tri pyetjet simbolike të bëra në momente të ndryshme të përballjes me ankthin, krijojnë shkallëzimin e përdorimit të gjuhës nga ku zë fill dhe regjistri gjuhësor e stilistikor i Gjorgut.

Pyetja e parë: *Çdo të bënte në këto tridhjetë ditë që i mbeteshin?* (25) *Jam vallë i lirë?* (f. 45). Mekanizmi i gjakut ishte i tillë që, edhe kur të lëshonte së jashtmi, të mbante shpirtin peng. (f. 47). Aktivizon **fjalorin etnografik**.

Pyetja e dytë: *Si ishin krijuar vallë kaq të plota dhe zotëruese?* Prej kujt dhe kur? (26) Aktivizon **fjalorin etnojuridik**.

Pyetja e tretë: *Jashtë gjakmarrjes. ... Si ishte vallë jeta në ato familje?* (27) Ku jam? (f. 146).. Kulmin e druajtjes e provoi kur hyri në këtë kthinë. (f. 192). *Me sy të ngrirë* vështronte përreth. (f. 56). Aktivizon **fjalorin metaforik**.

"Prilli i thyer" është roman me regjistër dominant etnografik. Shkrimtari rrëfen artistikisht ngjarje e njëherazi e përfshin lexuesin në botën e një kulture dokesorë me norma, ligje e rite që rregullojnë marrëdhënie dhe përcaktojnë fatet e njerëzve.

Rregulli etnojuridik i Kanunit për të vrarin. Kanuni parashikonte tronditjen nga vrasja dhe e lejonte vrasësin të porosiste kalimtarët për të bërë atë që nuk kishte bërë dot, kurse, ta lije të vrarin përmbys dhe me pushkën larg trupit, ky ishte turp që s'falej.

- *Atje, te bërryli i Udhës së Madhe, kam vrasë një njeri, — tha me një zë pothuajse të ngjirur. - Kthejeni mbarë dhe vendosjani pushkën te koka, o njerëz të mire.* (f. 13)

Kanuni për vrasjen e gruas. *Gjatë një grindjeje me të shtëna armësh kishte vdekur një grua, e gjendur rastësisht mes grindësve. Gruaja kishte*

qenë shtatzënë, me një fëmijë mashkull, siç qe vërtetuar pas hapjes. Pleqtë e katundit e kishin të vështirë, siç duket, të vendosnin mbi kë rëndonte gjaku i fëmijës. (f. 39).

Rregulli etnojuridik i Kanunit për familjen. *Në shtëpi s'hyhej pa thirrur e pa u përgjigjur kush.* (f. 26)...

Rregulli etnojuridik i Kanunit për udhën e udhëtarin. *Në udhë kalon njeriu, kalon dhe bagëtia, kalon i gjalli, kalon dhe i vdekuri.* (f. 26).

Rregulli etnojuridik i Kanunit për mikun. (f. 32). *Dihej se në qoftë (1) se ti e përcolle mikun dhe miku tu vra në sytë e tu, gjaku i tij bie mbi ty. (2) Në qoftë se e përcolle, i ktheve shpinën dhe në atë çast miku u vra, ti je i larë nga gjaku...* (f. 32). *miku ishte i shenjtë dhe, ata qysh nga fëmënia e kishin ditur se, shtëpia e malësorit, përpara se të ishte e njerëzve të shtëpisë, ishte e Zotit dhe e mikut. Rituali etnojuridik dhe etnografik i pritjes së trupit të të vrarit.* (f. 15.) *I ati i të vrarit priste në këmbë te porta e kullës. Kur njerëzit që po e sillnin trupin ishin 40 hapa larg, ai thirri: Ç'më keni sjellë? Plagë apo mort? Përgjigjja qe e shkurtër dhe e prerë: Mort*

Rituali para marrjes së besës. *Gjithë fisi i Berishajve po merrte masat e mbrojtjes. Aty këtu dëgjoheshin zëra burrash, - Eja shpejt në shtëpi. - Qe, vuri shilin portës. - Ku është Prenga?* (f. 15).

Po mbylleshin portat e shtëpive dhe të gjithë farefisninë, të afërtat dhe të largëtat, sepse ashtu siç njihej brez pas brezi, vrundulli i parë i shtrëngatës dihej se kjo ishte koha e rrezikshme fill pas vrasjes, kur familja e të vrarit nuk kishte dhënë ende asnjërin prej besave, kështu që kryeqytet, të verbuar nga gjaku i porsaderdhur, e kishin të lejuar të shtinin mbi cilindo pjesëtar të fisit të Berishajve.

Riti kanunor për gjëmëtarët. *(Gjëmëtarët erdhën nga larg (rit zakonor) duke grisur fytyrat e duke shkukur flokët sipas dokeve.* f. 16). *Zakoni e kërkonte që ata të mos i lanin fytyrat as në katundin ku kishte ndodhur vdekja e as udhës. Mund ta bënin këtë vetëm kur të mbërrinin në fshatrat e tyre.*

Riti kanunor në shtëpinë e të vrarit. f. 18. *Ja kulla e të vrarit. Në dritaren e ngushtë sipër qemerit të portës kishin vënë coha të zeza.* f. 18.

Poshtë, në oborr të kullës, te filli i rrobave qe nderur një këmishë e vetme. nëna e kishte larë më në fund këmishën, që orëligu e kishte veshur atë ditë. ... kishte qëndruar e varur, siç e kërkonte kanuni, në katin e sipërm të kullës, duke pritur që të lahej veç pas marrjes së gjakut. f. 23.

Riti kanunor për vrasësin. (Gjorgu merr pjesë në varrim se e do zakoni). *Gjithkush mund të*

mungojë sot në varrim a në drekë të mortit, veç ti jo. f. 16.

Besëtytni. *Thoshin se, kur njollat e gjakut mbi këmbë nisin të zverdheshin, kjo ishte shenjë e sigurte se i vrari po pezmatohet për vonesën e marrjes së gjakut.* f. 23.

Kanuni për mikun: *Dihej se (1) në qoftë se ti e përcolle mikun dhe miku tu vra në sytë e tu, gjaku i tij bie mbi ty. (2) Në qoftë se e përcolle, i ktheve shpinën dhe në atë çast miku u vra, ti je i larë nga gjaku...* f. 32. *Miku ishte i shenjtë dhe, ata qysh nga fëmënia e kishin ditur se, shtëpia e malësorit, përpara se të ishte e njerëzve të shtëpisë, ishte e Zotit dhe e mikut.* f. 32.

Kanuni për shtëpinë besëprerëse. *Kur pa se gurët e themeleve në të katër cepat ishin të shkullur, e kuptoi se ndodhej përpara rrënojës së një shtëpie besëprerëse, dhunimi më i madh i kanunit: prerja e mikut në besë.* f. 41.

(Dënimi: Vrasësi ishte grirë katundisht, duke shkuar gjakhupës. Shtëpia ku miku ishte prerë, pavarësisht se njerëzit e saj nuk ishin fajtorë, u dogj. Vetë i zoti i saj printe me urë e me sëpatë, duke klithur sipas zakonit: *"I marrsha të ligat katundit dhe flamurit"*. Pas kësaj të zotit të shtëpisë për vite me radhë gjithçka duhej t'i jepej me dorë të majtë e për nën gju, për t'i kujtuar se duhej të hakmerrte mikun.)

Kanuni mbi martesën. *...ishte vendosur prej prindërve të vajzës "fisheku i pajës", me të cilin, sipas dokeve, dhëndri kishte të drejtë të vriste nusen, në qoftë se ajo përpiquej të ikte.* f. 28.

Dita e martesës nuk shtyhej kurrë, thoshte kanuni. Krushqit do të mbërrinin, edhe sikur nusja të ishte duke vdekur, zhargas e rrëshqanthi do ta çonin te shtëpia e dhëndrit. krusheve s'u ndalej udha as prej mortit. I vdekuri në shtëpi, krushqit do të nisen. Nusja hyn në shtëpi, i vdekuri del shtëpie. f. 29.

Kanuni për kishën. *Prifti s'binte në gjak.* f. 29.

Haraç e ndëshkime. *Çdo plagë paguhet veç e veç, dhe çmimi i plagës varet nga vendi ku ndodhet. Plagët e kokës zhëdmtohen, dy herë më shtrenjtë se ato të trupit, që gjithashtu ndahen dy faresh, nga brezi e lart e nga brezi e poshtë, e kështu me radhë.* f. 177.

Ndëshkimet ishin të shumta: veçimi ose lëçitja, siç quhej në kanun, kur njeriu veçohej përjetë prej të gjithëve. (I ndarë për mort, për dasmë e për miell hua.) Lënia e tokave djerr, shoqëruar me prerjen e drurëve të kopshtit. Lënia pa ngrënë (në familje). Heqja e armëve të krahut a të brezit për një apo dy javë. Lidhja dhe burgimi në shtëpi. Rrëzimi i të zotit apo zonjës së shtëpisë prej gjindjes së familjes. f. 43.

Të shtjellosh artistikisht jetën zakonore, doket, ritualet, normat e ligjet është një aftësi e jashtëzakonshme e Kadaresë. Nëpërmjet një regjistri të pasur me fjalë të fushës kanunore, me **strukturë fjalie urdhëruese, imponuese, detyruese, zbatuese**, me shprehje e ndërtime frazeologjike shumë të pasura e që shpesh revokojnë një të shkuar shumë të largët, shkrimtari e mban lexuesin nga fillimi deri në fund në gjendjen që përjeton vetë personazhi kryesor i romanit, Gjorgu.

Leksiku (28) i pasur me fjalë të reja të krijuara me parashtesim, prapashtesim, foljet, kompozitat e fjalët me përngjitje, ndajfoljet, Frazeologjizmat, përdorimi i fjalëve të rralla, përdorimi metaforik e simbolik (29) i fjalëve të kontekstin e rrëfimit e pasurojnë regjistrin gjuhësor të Kadaresë.

folje: *kishte trokëllitur, të çuriste (shi), karfoste, gjumësitej, nismëton.*

emra: *pllangash, pleqnarët kësolltarësh, bokërimat, carani, bukurezat, vargor, këmborkat, lëkurçe, bujtinar, rrogeç, dorërasët, hirnoshjes, qiellzimit.*

mbiemra: *ngrehaluc, të palëndët, hutaq, shtrembanik, të hekuremtë, tymtor, zhdehës, betarë, të patëzonë, i përhënur.*

kompozita, përngjitje: *kryeqyqëve, gjëmëtarët, kanunshkelësit, orëligu, krushkaparin, e tjetërfarshme, vetëcheroizoheshin, vëllavogli, motërvetmja, mikpreri, Gjakmarrjeloggia, çartabesës.*

ndajfolje: *prore, hamendthi, kryengulthi, zhargas, rrëshqanthi.*

Ndërtime e shprehje frazeologjike: - *më mirë të mos shkojë plumbi hup, - ti pushkë e pafsh, ti e vrafsh! malit si t'i thërrasësh ashtu të përgjigjet - shqiptari e merr gjakun veç me pushkë, - fytyrën e vruguar në daç laje, në daç zezoe dhe më, - je i lirë të mbash burrinë tënde, je i lirë të zhburrërohesh, - dy gisht nder në lule të ballit, - pushkë të bukur paska qitë! - pushkë të pabukur paska qitë! - mos e thani lisi! - me hangër bukën e gjakut të paqtuar, - me jetë të gjatë e ta vraftë pushka! - morti në fis, krushqit s'ndalen, - të gjallët s'janë veçse të vdekur që kanë ardhur me leje në këtë jetë, - gjakun po zuri vitin e dymbëdhjetë, është si lisi, nuk e shkul dot më, - ç'donte mielli yt në thes të huaj?*

Për një referencë më të mirë për regjistrin gjuhësor na ndihmon sintaksa.

(1) *Ishte një histori e zakonshme me njëzet e dy varre nga secila palë, gjithsej dyzet e katër varre, me fjalë të shkurtra, të thëna para vdekjes, por më tepër me heshtje, se me fjalë, vetëm me gulç, me grahamë të rëndë, përmes së cilës s'del dot porosia e fundit, me tri këngë të një lahutari, njëra prej të cilave ishte shuar më pas, me një varr*

femre të vrarë gabimisht dhe të larë **me gjobë**, sipas të gjitha rregullave, **me mbyllje** të burrave të të dyja palëve në kullën e ngujimit, **me një përpyetje** pajtimi të gjakut, që kishte dështuar në çastin e fundit, **me dhënie** bese të vogël e bese të madhe, **me drekë** të mortit, **me thirrje** "filani i Berishajve shtiu mbi filanin e Kryeqyqëve", ose anasjelltas, **me flakadanë**, ecejake nëpër katund, e kështu **me radhë** gjer te mbasditja e shtatëmbëdhjetë marsit, kur, për t'u futur në vallen makabër, i kishte ardhur radha Gjorgut (30).

(2) Atje ishin shënuar me rrënjë e me themel **gjaqet** e gjithë Rrafshit, huatë e vdekjes, që familjet apo fiset i kishin njëri – tjetrit, shlyerjet nga të dyja palët, **gjaqet** e pashlyera, që përtëritnin **gjakmarrjen** pas dhjetë, njëzet, disa herë njëqind e njëzet vjetësh, njehsimet e pafundme prapë me hua e me shlyerje, breza të tërë njerëzorë **të zhdukur, lisi i gjakut**, siç thirrej **gjaku** nga i ati, dhe lisi i tamblit, siç thirrej **gjaku** nga nëna, **vrasja** e larë me **vrasje**, filani për filanin, një për një, krye për krye, **mort** që ndiqet përherë nga të tjetër **mort**, një i **vrarë** që bëhet një palë **të vvarësh**, pastaj katër palë, katërmëdhjetë, njëzet e katër dhe përherë **një gjak** i tepërt në krye, **një gjak** vetmitar, që, si dashi përçor që i prin tufës, i prin turmave të reja të **të vdekurve**. (31)

Dy shembujt e sjellë më lart dëshmojnë qartësisht mjeshtërinë sintaksore të Kadaresë. Edhe pse në shembullin (1), kemi përdorim të shpeshtë të parafralës 'me', nuk cënohet aspak rrjedhshmëria e leximit. Rrëfimi me vetëm një periudhë të gjatë, Kadare na rrëfen një histori, rite e rituale, doke e zakone, rregulla e norma, historinë e Kanunit e të gjakmarrjes. Edhe shembulli (2), në pak rreshta, të përfshin në vorbullën e gjakmarrjes, të vrasjeve të njëpasnjëshme, të Vrasjeve me Kanun. **Sintaksë komplekse dhe shumë e thyer**: - shumësi fjalish (sidomos të varura); - përdorim i dendur i parafralës 'me' në shembullin (1); - rimarrje anaforike; - gjymtyrë homogjene; - enumeracion. Atmosfera e fillimit dhe fundit të romanit ka tension, ankth shembull i regjistrit metaforik. Gjorgu flet i gjallë në fillim të romanit, por Gjorgu flet edhe i vdekur në fund të romanit, regjistri simbolik.

Fillimi i romanit:

Sa herë që ndiente ftohtë nga këmbët, ai lëvizte pak gjunjët dhe atëherë diku poshtë vetes dëgjonte guralecët që zhurmonin ankueshëm. Në të vërtetë

ankesa ishte brenda tij. Asnjëherë në jetë nuk i kishte qëlluar të rrinte kështu i ngulur, një kohë kaq të gjatë, pas një ledhi, tek udha e madhe, duke pritur të kalonte dikush. (f. 9)

Fundi i romanit:

Dëgjonte ende hapat që po largoheshin dhe dy-tri herë pyeti veten: Të kujt janë vallë? Ju dukën si hapa të njohur. Ah, po, ata ishin krejt të njohur, ashtu si edhe duart që e kthyen mbarë ... Janë të miat, tha me vete. Në 17 mars, udha pranë Brezftohtit ...një grimë e humbi ndërgjegjen, pastaj prapë dëgjoji kumbimin e hapave dhe përsëri iu duk se ato ishin hapat e tij dhe ishte ai vetë e askush tjetër, që po ngarendte kështu, duke lënë pas, të shtrirë midis rrugës, trupin e vet, që porsa e kishte vrarë.

(Gjorgu flet edhe i vdekur)

Rrëfimi te romani "**Ura me tri harqe**" (32) është në vetë të parë. Murgu Gjon, rrëfyesi i ndërtimit të urës, flet në vetë të parë duke u vetëvizatuar si personazhin e duke transmodeluar baladën e murimit në murim literal (33).

Shkrimtari, që në nisje të romanit ("... vazhdojnë të thuren **gojëdhëna** e **histori të paqena** e **gjithfarë dokrrash**...") e përgatit lexuesin me regjistrin gjuhësor e stilistikorë përmes të cilit do të shtrijë rrëfenjën. Duke zgjedhur fjalët e përshtatshme 'gojëdhënë', 'histori e paqenë', 'gjithfarë dokrrash', e fut menjëherë lexuesin në botën mitologjike, në botën e legjendave e të gojëdhënave përmes një regjistri simbolik (34) e metaforik.

Edhe në këtë roman, Kadare shpalos mjeshtërinë e tij krijuese, duke përdorur një regjistër të lartë gjuhësor që shoqërohet me pasuri leksikore, simbolikë, metaforë, sintaksë shpeshherë komplekse por gjithherë e kuptueshme. I gjithë romani për shkak dhe të temës (35), qëllimit (36) dhe vendodhjes (37) së ngjarjes, priret drejt regjistrit simbolik mitologjik.

Në fund vetëm të tri romaneve pasuria leksikore (38) është në kufijtë e një fjalori xhepi, çka të mahnit për lëvrimin e gjuhës nga Kadare.

emra: *pllangash, pleqnarët kësolltarësh, bokërimat, carani, bukurezat, vargor, këmborkat, lëkurçe, bujtinar, rrogeç, dorërasët, hirnosjes, qiellzimit.*

folje: *kishte trokëllitur, të çuriste (shi), karfoste, gjumësitej, nismëton.*

mbiemra: *ngrehaluc, të palëndët, hutaq, shtrembanik, të hekuremtë, tymtor, zhdehës, betarë, të patëzonë, i përhenur.*

kompozita: kryeqypqëve, kanunshkelësit, orëligu, krushkaparin, vëllavogli, motërvetmja, mikpreri, gjëmëtarët, e tjetërfarshme, vetëçheroizoheshin, Gjakkarrjelogjia, çartabesës

ndajfolje: prore, hamendthi, kryengulthi, zhargas, rrëshqanthi

ndërtime e shprehje frazeologjike: - më mirë të mos shkojë plumbi hup, - ti pushkë e pafsh, ti e vrafsh! malit si t'i thërrasësh ashtu të përgjigjet, - shqiptari e merr gjakun veç me pushkë, - fytyrën e vruguar në daç laje, në daç zezroje dhe më, - je i lirë të mbash burrërinë tënde, je i lirë të zhburrërohesh, - dy gisht nder në lule të ballit, - pushkë të bukur paska qitë! - pushkë të pabukur paska qitë! - mos e thani lisi! - me hangër bukën e gjakut të paqtuar, - me jetë të gjatë, e ta vraftë pushka! - morti në fis, krushqit s'ndalen, - të gjallët s'janë veçse të vdekur që kanë ardhur me leje në këtë jetë, - gjakun po zuri vitin e dymbëdhjetë, është si lisi, nuk e shkul dot më, - ç'donte mielli yt në thes të huaj?

Kadareja është mjeshtër i fjalës dhe i gjuhës. Është, pa asnjë mëdyshje, një nga lëvruesit dhe pasuruesit e shqipes. Kadare krijon fjalë të reja me brumë të shqipes dhe duke ndjekur rregullat e fjalëformimit. Kështu, krijon folje të reja, emra të rinj me parashtesim e prapashtesim, mbiemra të rinj të nyjshëm e të panyjshëm, ndajfolje të reja. Shumë interesante janë kompozitat me kombinim të kategorive të ndryshme gramatikore (emër+emër, folje+emër, folje+mbiemër, emër+mbiemër). Përdorimi i një leksiku të pasur në fjalë, kombinime e ndërtime shprehjesh e pasuron shumë regjistrin gjuhësor të shqipes. Krijimi i fjalëve të reja, ringjallja e fjalëve pak të përdoruar apo shumë pak të njohura, përdorimi i frazeologjisë, veshja e fjalëve me kuptime të reja kontekstuale e bëjnë gjuhën e Kadaresë edhe më metaforike e alegorike.

Sintaksa

(1) *U gëzuan se s'do të kishin më punë me trapaxhinjtë e pafytyrë, që gjendeshin gjithmonë në anën tjetër, kur ti i kërkoje në këto anë, që nganjëherë s'gjendeshin fare, madje dhe më keq, që i gjeje të dehur, me përjashtim të trapaxhiut të fundit, të gërmuqit, që as gratë s'i ngacmonte, as dehej, por që ishte aq i zymtë në fytyrë, saqë të dukej se po të çonte në mbytje të sigurt.*

(2) *Filluan të flisnin të tre, duke ndërprerë njëri-tjetrin, për të shpjeguar se mjaftonte të shikojë fuçitë e mbushura me atë llahtarë, për t'u bindur se vetëm shtriganët mund ta kishin për zemër atë punë, se mjerë ai që do të lejonte të kalonin nëpër tokën e tij qerret e ngarkuara me këto fuçi, të cilat nga vapa pikojnë serën pikë-pikë, duke spërkatur rrugët, ç'them duke spërkatur, duhet thënë: duke përgjakur rrugët me gjakun e zi të djallit.*

Edhe në këtë roman dallojmë stilin karakteristik të Kadaresë me sintaksë komplekse, por mjaft mirë të strukturuar. Kadareja parapëlqen që brenda një periudhe me fjali kryesore e të varura të ndërtojë raporte të ndryshme kohore, shkakore, qëllimore, lidhore, pa e cenuar kurrë Koherencën dhe Kohezionin si brenda periudhës ashtu edhe me paratekstin dhe pastekstin.

Fillimi i romanit

Unë, murgu Gjon, i biri i Gjorg Ukcames, tue u kujtuam se në gluhën tonë ende s'ka gja të shkruam për urën mbi Ujanën e Keqe, ... (f. 11.)

Fillimi i Mesharit

(U doni Gjon, biri i Bdek Buzukut, tue u kujtuom shumë herrë se gluha jonë nukë kish gj~ të ëndigluom ën së shkruomit shenjëtë, ën së dashunit së botësë s'anë, desha me u fëdigunë, për s~ muja me ditunë, me zhdritunë pak mendetë e atyne qi të ëndiglonjinë... "Ëndë vietët M.D.L.IV. njëzet dit ëndë mars zuna ënfill, e ënbarova ëndë vietët një M.D.L.V., ëndë kallënduor. (Gjon Buzuku, Meshari, 1555).

Fundi i romanit

Të kthehesha ta kryeja sa më shpejt, sepse koha është e turbullt, së shpejti mund të bjerë nata e gjatë dhe atëherë shkrimi i kronikave të tilla shqipe mund të paguhet me kokë. Ky ishte mesazhi i të muruarit. Dhe kjo kronikë, ashtu si ura vetë, mund të kërkojë një fli, dhe këtu i flijuaris'ka kush të jetë veçse unë, unë murgu Gjon, biri i Gjorg Ukcames, ...

Ashtu si e fillon romanin, duke marrë shkrimin e traditës të Buzukut të "Mesharit", ashtu edhe e mbaron Kadare. Madje krejt zishëm. Shkrimtari, nëpërmjet regjistrit simbolik, kujton se këndej pari përbindëshi Ura, do të kërkojë fli dhe kjo është mynxyra që po i vjen Arbërit. Ndaj dhe para se të ndodhte murimi për herë të dytë, kronika e urës duhej shkruar.

Si përfundim: Regjistrat gjuhësorë të personazheve bashkërenditen në mënyrë logjike në kohë dhe hapësirë, veprimet shprehin gjendje emocionale të heroit. Shtjellimi i ngjarjeve në kohë, shpreh rritjen e fuqisë të së njëjtës ndjenjë si shprehje e ndryshimit të gjendjes shpirtërore dhe njëkohësisht të regjistratit të tij.

Referenca

¹ Sinani Sh, Për prozën e Kadaresë, studime dhe artikuj, Naimi, Tiranë, 2009, f. 129-130. *Një gjuhë për të arritur te ky stad, që të shprehë gjendjen e vet aktive përjashtimisht në ligjërimin e një folësi, i duhet të presë jo vetëm një shkallë përtëritjeje tërësore të pasurive të veta, por edhe protagonistin e virtutshëm që i jep asaj plotninë dhe hijeshinë e letrarësisë së saj. Sepse mendësia e një gjuhe për të bindur një zots të fjalës së saj të fisme deri tek përmasa e një gjendjeje të tillë të re cilësore, si Ismail Kadare, për nga shkalla e*

aftësive, shijes, intuitës, teknikës për të lëvruar, kuptuar, interpretuar, pasuruar, krijuar, kalkuar, ringjallur dhe kumtuar fjalë, shprehje, frazeologji, leksema të reja të shumëfarshme dhe mbi të gjitha gjedhe funksionale fjalëformuese, mund të quhet njëherësh edhe fat.

² Sinani Sh, Për prozën e Kadaresë, studime dhe artikuj, Naimi, Tiranë, 2009. f. 130. *Gjuha nuk bëhet e gjallë vetvetiu. I. Kadare shkroi letërsi cilësore dhe në këtë proces e sipër pohoi pjekurinë e shqipes letrare kombëtare.*

³ Kadare I, Pallati i ëndrrave, Onufri, 2004. f. 291 *Me një ndjenjë të turbullt faji, ai i hoqi sytë andej dhe uli kryet mbi dosje, por, para se të niste përsëri leximin, psherëtiu thellë: O Zoti Perëndi!*

⁴ Po aty., f. 323. *Gjithçka e mendonte qetësisht. Kjo ishte një pagjumësi pa vuajtje, e rregullt, e ftohtë.*

⁵ Po aty., f. 432. Çfarë? – pyeti Mark - Alemi me një fije zëri. A thua? Po përse ... përse? Në fije shprese nisi të përpëlitej dobët përbrënda Mark - Alemit. - Si? Si? - pyeti Mark - Alemi. Ndihej menjëherë që ai po bëhej nervoz.

⁶ Dado F, Intuitë dhe vetëdije kritike, Onufri, Tiranë, 2006. f. 146

⁷ Lloshi Xh, Stilistika dhe pragmatika, Toena, Tiranë, 1999, f. 75

⁸ Dado F, Intuitë dhe vetëdije kritike, Onufri, Tiranë, 2006, f. 145

⁹ Eco U, Struktura të pranueshme, Dukagjini, Pejë, 1996, f. 46

¹⁰ Kadare I, Pallati i ëndrrave, Onufri, 2004, f. 275.

¹¹ Po aty., f. 323. Gjithçka e mendonte qetësisht. Kjo ishte një pagjumësi pa vuajtje, e rregullt, e ftohtë. Dhe s'ishte vetëm pagjumësia e tij që kishte ndryshuar. ***Gjithçka në jetën e tij kishte pësuar një trandje.***

¹² Po aty., f. 262. Mënga e ***xhybes*** së tij ishte aq e gjerë, sa që ajo nuk mori aspak pjesë në tregimin e krahut. ***O Zot, ende me këtë veshje...***

¹³ Po aty., f. 320.

¹⁴ *Gazeta Drita* 23.11.1986. Gabriel Garcia Marquez-i pohon se: "*Fraza e parë mund të jetë laborator ku përpunohet stili, struktura madje dhe gjatësia e librit*".

¹⁵ Kadare I, Pallati i ëndrrave, Onufri, 2004, f. 312 Pallati i ëndrrave është ai që qëndron më jashtë vullneteve njerëzore se gjithë të tjerët. Më kuptoni ç'dua të them? Ai është më i jashtëarsyeshmi i të gjithëve, më i verbri, më fatali, pra, edhe më shtetërori.

¹⁶ Po aty., f. 287 Habitej edhe vetë me guximin e tij. ... por frika se mos e tepronte ***e pengoi***.

¹⁷ (*Mëngjesi*) f. 267 Një psherëtitje e Mark Alemit // f. 272 Një pyetje e Marka Alemit bërë vetes // f. 276. - A mund të më thoni si shkohet në Seleksionim? (pyet Marka Alemi) // f. 277

¹⁸ Po aty., f. 274. Regjistri metaforik. ***si mulliri pa ujë ... salla e qiqrave***; drita - terri // mjalti - helmi // madhështia - mjerimi; rrebesh -

katastrofë // rebelim - krim (f. 274) // ferr - tmerr // parajsë - mrekuili // i kurrëfartë - i humbur.

¹⁹ Kadare I, Pallati i ëndrrave, Onufri, 2004, f. 280
²⁰ Po aty., f. 301

²¹ Po aty., f. 311. Bota atje dyzohej, shumë shpejt fillonte e ***mosrrokshmja*** ...

²² Po aty., f. 302

²³ Po aty., f. 290 ... por kurrësi kaq ***të merimangshëm*** // f. 302

²⁴ Kadare I, Pallati i ëndrrave, Onufri, 2004, f. 51. Mjedisi. Qysh nga fëmijëria kishte dëgjuar për kullën princërore ...

²⁵ Po aty., f. 21

²⁶ Po aty., f. 29

²⁷ Po aty., f. 30

²⁸ Kadare I, Prilli i thyer, Toena, 2009. f. 9 grumbull ***pillangash*** dëbore // 16. Familja e ***kryeqyqëve*** e celi besën (24 orëshe) besa e madhe është 30 ditëshe.

²⁹ E folura simbolike. f. 56. ... gojë e sidomos nofullat e tyre, nën ndriçimin e zjarrit të kujtonin ca trajta drynash të vjetër.; f. 68. Të marrësh ditët e ejtës me metrin e vdekjes, është në radhë të parë një dhunti.

³⁰ Kadare I, Prilli i thyer, Toena, 2009, f. 31

³¹ Kadare I, Prilli i thyer, Toena, 2009, f. 128

³² Kadare I, Ura me tri harqe, Onufri, 2015

³³ Po aty., f. 17 ... më thirrën me ngut te konti, f. 50. Pyeta gati me zë: pse?

³⁴ Po aty., f. 12. Hijet e minareve të tij po mbërrijnë gjer këtu (lindja). Kryet i ka në vdekje dhe bishtin me vdekje, dhe dihet se fjala ose tingulli i ngjizur me brumin e vdekjes, më pak se çdo gjë tjetër, i trembet asaj. f. 14.

³⁵ Po aty., f. 12. Shpresoj ta shkruaj këtë kronikë, sepse ***kohët janë të vrugëta***, dhe e ardhmja është errur si asnjëherë tjetër; f. 12. ... ***të shkruaj gënjeshtren ashtu siç nuk dukej***, dhe ***të vërtetën ashtu siç nuk dukej***.

³⁶ Po aty., f. 54. çdo shenjë që të kesh, të mirë ose të keqe, duhet së pari t'ua tregosh maleve. f. 70. ***Uji s'harron kurrë. Toka është zemërgjërë, të fal më shpejt, kurse uji jo.***

³⁷ Po aty., f.12. Nuk ishte një fli kushtuar orëve të ujit, por thjesht një krim i zakonshëm, dëshmitar i të cilit ...unë do të bëhem ... është ***gojëdhënë*** e theorisë që kinse u bë në këmbët e urës.

³⁸ Po aty., f.11. ***Zvargëj*** // 12. kohët janë ***të vrugëta*** // 12. ***karvanarët, fqinjëronim*** // 13. ***trapari***, mbështjellë me ***bërruce*** të zinj.

Bibliografi

1. Dado F, Intuitë dhe vetëdije kritike, Onufri, Tiranë, 2006
2. Eco U, Struktura të pranueshme, Dukagjini, Pejë, 1996
3. Lloshi Xh, Stilistika dhe pragmatika, Toena, Tiranë, 1999

4. Sinani Sh, *Për prozën e Kadaresë, studime dhe artikuj*, Naimi, Tiranë, 2009

5. *Gazeta Drita* 23.11.1986

Vepra

1. *Kadare I, Prilli i thyer, Toena*, 2009

2. *Kadare I, Pallati i ëndrrave, Onufri*, 2004

3. *Kadare I, Ura me tri harqe, Onufri*, 2015

SEMANTIKA FJALËFORMUESE E ZIJA ÇELËS NË ROMANET "ORA E ZOOPARKUT" DHE "GJYSMA E XHOKONDËS"

Dr. Evis Hudhëra

evishudhera@gmail.com

evis.hudhera@univlora.edu.al

Departamenti i gjuhë- letërsisë

Fakulteti i Shkencave Humane dhe Drejtësisë

Universiteti "Ismail Qemali", Vlorë

Abstrakt

Metodat e përdorura: *Së pari*, Programi i Konkordancave leksikore në kompjuter (SCP) na shërben për të krijuar listën e fjalëve të dy romaneve, dosjet kompjuterike me neologjizmat, arkaizma, fjalët e huaja apo të huazuara. *Së dyti*, Lexim i imtësishëm me shënime për të identifikuar njësitë frazeologjike pasi programi i Konkordancave nuk i njeh këto njësi. *Së treti*, Analiza përshkruese dhe vlerësuese e tipareve semantiko-gjuhësore të leksemave në romane. **Rezultatet:** Fjalëformimi i neologjizmave dhe kuptimet që fitojnë brenda kontekstit. Fjalët dialektore e krahinore meveçoritë semantike e strukturore të tyre. Arkaizmat e fjalët e huaja dhe semantika e tyre. Vështrim leksikometrik mbi njësitë frazeologjike me fjalët me dendurinë më të madhe.

Fjalët kyçe: *neologjizma, fjalë dialektore, njësi frazeologjike, fjalë të huaja, veçori semantiko – strukturore, ndarje leksikometrike, etj*

Abstract

Methods used: *First*, The Computer Lexical Concordance Program (SCP) serves us to

create the word list of the two novels, computer files with neologisms, archaisms, foreign or borrowed words. *Second*, Close reading with notes to identify phraseological units as the Concordance program does not recognize these units. *Third*, Descriptive and Evaluative Analysis of the semantic-linguistic features of lexemes in novels.

Results: Word formation of neologisms and the meanings they acquire within the context. Dialectal and provincial word and their semantic and structural features. Archaisms and foreign words and their semantics. Lexicometric overview of phraseological units with the words with the greatest density.

Key words: *neologisms, dialect words, phraseological units, foreign words, semantic-structural features, lexicometric divisions, etc*

Hyrje

Të flasim për shkrimtarin Zija Çela, jetën dhe veprën e tij nuk është objekt i studimit tonë, pasi objekt i këtij referimi bëhet leksiku i Zija Çelës

në dy romanet se veprat artistike janë tekste gjuhësore. Në veprat letrare mund të studiohet gjuha dhe dukuritë saj semantiko – gramatikore. Ndaj, një vepër letrare duhet vlerësuar për thesarin gjuhësor, përzgjedhjen dhe përdorimin e kujdesshëm të fjalës. Pra duke hulumtuar dy romanet kemi arritur të identifikojmë mekanizmat gjuhësore të neologjizmat, fjalët dialektore e krahinore, arkaizmat, fjalët e huaja dhe njësitë frazeologjike.

A Neologjizmat në dy romanet

Një nga burimet shprehëse në letërsinë artistike është krijimi i fjalëve dhe kuptimeve të reja. Kjo dukuri haset edhe në veprën e Zija Çelës. Me anë të fjalëkrijimit ai emërtion nocione të reja me prapashtesat përkëdhelëse, por edhe me nënkuptim tallës ose me nocione të njohura, por në mënyrë të re¹. Kështu p.sh.shkrimtari përdor prapashtesat: **-të, -kë, -(i)më, -(i)në, -ëm, -oj** jo vetëm me kuptim zvogëlues/lartësues ose përkëdhelës, por edhe nënvleftësues. Mund të përmendim fjalë të tilla si: **i midistë, i hynueshëm, konkë, vogëlimë, ballinë, i tokëm, mashkullonte** etj. Gjithashtu shkrimtari i përdor fjalët **matrapazllëk, birboja, sevdalli, lojçak** etj, mes personazheve të tij. Kjo është një mënyrë mjaft e njohur dhe karakteristike për ligjërimin bisedor të shqipes, të cilën Çela e fut duke emërtuar nocione të reja me prapashtesat që marrin nënkuptim tallës ose me kuptim keqësues si: **avashllëk, akraballëk, anadollëk** prapashtesën turke-**llëk**, Le të rendisim disa prej neologjizmave të të dy romanet: **shpatullore, kërkëllima, hamuliti, këmbësore, rrojtore, piktoral, kaçirbuja, bishtnuar, ufma, antiskeptik, hapërroja, buthonte, avancë, lojëcaku, mbrëmësoren, thëllitëse, murrëtyer, shtupec, tallazitje, ballinë, gazmonin, erëmonte, akullimë, kartelizuar, përhihej, shprushur, zhgrapur**, etj.. Të gjitha këto neologjizmat autori i krijon nëpërmjet parashtesave e prapashtesave, të cilat i japin karakter fjalës së autorit. Fjala e re është aq e fuqishme e individuale të Z. Çela sa që mund ta identifikosh lehtë veprën e tij por nga ana tjetër e bën edhe më interesante veprën për lexuesin.

Duke i parë me vëmendje neologjizmat në këto dy vepra fare lehtë mund të dallojmë, duke u mbështetur edhe në funksionin teorik të neologjizmave se: a) *autori ka spastruar gjuhën shqipe nga çdo fjalë e huaj e panevojshme si p.sh: mbrëmësore, këmbësore, rrojtore, shpatullore, e kurrëfartë, shurdhan, thëllitëse, kishte luluar, vogëlimë, isha kotuar, kafsharëve, qenërisht, grimherë, tasheparë, hamuliste* etj. b) *autori ka pasur për qëllim edhe ta pasurojë shqipen me fjalë, thënie apo shprehje, që burimin e kanë po në gjuhën shqipe p.sh: nisi të hamuliste për nisi të lehte, torbë për çantë, zilkat për zilet e vogla, i midistë për i dyanshëm, këmbësore në vend të trotuar, mbrëmësore në vend të lokal nate* etj. c) *“Me ndihmën e dialektit gegë” ai formon ndajfolje me prapashtesën geqe -shëm, si: përkohshëm, përbindshëm, përgjakshëm, hutueshëm, përzishëm, pashqitshëm, kobshëm, hatashëm, shpërfillshëm, volitshëm, etj..* d) *Po ashtu ai formon ndajfolje dhe emra përmes prapashtesës geqe- najë: qiellnajë, mbledhnajë, shkruhnajë* etj..

B Dialektizmat

Z. Çela ka përdorur edhe fjalë tipike geqe, si: **kryet, vëllam, nënkresa, thi, ajamin, pasha këtë ujë, rrenë, bane vetë, kallëzoj, kam ndigjue, po brente, e kremte, hangër, temjanë, ballinë, ronitur, uzdaja, shestim, hajni, amshimit, malcimin, gjakhupës, shtaga, balusha e diellit, portiku, pancir, baleci i zgjebosur, odave** etj..

Pikërisht kjo ka thyer kufirin dhe paragjykimin se gegërishtja është një dialekt i varfër dhe, për këtë arsye, standardja është formuar në bazë të toskërishtes. Ai përmes përdorimeve të tilla njëjtëson gegërishten dhe toskërishten si pjesë e shqipes dhe si domosdoshmëri tingullore dhe gjuhësore për t'u përdorur². Tingëllimi hundor dhe shkronjat e trasha të gegërishtes sjellin në veshin dhe në syrin e lexuesit funksionalitet tingullor-artistik. Konkretisht, Z. Çela nuk thotë lartësitë por ngrehinat, ose jo ka pasur vëlla por ka pasur vëllam, jo një i vrarë që nuk ka kush t'i marrë gjakun (sipas gjakmarrjes) por gjakhupës,

¹ Jani Thomai, *Leksikologjia e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2008; 134

² Gjovalin Shkurtaj, *Dialektet e shqipes*, Morava, Tiranë, 2012; 27

jo shpresë por *uzdaja*, jo *përjetësim* por *amshim*, për të sjellë te lexuesi shoqërizime gjuhësore-fonetike-artistike për të zhurmuar onomatopeikisht.

C Fjalëformimi

Fjalët e reja autori i krijon sipas gjedheve të ngulitura tashmë në gjuhën shqipe, duke përdorur mënyra të ndryshme krijimi. Pra mekanizmi gjuhësor themelor te neologjizmat është **fjalëformimi**. Fjalëformimi është një nga rrugët më prodhimtare të neologjizmave në veprën e Zija Çelës.

1. Vendin kryesor e zënë fjalët e krijuara me kompozim dhe me përngjitje.

a. *Kompozita bashkërenditëse*: Kompozita mbiemërore me strukturë mbiemër +mbiemër: **kulturoro-edukativ; arsimor-shkencor, kërkimor-shkencor, letrar-gjuhësor, ekonomiko-shoqëror, ekonomiko-sociale, psikologjiko-estetike, fetaro-filozofike, liriko-patetike, filozofiko-letrare, politiko-ideologjike, kulture-artistike, kulture-masive, etj..**

b. *Kompozita nënrenditëse*: **bojëçeliku, bashkëbiseduesi, vendndodhjes, shtypshkronjë, shkumëdeti, tjetërkush, dykëmbëshet, varavingon, vendbanimi, lejetakim, fletëthirrja, buzëgjak, ballafaqe, trulakror, syshqerrë, gjakftohtësine etj..**

2. **Parashtesat** a. **Formimi i fjalëve me parashtesën sh-/ç-/zh-** : Parashtesa **sh-/ç-** është parashtesë e shqipes me funksion privativ, si: **shfiguron, shtrajtim, e shprushur, shkokëruar, shkokërruar, e çmprehur, etj..** Shumica e fjalëve tema janë të vetë krijuara prej Zija Çelës si njësitë leksikore: **e ronitur, zbulimore, kishte luluar, peliçeri, mashkullonte, i midistë, lemzim, për mbrëmësoren, zhumbriat, dalëngadalshëm, qenërisht, murmuritëse etj.**

b. **Formimi i fjalëve me parashtesën nën-**: Këto ndërtime kanë kuptime dhe funksione të

kundërta dhe luajnë rolin kryesor për kundërvenien e kuptimeve të fjalëve përkatëse me temë të njëjtë. Ato mund të formojnë fjalë antonime folje, e mbiemra. Fjalë të formuara me parashtesën **-nën**, në vepër hasim të tilla si: **nënkresës, nëndhoma, nëntoka, nënçmim, nënbishti, nënqesh, nënshtrimin, nëntavanit, nënshkruante, nënqeshje, i nëndheshëm etj..**

c. **Formimi fjalëve me parashtesën super-**: **superdrita, superharmoni, superprodhim, superpastrim, superhumani etj..**

d. **Formimi i fjalëve me parashtesën kundër-**: Fjalë të formuara me parashtesën kundër kemi hasur në formime të tilla si: **kundër + emër p.sh. kundërveprim, kundëratdhe, kundrapostë, kundërsulm, etj..**

e. **Fjalë të formuara me parashtesën ndër-**: Kjo ndajshesë u ngjitet emrave të caktuara dhe foljeve si p.sh.; **ndërqytetase, ndërshtetas, ndërdyshej, ndërmendjet, ndërdalja, ndërmerrja, i ndërveproj etj..**

f. **Fjalë të formuara me parashtesën pa-** : të **panatyrshme, e papritur, të pabërën, i pathyeshëm, e paprovuar, padashur, papritur, i pakënaqur, i pafuqishëm, të pandreqshëm, të pagabueshme, të papërgatitur, të pandryshueshme, të pazakontë, i pafytyrë, e pambërritshmja, e pavend, të pasgjësueshme, i paligjshëm, pashoqërueshme, i paudhë, e pashërueshme, pavarësish, panumërtat, e pakontrolluar, e pavend, pafundme, i papushimtë etj.** Kryesisht parashtesa pa- i paravihet mbiemrit ose në ndonjë rast edhe pjesoreve të foljeve.

g. **Fjalë të formuara me parashtesën për-**: Ndajshesa për- është relativisht prodhimtare në gjuhën shqipe. Ajo është shfrytëzuar sidomos në formimet foljore³. Kjo tendencë e fundit vihet re edhe tek autori ynë, por ai e ka përdorur me mjeshtëri edhe përpara emrave apo mbiemrave prejpesorë të formuar prej saj si:

³ Shaban Demiraj, Morfologjia e gjuhës së sotme shqipe. 1, Tiranë, 1961; F. 89.

përбетим, përлотур, përmbajnë, përskuqe, përskuq, përбrenda, te përmbushej,, të përparonin, përkushtim, i përkulur, përgjatë, e përskuqur, përмendnin, përqëndrohesha, m'u përshkuan, përdhunuar, përmatanë, përфle, përkundruall, përcakton, përparim, përjetoja, përulësi, përвуajtje, përземërsi, përмendnin, përdorte, u përmbajta, t'u përshëndetur, i përndjekur, e përkthyer, përpilij etj..

gj. Fjalë të formuara me parashtesën ri-, stër-, anti- : Parashtesa ri- bashkohet me emra foljorë ose folje: ripërtëritjen, rigrumbullim, riprodhim, rifantazoi, ripësëritjen, u rigjetëm; parashtesa -stër- bashkohet me emra: stërgjyshi, stëkëmbësin; me folje: stëpyetur, të stërlodhur, paraфjala - anti- bashkohet me mbiemra dhe u jep fjalëve kuptim të kundërt: antiskeptik, antifeministët, antinjerëzor, antifamiljar, antiinflamatorin etj.

h. Parashteso-prapashtesore: përvëlueshëm, përballoj, përмend, përhumбur, përлотim, përмалloj, i përkohshëm, përhumбshëm, të përkequr, përmatanë, pazgjidhshëm, pashqitshëm etj.

3. Fjalët me prejardhje prapashtesore

Në materialin e vjelë gjejmë fjalë leksikore të krijuara me këto prapashtesa:

- a. Ka prapashtesa që formojnë emra: Voglima, uffma, shkundullim, vetullor, këmbësore, rrapëllima, bulërima, hapërim, (kjo folje është formuar nga emri hap), vetmo/ vetmim, buzëto/ buzëtim, fëlliqëso/ fëlliqësim, varësohet/ varësim, grinëso/ grinësim, balbëzo/ balbëzim, koketoj/ koketim, lagështoj/ lagështim, errëtoj/ errëtim, hovno/ hovnim, shurdhëro/ shurdhërim, këngëto/ këngëtim, hakërro/hakërrim etj. Nga prapashtesat o-; to-; (ë)so-; zo-; janë formuar emrat prejfoljorë me prapashtesën im- në të gjitha rastet e tyre, ndaj ne i kemi paraqitur si një varg sinonimik folje/ emër i derivuar prej saj. Hungëro(hungëronin), sokëlllo(sokëllinin),

buhas(buhasnin), kërris(kërrisnin), mek (mekërinin), bulëro (bulëronin), etj..

b. Me prapashtesën- kë ose -ca(t) Kjo prapashtesë u jep fjalëve një nuancë zvogëlimi të cilat i japin ngjyime fjalorit të Z. Çelës psh: zhumbricat, rrugicat, belbacuk, tokicë, pakicë, copkë, vajzkë, marroke, cironkë, copkë, hundka, deriçkë, etj.

c. Me prapashtesën -shëm: ethshëm, mistershëm, vrullshëm, hatashëm, dukshëm, hershëm, volitshëm, rëndshëm, thekshëm, rrezikshëm, kobshëm, rëndshëm, i ndritshëm, i ujshëm, përvëlueshëm, tmerrshëm, i sjellshëm, etj..

ç. Me prapashtesën or/e;tor/e: shitore, kançelatore, këmbësore, rrojtore, thashetheminor, fushator, mbrëmësore, dashurore, imitator, gjellëtoe, parimore, bujqësore, verore, burimore, gjakësore, bashkëshortor, fjalëtor, shurdhëtoe, inatçore etj.. Z.Çela është mjeshtëtr i krijimit të neologjizmave nëpërmjet prapashtesave me prapashtesën or- ose tor- ka krijuar vendin në të cilin gjallojnë gjak, mbrëmje, shëtitore, fjalët.

d. Me prapashtesën-ëz; -th; -tinë ose -inë; -imë: Si prapashtesë zvogëluese ose që i japin fjalës ngjyime përkëdhelëse edhe kjo gjendet dendur në fjalësin e Çelës, si: pakëz, sharrëz, kafshëz, zakonth, shpirth, çapth, atyparthi, zgupthi, këmbëngulthi, shalthi, cikërrimë, rrokëllimë, thurimë, flakërimë, drithërimë, akuarinë, etj..

e. Me prapashtesën -të: Me anë të kësaj prapashtese Z.Çela emrat e tipit: mish, zall, kërcunj, flak, çelik ka krijuar mbiemra të tipit e mishtë, zallishtë, e kërcunjtë, e flaktë, i çeliktë, të mjaftë, i behtë, i ngadaltë, i mizortë, i mizortë, i vrulltë, të njëllotë etj.

f. Me prapashtesën - ëri ose -i: Tipat gramatikorë që autori u vendos këtë prapashtesë janë të ndryshëm emra, mbiemra, folje, ndajfolje por që të gjithë formojnë emra abstraktë: shenjtëri, qelqëri, përpikëri,

foshnjëri, kafshëri, varfërii, shtrigëri, fajlëri, qelqëri, flakëri, zhurmëri etj..

g. Prapashtesa të ndryshme -osh; mendosh, kodosh, barkosh, trëndafilosh etj.

-arak; fusharak, dredharak, bredharak, qesharak, pusharak etj.

-ajë; gjethnajë, akullnajë, bërtajë, etj.

-ist/e; humaliste, sjellje drejtoriste etj.

-ash ose -shan; kafsëshaz, këmbëzash, egërshan, etj.

-anë; përgjëranë, çoraphanë, etj.

-adë; fasadë, bllokadë etj.

-ane; verbane, nargjilane etj.

-ak; frikacak, lojëcak etj.

-tar; vdekatar, ëndërrimtar, vrastar etj.

-isht; besnikërisht, qenërisht, përkohësisht etj

Pra: Ndihej si të reja emrat **gardhim, krrokatja, hamullitja, buhatja, hungërima, vringëllima, rrapëllima, zhurmërima, hapëro, mastero, buzëto, babëzo, etj..** Autori ndërton fjalë origjinale, si: **rrojtore, nënkresa, mbrëmësore, këmbësore, kafsharësore, kafsharëve, mashkullarizuar, kafshërisht etj.** Nuk është e vështirë të arrish në përfundimin se fjalëkrijimi zë një vend të rëndësishëm në fjalësin e Z. Çelës, i cili është i pasur me shtresa të ndryshme leksikore. Grupin e fjalëve e përbëjnë kompozitat, të cilat i gjejmë si epitete, por edhe si emra apo metafora gjuhësore p.sh. **zemërdhembshur, kokëgdhë, gojëndyer, dritëshkurtër, keqbërësi, peshëlehtë, gjaknxehtë, trup- e shpirtshprishur,**

rrumbadumbat, uffebuffet gjithëfarëgjënë, gjakhupës, këmbëzbathur, keqbërës, vramendës, etj.. E veçantë në fjalëkrijimet e Z.Çelës është se ato tingullojnë si të njohura, mjeshtëria shfaqet në efektin që shkakton mjeti i ri. Përmbajtja kuptimore e kompozitave mbiemërore nuk është e kuptimeve të fjalëve përbërëse, por është përfutur një kuptim i ri, i cili i jep mundësi autorit të plotësojë kërkesat e veta estetike me të madhe.⁴

Shumë kompozita kanë marrëdhënie metaforike, kështu që fjala e re ka kuptim të figurshëm, psh: **këmbëmbarë, syqorrësia, mbamendjes, faqeb ardhë, rrokaqiell, bjerraditë, gjithologu, buzmbake, mendjelehtë, etj.**

Neologjizmat **sypatrembur, buzëqeshjeftohur, bashkëatdhedashësit, moralhumbur, gjithëfarëgjënë, gjysmëxhokonda, fantazmëndjellës, gjysmëkërkimi etj.** kanë hyrë në marrëdhënie me njëra-tjetrën jo në kuptimet e tyre të para. Te romani "Gjysma e Xhokondës" gjejmë disa neologjizma të krijuara me përbërje, të cilat i përkasin stilit zyrtar administrativ si: **fjalëshkëmbimi, raportshkruesi, karakterdobëti, moralprishur, miradashësit, paqedashës, dhehapësit, internacionalizmi, daktilografisti, zëvendësministra etj** të aktualizuara në fjalëkrijimin e autorit. Çela iu jep shumë rëndësi përdorimit të onomatopeve, të cilat i përdor për funksione të ndryshme brenda frazave. Disa prej tyre, të cilat nuk i kemi hasur më parë janë: **fapfupet, kuakin, kuakitje, kërkëritje, mërmërita, dërr-dërr, buburiste, hamuliste, buluronte, rumba-dumba, kërkëllitën, krakavitën, shrrap-krrap, uffebuffet, fërshëllima, hungëronin, buhasnin, lehnin, flaaapp-flaaapp, trak-truk, gam-gam, ha-haa hi-hii-hiii hu-huuu, etj..**

Kemi veçuar fjalë ose kuptime fjalësh që nuk pasqyrohen në FGJSSH, Tiranë, 1980 dhe 2002, 2006. Fjalë të kësaj kategorie janë: **shkrimëria,**

⁴ Shefkie. Islamaj, *Gjergji Fishta, Gjuha dhe stili II*, Prishtinë, 2012 ; f. 265.

çoraphanë, famëpërhapur, fantazorësh, falëpërgjues, follorinas, rrojtore, gjatovini, dhehapësit, keçtores, fantazmandjellës, mendimshkurtër, pilivricka, laurishës, torsis, morebra, pashpirtësi, pekineze, pijetari, kuplaratë, njeri i lamizuar, ajamin, punëduruar, punëpazgjidhur, beditjen, gjeneraleske, trulakror, gjojaeksperti, etj., (të gjitha fjalët që kemi dhe shembuj janë fjalë të pagjendura nëpër fjalorët e gjuhës shqipe). Nga gjithçka që trajtuam më sipër mund të themi se krijimtaria e Zija Çelës liston fjalë që nuk hasim në fjalorët e gjuhës shqipe, apo në leksikun e shkrimtarëve të tjerë shqiptarë. Çela evidentohet në letrat shqipe si një nga individualitetet krijuese që ka ndikim të dyanshëm si te lexuesi ashtu dhe në gjuhën shqipe. Neologjizma ndryshe autori ka përdorur me disa fjalëformime për të tipizuar personazhet aq sa i shërbejnë qëllimit të tij si fjalë të tilla, të cilat lidhen me sferën administrative, me emërtime postesh administrative dhe qeveritare si: **deputetllëkshëm, ministrokërkues, politikanoletrari**, etj..

C. Arkaizmat që Çela përdor në prozë janë të tilla: **kuplara, katoq, aksham, cimbis, lëngatë, amshim, fanitje, nënkresë, dyll i brydhët, fanepset, u gjegj, xhikë** etj.. Këto përdoren në stile të ndryshme për të paraqitur më me vërtetësi epokën dhe njerëzit e asaj epoke. Sidoqoftë, arkaizmat përdoren më rrallë në veprën sesa historizmat.⁵ Autori nuk ngurron të përdorë edhe fjalë të ligjërimit bisedor që shërbejnë për karakterizimin e stileve gjuhësore, si: **xhagajduri, jatak, sokak, hamall, çapraze, ledh, rrëmet, muhabet, rrezatimi prafullues, çfarë ploje, soj, bash, esëll, gëlltisja, të kokolepsura, çakërrqejf, krusmë, teveqel, hyzmeqar, begenis, rrenat, xhahil, shkartisja, ulok karroce, dafrunga, kisha xanxa, babloku, berihaja, gafil, sevdalli, jaran, dëngla, fodull, esëll, xhanëm, batërdis, qerrata** etj.

Leksiku popullor në veprën e Çelës zë një peshë të veçantë, paraqitet shumë i pasur në sasi dhe në tipologji. Autori zotëron shumë mire jo vetëm potencialin gjuhësor të dialektit verior,

por edhe atë të dialektit jugor, etj dhe nuk ngurron t'i përdorë ato në ligjërimin e vet gjithmonë në varësi të temës, subjektit, kulturës, profesionit të personazhit. Fjalët dialektore janë të shumta sidomos për të dy dialektet: **vëllam, gjitonia, lukthi, lazdran, tranon, apet, balec, mandall, odë, setër, vajzushka, çupëlinkat, katoq, sokak** etj..

D Shtresa leksikore me burim të huaj

Në prozën e Zija Çelës hasim shtresa leksikore me burim nga turqishtja e italishtja. Gjithashtu bie në sy përdorimi i shtresës leksikore me burim të huaj, denduria e sllavizmave dhe fjalët me burim neolatin.

Turqizmat- përdoren më tepër në sfera të tilla, si: lufta, petkat, jeta shtëpiake, administata.⁶ Fjalë të tilla Çela përdor në gojën e personazhit për të treguar mendësinë e tij, por gjithmonë në masën e duhur, si psh: **karllash, zeherliu, hende, aksham, nursëz, tepsis, hambar, kafe, haber, xhezve, anadollak, pazar** etj.

Greqizmat- në prozën e Çelës janë përdorur këto fjalë të tilla, si: **farmak, hir, farmakos, feks, oreks, pleks, stolis, avlli, lakër** etj.

Sllavizmat- Në veprën e Çelës kemi një numër relativisht të vogël të huazimeve sllave, si **killapi, kopaç, kovë, trup, grabit, oborr, habi, padit**, etj.

Kurse huazimet me burim neolatin që hasim te Çela janë: **qen, faqe, fëmijë, mik, shok sugjestionuese, vanitet, vanitoz, vitalitet, sentence, sesion**, etj.

E Njësitë frazeologjike dhe fushat e tyre konceptore

a. Që të arrihet një ligjërim figurativ, folësi (shkrimtari në këtë rast) duhet të përdorë

⁵ Jani Thomai, Leksikologjia e gjuhës shqipe, Tiranë, 2008; 234

⁶ Tahir Dizdari, Hyrja te Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe, Tiranë, 2005; 7-8

shpesh e domosdoshmërisht edhe njësi frazeologjike si në rastin e prozës së Z. Çelës. Ato janë një pasuri jashtëzakonisht e madhe e gjuhës shqipe edhe si pjesë përbërëse e strukturës leksiko-semantike të saj marrin pjesë në procesin ligjërimitor me funksionin e tyre shënues, dale si barasvlerë e fjalës.⁷ Frazelogjinë e gjejmë të pranishme në prozën e Zija Çelës në mënyrë të tillë: *Të vdekurit me të vdekurit, -tha Burona,- të gjallët me të gjallët/njësi frazeologjike me strukturë fjalie*; Ngrihu, *more egoist i moralit, rrufeja nuk bie në hale/ njësi frazeologjike me strukturë fjalie*; Vdiq mëshira!/ *njësi frazeologjike me strukturë F+E*; I zuri vendin,/ *njësi frazeologjike me strukturë F+E(e paraprirë nga një trajtë e shkurtër)*; frynte erë e thatë dhe e zhurmshme/ *njësi frazeologjike me strukturë F+MB+MB*; kokë shkëmb/njësi frazeologjike me strukturë E+E; baleci i zgjrbosur/ *njësi frazeologjike me strukturë E+MB*; dykëmbësh skërfyell/ *frazelogji me strukturë E+MB*; mos e vrit mendjen/ *njësi frazeologjike me strukturë pjesëz mohuese mos +F+E*; I qëndroja afër/njësi frazeologjike me strukturë F+NDJF, I rri pranë/ *njësi frazeologjike me strukturë F+NDJF*, vrima e fundit e kavallit/ *njësi frazeologjike me strukturë E+MB+E*; sevdalli i pjergullës/ *njësi frazeologjike me strukturë E+E*; dackë flakëruese/ *njësi frazeologjike me strukturë E+M*; ia thyente turinjtë/ *njësi frazeologjike me strukturë F+E*; e shkurtër është jeta/ *njësi frazeologjike me strukturë MB+F+E* etj karakteristika e veçori dalluese.

1. **Fusha konceptore dhe frazeologjike që lidhet me hapsirën:** autori këto fusha konceptore i përdor në njësi frazeologjike si me ngjyrim pozitiv lartësues: **M'u duk se fluturova në hapsirë e u ktheva prapë** (emocion aq i fuqishëm sa që duket sikur të shkëput nga realiteti), por edhe me ngjyrim negative p.sh Më ra qielli në kokë kur Fiona më tregoi moshën e tij.. autori përshkruan tronditjen që pëson personazhi kur merr vesh se sa vjeç është i dashuri i mamasë së tij, duke futur frazeologjinë më ra qielli në kokë lexuesi arrin të kuptoj dhe përfytyroj se si ndihet personazhi.

⁷ Jani Thomai, Fjalor Frazelogjik i Gjuhës Shqipe, ASHSH,Botimet EDFA, 2010; 20

2. **Fusha konceptore dhe frazeologjike që lidhet me zooparkun:** Ja disa shembuj të fushës konceptore dhe frazeologjike të zooparkut: **Ujku u bë njeri apo njeriu u bë uj?** (pyetje retorike); **Ujku ha larg nuk e prek tufën e tij**; **Gorilla që kisha në rah më tha....(njeriun që ka pranë presonazhi e quan gorillë)**; **Midis luanëve dhe njeriut ai zgjodhi të qëllonte njeriun**; **ç'duan xhevahiret në atë putër, pyeta veten, një ari do të parapëlqente më shumë shtatë llokma mish, se sa shtatë gurë të çmuar**; **...njeriu -majmun pësëriti gjestin e gorillës, rrahu gjoksin me putra**; **Një luan smund të lideroj pa qenë mosmirënjohës, dinak dhe arrogant. Më mirë qen bir qeni se njeri**; **Por kishte nga ata që rrin in sus, si të ishin rrahur qysh këlysh**; **Zebrat bënin sfilatë mode**; **S'do ti bënte zemra të hakëmerrej ndaj një gomari**; dhe **piu gjakun e ftohtë të një gjarpri**; **Me gripin në gojë**; **Shtatin njeri e mendjen thi, thi i egër madje**; **Ora Zoo**; **Po sikur këo të mos jenë egërsira të vërteta, por njeri-shtazë?!**; **Qenka si dielli i mesditës ky luan**; **Atë syphilivesën zgjodhi...** (përshkrim me konotacion negativ); **Pse e humb si lepuri para zagarit?!** (pse hutohesh); **Kur zgjaste dorën edhe milingonat shtireshin si të ngordhura**, **Fjona u fliste me zë, unë sjam budallaqe nuk ma hidhni dot!** ; **Vrit miza, mama, vrit miza**; **Dykëmbëshe me pupla (pulë)**; **Mjaullima e maçokut mund të sprapsë vetëm macet, por jo felinë (ngritja e zërit nuk më tremb)**; **Ai ngulmoi se ishte në gjendje të zbulonte edhe gjurmën që lë zogu në ajër (zbulues i zoti)**; **Tomi Domi po shihte me sytë akull, si të ishte e mundur që po ashtu si peshk, edhe vështrimi të ftohej në frigorifer (shihte pa lëvizur)**; **Qafë sorrë (qafë hollë)**; **Paska ngordhur baleci i zgjebosur**; **filloi të hamuliste si një qen**; **qen i zgjebosur**; **çdonte të tregonte me atë mjekrën e gjatë si cjaq malesh?; etj.**

3. **Fusha konceptore dhe frazeologjike që lidhen me mallkimet:** Në prozën e Z.Çelës kemi dhjetra njësi frazeologjike që shprehin një mallkim. Ajo që vihet re te këto njësi është që mallkimi shkon deri në ekstrem dhe shumica e tyre lidhet me fjalën vdekje si: **Thefsh qafën! mallk. Vdeksh!**- **Më tha thefsh qafën;të vënça në arkë! mallk, vdeksh!** – **Më çmëndi me këto fjalë që e vënça në kuti, e vënça!** ; **mos u bëftë të bëhet! mallk.vdektë!** **Mos u rritë a mos jetoftë gjatë!(mallkim i nënës për djalin)- Po çtë bëra, mor i mallkuar, që mos u bëfsh të**

bëhesh! Apo se të rrita një llokmë mish! ; Të mbledhshin me çarçaf ! mallk. vdektë! – E mbledhshin me çarçaf, o Zot! Ma bëri jetën ferr. haram qumështi i gjirit! mallk. (për dikë që tregohet mosmirnjohës ndaj atyre që e kanë rritur a që janë përkujdesur shumë për të).

4. **Fusha konceptore që lidhet me sharjet:** Fusha konceptore dhe frazeologjike që lidhet me sharjet është goxha e gjerë në prozën e Z. Çelës dhe ne do të listojmë një pjesë të tyre: **Dhi arrakate shar. vajzë që nuk mblidhet në shtëpi, që bredh poshtë e përpetë, vajzë e egër, e pashtuar në punë a në shkollë; dhi e egër. Po ti dhi e egër ke qenë që e vogël, dy gurë bashkë nuk lije., (Let. art.). Sevdalli i pjergullës; Ia ka sevdanë (dikujt a diçkaje) vjet. e shikon me zili, do që ta ketë për vete; e pëlqen, e do; ia ka qejfi (dikë a diçka) me sevdalli i pjergullës donte të thoshte se ishte pijanec....**
5. **Fusha konceptore dhe frazeologjike që lidhet me vdekjen dhe botën e nëndeshme:** Si fillim ndeshemi me varrin e varrimin ku autori zgjedh ti përshkruaj këto procese sipas traditës sonë kur ai thotë: **e mbuluan arkivolin me një velenxë ngjyrë jeshile me xhufka; U nisëm në varreza duke u çapitur në radhën e dytë, menjëherë pas njerëzve të Talan Bicit. Në krye fare shkonin ata që mbanin në supe arkivolin.; Ja hëngrën bukën; Nuk i qajmë natën të vdekurit; Mbaroi thërrisni priftin.etj...**

Në veprën "Gjysma e Xhokondës" vjen një moment kur lexuesi nuk di a po zhvillohen ngjarjet nën apo mbi tokë por shumë shpejt ai mund të qartësohet në rreshtat: **"Hyra dhe dherat prapë u mbyllën pas meje".** Dhe një përmbyllje :**" Pandeha se po më thyheshin dhëmbët, por hiç, kishin qenë grimcat e dheut."** Lexuesi e kupton që tashmë ngjarjet janë zhvilluar nëntokë.

Përfundimet:

1. **Zija Çela** formon mjaft neologjizma me parashtesa e prapashtesa të ndryshme, ku vendin kryesor e zënë mbiemrat e formuar me kompozim: **gojëndyer, trulakror,**

dhëmbëhapuri, qafecungu, marrafrymëse, çakërrqejf, etj..

2. Edhe fjalët e përngjitura nuk mungojnë në fjalësin e prozës së shkrimtarit tonë. Të tilla janë: **pakmëparshëm, pushkatarësh, atëbotë, gjakftohtësinë, caditore, ditënata, gjakhupës, njëditzaj, gjithëfarsojë, askush, dhomëndenjjen, drejtpërsëdrejti, e atypëratyshme etj..**
3. Si mjeshtër i vërtetë i ringjalljeve Z. Çela gjallëron fjalë krahinore e dialektore për qëllime artistike. Fondi leksikor i veprave të Çelës përfshin fjalë nga të gjitha fushat tematike. Shembujt janë të shumtë si : **vëllam, odave, cimbis, sumbullat, dofarë, baleci, setra, blinj, çardak, njëditzaj, gërvinë, buluronte, katoq, kaçirubja, hafije, isharet, pantofël, bahçe, shpatullorte, gërmuq, verbane, të marroftë, ahti,nëmtë, sevdalli, mënjollë, kërthingla, shuplaka, bumballë, t'ia grahim, zdërhallje, kafjallin, shajninë, derdimen, leskër, thi, grigja etj..**
4. Njësitë frazeologjike i përdor të fushave të ndryshme konceptore si: Fusha konceptore dhe frazeologjike që lidhen me mallkimet, sharjet, zooparkun, me botën e nëndeshme, etj..

Literatura

- 1Jani Thomai, *Leksikologjia e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2008; 134
2Gjovalin Shkurta, *Dialektet e shqipes*, Morava, Tiranë,2012; 27
3 Shefkije Islamaj, *Gjergj Fishta, Gjuha dhe stili II*, Prishtinë, 2012 ; 265.
4 Jani Thomai, *Leksikologjia e gjuhës shqipe*, Tiranë,2008; 234

5 Tahir Dizdari, *Hyrja te Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe*, Tiranë, 2005; 7-8

6 Jani Thomai, *Fjalor Frazeologjik i Gjuhës Shqipe*, ASHSH, Botimet EDFA, 2010; 20

Valter Memisha, *Studime për fjalën shqipe*. 3, Tiranë, 2017; 76

Idriz Metani, *Studimi i leksikut të shqipes dhe teoria e fushave leksikore e semantike, në "Seminari III Ndërkombëtar i Albanologjisë", Tetovë-Shkup, 2009; 23-8*

John Lyons, *Semantics*, 1, 2, Cambridge, 1977.

Kol Ashta, *Neologjizmi dhe vëzhgimi i tij në leksikografinë tonë*, "Buletin i Institutit

Pedagogjik Dyvjeçar të Shkodrës", 1970; 9

Shefkie Islamaj, *Çështje të sinonimisë në gjuhën shqipe*, Prishtinë, 1985; 44

Shaban Demiraj, *Morfologjia e gjuhës së sotme shqipe*. 1, Tiranë, 1961; 89

Analizë e funksioneve të hyrjes në ligjërime ceremoniale të Nolit

Dr. Albana Shijaku

Fakulteti i Gjuhëve të Huaja

Universiteti i Tiranës

albana_shijaku@yahoo.com

Abstrakt

Ligjërimi në publik është një nga sfidat me të cilën çdokush herët a vonë do të përballë në çdo fushë të jetës. Gojëtaria ka tërhequr vëmendjen e shumë studiuesve ndër vite për të zbërthyer nga ana komunikative funksionet e saj dhe ndikimin e tyre mbi publikun. Në këtë artikull do të diskutohen disa nga funksionet më kryesore të hyrjes së fjalimeve. Materialet për të konkretizuar analizën janë përzgjedhur nga fondi i çmuar i krijimtarisë Noline. Gojëtaria shqiptare ka shumë oratorë, vepra e të cilëve ka lënë shenjë në kontekstin kohor në të cilin kanë ndodhur. Por ajo që spikat mbi të gjitha është gojëtaria noline. Noli ishte një erudit i cili la gjurmën e tij në shumë fusha të krijimtarisë dhe një ndër to është dhe gojëtaria. Fjalimet e tij me tematikë të gjerë, tekstet e ngarkuara me figura letrare dhe stilistikore, ligjërimet me pathos dhe elokuencë të lartë janë një burim i çmuar, prej të cilit ka gjithmonë diçka të re për të studiuar dhe aplikuar.

Nëpërmjet analizës së disa prej ligjërimeve Noline, ky artikull synon të vërë në pah mënyrën mjeshtërore të përdorimit të funksioneve të hyrjes për të ndikuar publikun. Duke vënë në pah disa prej shembujve të përdorur në ligjërimet e Nolit, kjo analizë gjithashtu synon të ndërgjegjësojë ligjëruesit për rëndësinë e studimit dhe aplikimit të këtyre funksioneve në fjalimet apo prezantimet e tyre.

Fjalët kyç: *ligjërim, hyrje, funksione, gojëtari, publik*

Abstract

In all aspects of life, public speaking is one of the challenges that every individual will inevitably confront. Over the years, numerous scholars have been intrigued by oratory to analyse its communicative functions and the resultant public impact. Certain critical speech input functions will be examined in this article. The resources utilised to implement the analysis have been meticulously chosen from the invaluable work of Nolian ingenuity. There are numerous orators in Albanian oratory whose contributions influenced the era in which they performed. However, the most notable aspect is the Nolian oratory. Noli, an erudite, made significant contributions to numerous domains of artistic expression, including oratory. Deliveries imbued with pathos and eloquence, texts overflowing with literary and stylistic figures, and speeches with expansive themes constitute a priceless source from which something novel is perpetually accessible for analysis and application. This article analyses several of Nolian's speeches to demonstrate how deftly he employed introduction functions to persuade and influence his audience. By expanding on several instances cited in Noli's speeches, this analysis further attempts to engage speakers in the critical nature of studying and implementing these functions when delivering speeches or presentations.

Key words: *delivery, introduction, function, oratory, audience*

Noli si figurë shumëdimensionale, gjithmonë ngjall kureshtje studimore pasi vepra e tij është një burim i pashtershëm njohurish gjuhësore, letrare, estetike, historike, politike dhe shumë të tjera. Në këtë punim do të analizohet vetëm një pjesë e vogël nga gjithë trashëgimia Noliane dhe më saktë disa prej fjalimeve ceremoniale të tij, për të parë se si një ligjërues përdor funksionet e hyrjes për të arritur qëllimin e tij komunikativ me publikun. Nga fondi i gjerë i trashëguar prej tij, u përzgjedhën disa ligjërime të periudhës me temë patriotike. Kjo periudhë, e viteve 1906-1920, ndryshe nga periudhat e tjera të ligjërimeve të tij, karakterizohet nga krijimi i fjalimeve ceremoniale me natyrë frymëzuese ose bindëse për popullin. Në periudhën e dytë, që shtrihet respektivisht në vitet 1920-1930, Noli ligjëron fjalime të natyrës politike kryesisht në foltore kombëtare dhe ndërkombëtare. Më pas në periudhën e tretë, 1930-1965, kur ai tërhiqet nga jeta aktive politike dhe patriotike, tematika merr një natyrë më informuese dhe të përgjithshme, mbi të mirat dhe cilësitë e jetës së përditshme.[1] Fjalimet ceremoniale janë të shumtë ashtu si dhe llojet e tjerë ndikues me natyrë politike apo parlamentare, të cilat i përkasin më së shumti kohës kur ai zhvilloi funksione me natyrë politike.

Noli si ligjërues përdor shumë teknika dhe funksione të trashëguara nga Greqia e lashtë ku gojëtaria kishte kulmin e saj. Ligjërimet e tij kanë një densitet të lartë figurash e mjetesh stilistikore, të cilat ka raste që mbivendosen në text. Në to përdoren teknika të larta të të shprehurit dhe të komunikimit. Si lëvruet i panegjirikeve, elegjive, fjalimeve motivues patriotike, Noli me stilin e tij unik komunikon me publikun nëpërmjet figurave letrare të shtrira në text si metafora, personifikimi, paralelizmi etj. Përveç elementëve stilistikore, ligjërimet kanë dhe organizim që i bindet ligjësive të trekëndëshit klasik Ethos-Pathos-Logos [2] të përshkruara në Retorika nga Aristoteli. Në hyrjet e fjalimeve gjen të mishëruara të gjitha funksionet e hyrjes, të gërsheturara me strategji dhe figura letrare. Noli ishte njohës shumë i mirë i teknikave të ligjëritimit sikurse edhe i publikut, më së shumti atdhetarë në mërgim për të cilët ligjëroi kryesisht në periudhën e parë të krijimtarisë së tij, periudhë nga e cila janë përzgjedhur edhe fjalimet për të studiuar funksionet e hyrjes.

Hyrja në një fjalim publik ashtu si edhe në tekste të tjerë zë normalisht 10 deri në 15 përqind të të gjithë fjalimit.[3] Në formate tekstesh të tjerë rëndësia e hyrjes është e padiskutueshme në të gjitha funksionet e saj, por në ligjërimin e folur hyrja merr përmasa të tjera. Shumë gojëtarë të afirmuar pohojnë se një hyrje e organizuar dhe e prezantuar mirë është një nga elementet vendimtarë të fjalimit, pasi është koha kur merret vendimi më i rëndësishëm nga ana komunikative. Publiku gjatë hyrjes vendos nëse do të vijojë t'i kushtojë vëmendje pjesës tjetër të ligjëritimit ose jo, të krijojë një ide të qartë se si

fjalimi vijon dhe se si ai do të mbyllet. Fjalimi si formë e folur, ndryshe nga format e tjera të shkruara të teksteve ku lexuesi ka mundësi t'i kthehet dhe rikthehet në lexim një pjesë të caktuar, ofron mundësi më të limituara për dëgjuesin, pasi është një akt i vetëm komunikimi, që ndodh në kohë reale i ndikuar nga të gjitha kompleksitetet unike të kontekstit ku dhe kur ndodh.

Ndër funksionet më kryesore të një hyrjeje që gjejmë të aplikuara në fjalimet e Nolit janë: ai i tërheqjes së vëmendjes dhe interesit të publikut, fitimi i besimit të tyre duke dëshmuar kompetencat dhe përfshirjen në temën e zgjedhur, përcaktimi i qartë i qëllimit të ligjëritimit dhe ideja kryesore e tij, si dhe i paraprihet strukturës në vijim të fjalimit, funksione që përkojnë me teoritë e prezantuar nga Sokrati, Aristoteli, Quintilian, Cicero [4] dhe të zhvilluara ndër vite nga shumë gojëtarë e teoricienë si Adams Sherman, John Rippingham, Noah Webster, Thomas Sheridan e shumë të tjerë.[5]

Noli përdor teknika të shumëllojshme për të tërhequr vëmendjen e publikut. Ndër më të spikaturit janë thirrmoret si ata të thjeshtë dhe ata të përsëriturit:

"Shqiptarë! Shpesh nuk është asfare nevojë të flasësh, po arrin të tregosh me gisht dhe të heshtësh..."

"Vëllezër dhe motra, besnikë të shumtë që merrni pjesë në këtë meshë sot..."

"Ja jetë e Apostullit, o vëllezërit e mi, e shkruar prej atij që e vuajti..."

"E lumtur qoftë udha që barite..."

E lumtur, me dafina e trëndafile të paçmueshme le të jetë shtruar udha që barite, o shpirtndritur atdhetar, o trim me fletë, o bir i shtrenjtë i nënës Shqipëri. ..." [6]

Po ashtu ai dallohet për përdorimin pyetjeve retorike të shtrira, pyetje që nuk kërkojnë përgjigje të drejtpërdrejta, si një prej teknikave më të suksesshme të përdorura që nga lashtësia.

"Përse dëfrejnë sot tërë bota? Përse gazi derdhet nëpër udhëra posi rrëke që zbret nga mali? Përse gjithë bota, të ndrruar e të stolitur, baresën me zemër të hapur dhe me faqe të ndritur? Përse trokëllejnë në tërë anët dyfegjet? Mos u ngjall ndonjë Krisht i ri dhe i duallë përpara ta presin vashëzat e mveshura me rroba të bardha?..." [7]

Teknika e përdorimit të pyetjeve retorike në hyrje shpesh vjen dhe në kombinim me mbylljen ku pyetjet marrin përgjigje. Ndërkohë publiku përfshihet në ligjërim pasi automatikisht ai kërkon përgjigjet e pyetjeve mes njohurive të tij dhe përfshihet në çështjen që Noli do të ndajë me të.

Një prej strategjive të veçanta të tij është dhe përdorimi i thënieve të marra nga autorë të mëdhenj si Dante, Shekspiri, Bibla e të tjerë. Këto përzgjedhje nuk janë rastësore për Nolin si njohës i thellë i krijimtarisë botërore, por dhe i atdhetarëve të tij. Ai zgjedh autorë të mirënjohur për të hequr vija

paralele mes historive të rrëfyera prej tyre dhe historisë shqiptare. Ai gjithashtu zgjedh dhe citime nga Bibla duke ditur se publiku ishte besimtar dhe praktikant.

"...Po ja si gjëmon kundër këtyre Profeti Isaia: 'Perëndia është me ne. Dijenë o kombe, dhe munduni. Veni vesh gjer mbanë të dheut, o të fortë do të dërrmoheni, se dhe në u forcofshi, prapë do të mundeni, dhe çdo këshillë që të merrni do ta përndajë Zoti dhe fjalën që do lithni, do mos qëndrojnë nër ju, se Perëndia është me ne.'" [8]

"Nessun maggior dolore che ricordarsi del tempo felice nella miseria..." Dante Inf. C.V.121-123

"S'ka më të madh hidhërim se sa të kujtosh kohën e bardhë në mjerësi..." [9]

Përkthimi me inversion i strukturës mbiemër-emër, strukturë e përmbytur në gjuhën shqipe, i bërë me mjeshtëri prej tij, zgjon gjendjen emocionale të dëgjuesit që në hapjen e fjalimit, për të vijuar me paralelizmin me kohët e bukura dhe të bardha të Gjergj Kastriotit.

Pjesa më e madhe e ligjërimeve të Nolit kanë ardhur në formën e shkruar të tyre, formë jo natyrale e ligjërimeve. Vetëm pak janë në formën e folur ku përveç analizës gjuhësore, stilistikore dhe komunikative mund të bëhet dhe analiza fonetike, pjesë shumë e rëndësishme kjo për ligjërimin. Në regjistrimin [10] e ardhur deri në ditët e sotme të ligjërit të mbajtur me atdhetarët në Boston për përvjetorin e shoqatës Vatra në 1963, Noli zgjedh t'i drejtohet dëgjuesve me dy histori gazmore e plot humor, me ligjërim të stilit bisedor, ton të qetë dhe të qeshur, për të fituar vëmendjen e tyre. Ritmi i qetë dhe pauzat e gjata, që i lënë mjaftueshëm kohë publikut të qeshë dhe të shijojë humorin e hollë të Nolit, janë në funksion të përfshirjes së tij në ligjërim. Veçori e Nolit është se të gjitha teknikat e përdorura më lart nuk kanë thjesht qëllimin e tërheqjes së vëmendjes, por ato gjithashtu me shumë mjeshtëri përcjellin si pjesë të hyrjes edhe idenë kryesore të ligjërit dhe janë tërësisht në funksion të saj.

Psikologjia e dëgjuesit tregon se publiku është egoist. Që të ndjekë një fjalim ai duhet të kuptojë se tematika e prek atë, është çështje interesante për të dhe se ligjëruesi është i besueshëm dhe i përfshirë në tematikë.[11]

"... nuk është e mjaftueshme të vlerësojmë si të krijojmë një fjalim informues dhe bindës, por edhe që ligjëruesi të tregojë vetveten personazh të përfshirë... që dëgjuesit e tij të besojnë se ligjëruesi është i dedikuar disi kundrejt tyre; dhe kështu, edhe ata vetë, dëgjuesit, t'i dedikohen disi ligjëruetit." [12]

Në ligjërimet e Nolit vihet re një strategji e veçantë për të përmbushur këtë funksion të hyrjes; përdorimi

i përemrit të vetës së parë njëjës dhe shumës 'Unë'- 'Ne' dhe foljeve në vetën e parë njëjës dhe shumës.

"Ky mejtim plot dhembje na bie plot herë ndër mend, kur godit shpirti ynë të qëndronjë gjunjazi përpara kujtimit tënd të shenjtë, o mbreti ynë i dëgjuar, o trim mbi trimat, Gjergj Kastriot"

"...Dhe atje tej përgatitja lahutën që të tonisja për kujtimin tënd një këngë trimërore të padëgjuar dhe shtrëngoja kordat që të nxjerrin zënë e tyre më të lartë, ky mejtim më ra ndër mend dhe m'u pre fuqia, zëri më qëndroi në grykë si thëngjilli prej zjarri dhe lahuta më ra prej dorës. ..."

"Le t'i biem pas, le të fluturojmë në kohërat e lumtura që patën fatin e bardhë të kenë në gji të tyre një të këtillë trim."

"Pra, po ne, a na rrëfyn nënërat tona gjëkafshë të tillë? Jo, po ne na mirrin për dore dhe na shpinin në kishë ose në xhami të dëgjonim priftërinjtë dhe hoxhallarët dhe të mirrin uratën e tyre." Ndjeni këtu edhe ironinë e mprehtë Noline pasi Noli ishte vetë prift. Ironia dhe sarkazma, jo vetëm për elementin fetar, por edhe atë politik, qeverisës sidomos në nivelin ndërkombëtar është një nga tiparet dallues dhe të veçantë të ligjërimeve të Nolit që tërhiqte më së shumti vëmendjen e dëgjuesve të tij. Ai po ashtu tregon shumë histori dhe anekdota nga jeta e tij personale, siç është ajo me nënën e tij që mburrej për vetullat e Nolit, apo refleksime mbi çështje të rëndësishme për atdheun.

Identifikimi i funksioneve të pjesëve të ndryshme në ligjërimet ceremoniale është disi më i vështirë pasi ato dominohen nga Pathosi dhe qëllimi i tyre kryesor është të përcjellë një çështje të caktuar apo të trajtojë një temë përmes ngarkesës emocionale, e cila arrihet me përdorimin e shumtë të figurave stilistikore. Për rrjedhojë identifikimi i idesë kryesore si një fjali e mëvetshme dhe qartësisht e identifikueshme dëftore dhe e parashtrimit paraprak nëpërmjet lidhorëve[13], bëhet relativisht më sfidues në procesin e analizës pasi ato janë të trupëzuara në njësinë e madhe të hyrjes dhe vishen nga figurat letrare. Kjo gjë krijon thyerje në ligjësitë e të shprehurit të idesë kryesore si pjesë e hyrjes në ligjërimet në publik.[14]

Në ligjërimet e trashëguara në audio identifikimi i funksioneve të hyrjes, është më i thjeshtë pasi përveç strukturave gjuhësore në ndihmë vijnë edhe ato fonetike, ku përmes intonacionit dhe theksit të fjalisë dëgjuesi arrin të identifikojë lëvizjen nga një pjesë në një tjetër gjatë ligjërit. Si për shembull në ligjërimin e mbajtur në 1963, ku pas historisë gazmore me nënën e tij, Noli i jep kohë publikut ta shijojë dhe të qeshë, me një pauzë të mjaftueshme dhe më pas vijon me një parashtrim të qartë gjuhësor dhe intonativ duke siguruar kështu interaktivitet me dëgjuesit e tij.

"... Tashi mund të vimë në themën e ditës. Shumë nga shqipëtarët na qahen me këtë menyrë; ore ç'kini bërë që lëvdoheni aq shumë?! Edhe kur ta thonë në këtë mënyrë, sikur ta presin gjuhën..."[15]

Në këtë punim u pa shkurtimisht sesi Noli përdor funksionet e hyrjes në ligjërimet e tij, kryesisht në ato ceremoniale të periudhës 1906-1920. Ndër funksionet më kryesore të hyrjes sipas studiuesve,[16] janë ato të tërheqjes dhe zgjimit të interesit të publikut, krijimit të besueshmërisë, prezantimit të idesë kryesore dhe parashtrimit të pjesës në vijim të fjalimit. Pjesa më e madhe e ligjërimeve të mbërritura nga Noli deri në kohët e sotme është në dorëshkrime, formë jo natyrale e ligjërimit. Një pjesë e vogël ka ardhur në formën origjinale audio të vetë Nolit si ligjërues. Identifikimi dhe analiza e funksioneve të hyrjes në dorëshkrime është sfidues, por shumë shpërblyes, pasi për nga natyra fjalimet ceremoniale mbizotërohen nga gjendja e lartë emocionale. Për të ngritur lart shpirtin patriotik, Noli me mjeshtëri të lartë përdor një tekst të ngjeshur figurash stilistikore dhe letrare. Në këto ligjërime, tiparet funksionale të hyrjes njehtësohen me vetë tekstin dhe anën emocionale të tij. Në ligjërimet audio analiza fonetike e ligjërimit ofron disa veçori thelbësore që nuk i ka teksti i shkruar. Në ligjërimet audio mund të dallohen qartë pauzat e gjata, intonacioni rritës apo zbritës i fjalive, theksi mbi fjalë të caktuara, për të kuptuar më qartë lëvizjet nga një moment në një tjetër gjatë fjalimit si dhe për të kuptuar rëndësinë që Noli i jep çështjeve të caktuara.

Në përfundim mund të themi se Noli dhe thesari i tij i ligjërimeve janë një mundësi e shkëlqyer për të analizuar nga ana teorike dhe praktike funksione të hyrjes dhe të ligjërimeve në përgjithësi. Në veprën e tij unike dallohen elementë të trashëguar nga retorika e lashtësisë, por edhe kombinime origjinale të tij me vlera studimore.

Bibliografi e konsultuar

1. Jorgaqi N(2002) *Ligjërime* Dudaj
2. Aristotle (2010) *On Rhetoric* RenadaClassic. Com.,USA
3. Lucas, L. S. (2009) *The Art of Public Speaking*, 10 th ed. The McGraw-Hill Companies
4. De institutio oratoria (2.17.6) The Institutio Oratoria of Quintilian. With an English translation bz H.E.Butler, London;William Heinemann New York:GP.Putnam's sons
5. Sproule, J. M., Cope, E. M., & Sproule, J. M. (2012). Inventing Public Speaking: Rhetoric and the Speech Book, 1730-1930. *Rhetoric and Public Affairs*, 15(4), 563-608. <https://doi.org/41940622>
6. Jorgaqi N(2002) *Ligjërime* Dudaj
7. Po aty.,
8. Po aty.,
9. Po aty.,
10. <https://www.youtube.com/watch?v=1XHKrwAjHrs>
11. Lucas, L. S. (2009) *The Art of Public Speaking*, 10 th ed. The McGraw-Hill Companies
12. Aristotle (1982). *The art of rhetoric*. (J.H. Freese, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press
13. Lucas, L. S. (2009) *The Art of Public Speaking*, 10 th ed. The McGraw-Hill Companies
14. Pearson, J.C., Nelson, E.P., Titsworth, S., Harter, L., Human communication 4 th ed. McGraw-Hill Companies
15. <https://www.youtube.com/watch?v=1XHKrwAjHrs>
16. Lucas, L. S. (2009) *The Art of Public Speaking*, 10 th ed. The McGraw-Hill Companies

SHKENCAT INXHINIERIKE DHE MATEMATIKORE

Trajectory prediction using Machine Learning

MSc. Anila Duka

anila.duka@univlora.edu.al

Dr. Ndricim Sadikaj

ndricim.sadikaj@univlora.edu.al

University of Vlora

Vlora, Albania

Abstrakt

Machine Learning është shumë e përdorur në parashikimin e trajektoreve, si të mjeteve detare, ajrore e tokësore. Ajo përdor metoda të të dhënave për të parashikuar sa më mire lëvizjet. Këtu do të shohim disa nga metodat më të përdorshme për parashikimin e trajektoreve, si dhe drejtimet e kërkimit për të ardhmen.

Fjalë kyçe: *Machine Learning, trajectory prediction, artificial intelligence, Deep Learning*

Abstract

Machine Learning is very used in the prediction of trajectories of sea vessels, air vessels and earth vessels. It uses the data methods to do the best prediction. Here we will see some of the most popular methods involved in trajectory prediction, also the future research direction.

Key words: *Machine Learning, parashikim trajektoreje, intelijenca artificiale, Deep Learning*

Hyrje

Parashikimi i trajektoreve ka të bëjë me përcaktimin e pozicionit të ri të mjetit duke u bazuar në të dhënat e kaluara të mjetit dhe të mjeteve të tjera pranë tij. Kjo ka për qëllim evitimin e përplasjeve, rritjen e sigurisë dhe marrjen e vendimeve të duhura. Me kalimin e kohës metodat kanë evoluar shumë në këtë drejtim. Disa nga metodat më popullore për parashikimin e trajektores janë: Metodat tradicionale të Machine Learning të bazuara në

Fizikë, Teknikat e Deep Learning si dhe Qasjet për ndërgjegjësimin e kontekstit social. Tre lloje të ndryshme të metodave të machine learning që përdoren për parashikimin e trajektoreve mund të klasifikohen edhe si: Modelet varg pas vargu, Planifikimi i bazuar në një model dhe Rrjetet transformuese. Parashikimi i trajektoreve është një detyrë vërtet sfiduese dhe gjithmonë kërkuesit shkencorë janë në kërkim të përmirësimit të metodave aktuale dhe në gjetjen e metodave të reja për ta bërë këtë detyrë sa më funksionale e të saktë për të gjithë të interesuarit. Parashikimi i trajektores ka aplikime në shumë fusha si për shembull: Lundrim, Ngarje, Vozitje, Menaxhim Trafiku si dhe në Analizën e sigurisë. Modelet që përdoren përfshijnë pasigurinë dhe multimodalitetin e skenarëve realë dhe të ndryshëm të gjeneruar.

Metodat më të përdorshme

Këtu do të shohim metodat e përdorura, duke treguar edhe avantazhet dhe disavantazhet e secilës metode. Siç e përmendëm edhe më sipër këto metoda mund të grupohen në tre grupe të mëdha.

Modelet varg pas vargu

Këto janë metoda që përdorin rrjetet nervore për të gjeneruar një parashikim nga një vëzhgim i kaluar. Si të [1]. Kjo lloj metode arrin të kapë dinamikat jolineare dhe varësitë komplekse të përkohshme të të dhënave. Disa nga kufizimet e kësaj metode janë: mund të mos gjenerojnë

skenare reale dhe të ndryshme, mund të kemi grumbullim të gabimit për vet faktin se testohen te parashikimet si dhe kërkojnë inpute dhe outpute me gjatësi fikse, gjë e cila nuk është gjithmonë e mundur te trajektoret.

Planifikimi i bazuar në një model

Kjo metodë bazohet te një model i mjedisit dhe dinamikat e objektit për të ndërtuar një parashikim të trajektores së mjetit ose objektit. Ai përfshin njohuri të mëparshme si rregullat e trafikut, karakteristikat gjeometrike të rrugës si edhe shmangien e përplasjeve. Siç mund ta shohim te [2] kemi një aplikim të kësaj metode në skenarin urban. Kufizimet e kësaj metode janë: kostot e larta në aplikimin dhe ekzekutimin e algoritmeve, sepse përdor shumë optimizimin, mund të mos jetë të gjendje që të merret me skenarë kompleksë e dinamikë me shumë ndërveprime në ambient si dhe kërkon një model të plotë e të saktë të mjedisit e të dinamikave të objektit, mjetit, të cilat mund të mos jenë të mundura të gjenden.

Rrjetet transformuese

Kjo metodë përdor rrjetet nervore për të bërë kodimin dhe dekodimin e vargjeve të input e output me një mekanizëm vetëvëmendjeje. Siç mund ta shohim edhe te [3] përdoret një transformim rrjeti për të parashikuar trajektoren humane në zona të mbipopulluara. Disa nga sfidat ose kufizimet e rrjeteve transformuese janë mund të jenë sensitive në zgjedhjen e hiperparametrave, mund të mos kuptohen ose shpjegohen saktë si dhe mund të kërkojë shumë të dhëna dhe shumë burime kompiutacionale për të testuar, sepse kanë shumë parametra dhe shtresa.

Rezultatet

Te [4] kemi një metodë të Deep learning për parashikimin e trajektores duke u bazuar te klasterat gjeografikë, e cila bëri parashikim e trajektores me saktësi më të madhe se metodat e tjera. Një klasifikim shumë i rëndësishëm i

metodave të parashikimit të trajektores jepet me anë të tabelave te [5] dhe [6].

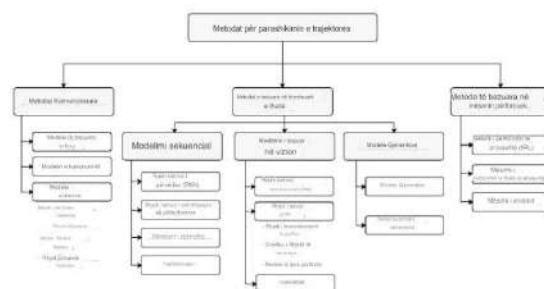

Fig1. Klasifikimi i metodave të parashikimit të trajektoreve

Procesi sesi funksionon metoda e Deep Learning, si dhe disa vizualizime të parashikimit të trajektoreve në Python për ilustrim.

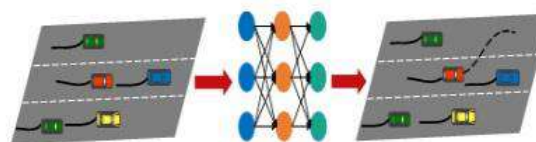

Fig2. Ilustrimi i metodave DL

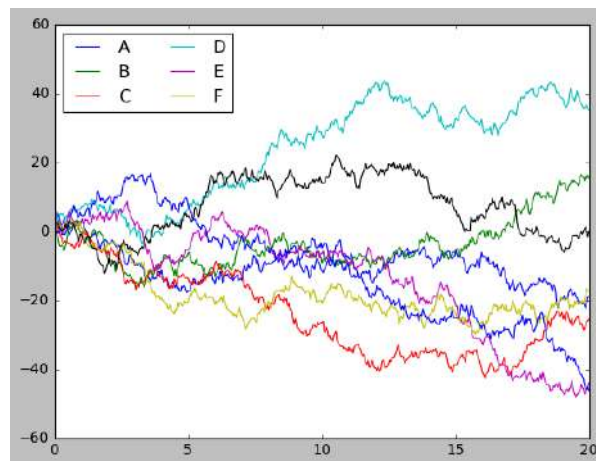

Fig3. Vizualizimi me Seaborn ne Python

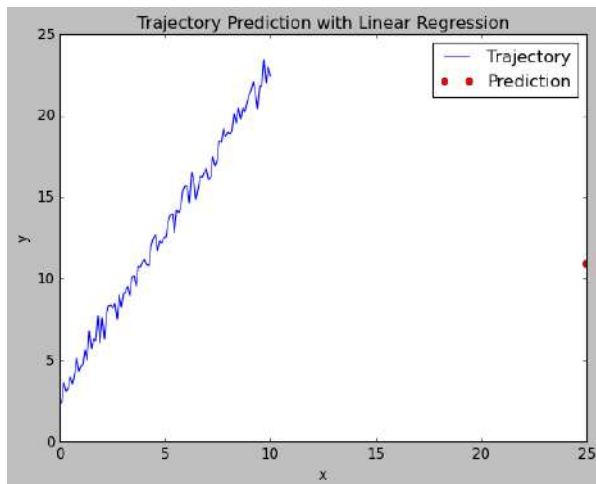

Fig4. Parashikimi i trajektores me Regresin Linear

Përfundime

Machine Learning ka një përdorim të gjerë në parashikimin e trajektoreve të mjetit. Këtu pamë disa nga metodat e përdorura për të zgjidhur këtë problem me aplikime në fusha të ndryshme. Sfidat janë sidomos të mënyrës së sjelljeve multimodale. Metodatat tradicionale, të bazuara në fizikë kanë shtruar bazën, kurse metodatat Deep Learning janë rritur ndjeshëm për besueshmërinë që kanë për parashikimin e mjeteve autonome.

Literatura

[1] S. Capobianco, L. M. Millefiori, N. Forti, P. Braca and P. Willett, "Deep Learning Methods for Vessel Trajectory Prediction Based on Recurrent Neural Networks," in *IEEE Transactions on Aerospace and Electronic Systems*, vol. 57, no. 6, pp. 4329-4346, Dec. 2021, doi: 10.1109/TAES.2021.3096873.

[2] Song, Haoran and Luan, Di and Ding, Wenchao and Wang, Michael Y and Chen, Qifeng, *Learning to Predict Vehicle Trajectories with Model-based Planning*, *Proceedings of the 5th Conference on Robot Learning*, Pg. 1035—1045, 2022.

[3] L. Franco, L. Placidi, F. Giuliani, I. Hasan, M. Cristani, F. Galasso, *Under the hood of transformer networks for trajectory forecasting*, *Pattern Recognition*, 2023, <https://doi.org/10.1016/j.patcog.2023.109372>.

[4] Shrivastava, A., Verma, J.P.V., Jain, S. et al. *A deep learning based approach for trajectory estimation using geographically clustered data*. *SN Appl. Sci.* **3**, 597 (2021). <https://doi.org/10.1007/s42452-021-04556-x> G, 2002. *Curves and Surfaces for CAGD: A Practical Guide*, 5th edition.

[5] V. Bharilya, and N. Kumar, *Member, Machine Learning for Autonomous Vehicle's Trajectory Prediction: A comprehensive survey, Challenges, and Future Research Directions*, 2023.

[6] H. Song, D. Luan, W. Ding, M. Yu Wang, Q. Chen. *Learning to Predict Vehicle Trajectories with Model-based Planning*. *Proceedings of the 5th Conference on Robot Learning*, PMLR 164:1035-1045, 2022.

EDUKIM

Teaching Critical Thinking and Problem Solving Skills

Assoc.Prof. Dr. Veneranda HAJRULLA

University of Vlora "Ismail Qemali", Albania

Faculty of Humanities

Department of Foreign Languages

venerandahajrulla@yahoo.com

Assoc.Prof. Dr. Marsela HARIZAJ

The University College "Logos" Albania

marselaharizaj@yahoo.com

Critical thinking is a lifelong skill that extends beyond the classroom. It nurtures a curiosity for learning, encourages continuous growth, and enables students to adapt to new situations, solve novel problems, and stay informed in an ever-changing world. It is a learned skill that requires teaching and practice. Teachers can enhance students' critical thinking skills by using training strategies that actively engage students in constructing the learning process rather than relying on lecture and memorization, focusing instruction on the process of learning rather than simply on the content, and by using evaluation strategies that present students with an intellectual challenge. Lack of training, limited resources, prejudiced beliefs, and time constraints all work to undermine critical thinking learning environments. However, if teachers actively involve students in project / problem-based or collaborative activities and model the thinking process, by using effective questioning strategies, and guiding students' critical thinking processes, can help students' critical thinking development. This paper provides practical activities in which students are seen as users of information rather than receivers of information. Evaluating this information, means assessing the credibility and reliability of sources, distinguishing between fact and opinion, identifying bias, and recognizing logical fallacies.

Key words : *critical thinking, problem solving, skills, learning process, thinking skills.*

Të menduarit kritik është një aftësi e përhershme që shtrihet përtej klasës, nxit kuriozitetin për të mësuar, inkurajon rritjen e vazhdueshme dhe u mundëson studentëve përshtatjen me situata të reja, të zgjidhin probleme të ndryshme dhe të qëndrojnë të informuar në një shoqëri që ndryshon vazhdimisht. Është një aftësi që mësohet e që kërkon mësimdhënie dhe praktikë. Mësuesit mund të përmirësojnë aftësitë e të menduarit kritik të studentëve duke përdorur strategji trajnimi që angazhojnë në mënyrë aktive studentët në ndërtimin e procesit të të nxënës, në vend që të mbështeten në leksione dhe memorizim, duke i përqendruar udhëzimet në procesin e të mësuarit dhe jo thjesht në përmbajtje, duke përdorur strategji vlerësimi që i përballin studentët me sfida intelektuale. Mungesa e trajnimit, burimet e kufizuara, besimet paragjyquese dhe kufizimet kohore, minojnë mjediset e të mësuarit të të menduarit kritik. Megjithatë, nëse mësuesit i përfshijnë studentët në mënyrë aktive në veprimtari e detyra të bazuara në projekte, në probleme ose në punë ndërvepruese dhe e modelojnë procesin e të menduarit, duke përdorur strategji efektive të pyetjeve, duke udhëhequr proceset e të menduarit kritik të studentëve mund të ndihmojnë zhvillimin e shpejtë të të menduarit kritik në klasë. Ky punim ofron aktivitete praktike në të cilat studentët shihen si përdorues të informacionit dhe jo si marrës të informacionit. Vlerësimi i këtij informacioni prej tyre, nënkupton vlerësimin e besueshmërisë dhe sigurisë së burimeve, dallimin ndërmjet faktit dhe opinionit, identifikimin e paragjyqimeve dhe njohjen e gabimeve logjike.

Fjalë kyçe : *të menduarit kritik, zgjidhja e problemeve, shprehi, procesi i të mësuarit, aftësitë e të menduarit.*

1. Introduction

Incorporating critical thinking into education cultivates well-rounded individuals who are equipped to:

- navigate the complexities of the modern world,
- engage in meaningful discourse,
- contribute positively to society.

In a modern era characterized by a large amount of information, which can be easily accessible on the internet and not only, and with which people are confronted at every moment, it is very important to know how to understand the information that is essential and submit it to an appropriate treatment, whether it is to accept it as reliable and worthy of being processed, or whether it is to classify it as fallacious and disposable (Halpern, 1996). According to this point of view, we can consider critical thinking as a very fundamental skill in this changing society.

2. Do schools help graduates to acquire critical thinking skills?

Many employers, recently, claim that job candidates do not usually think creatively or critically, they sometimes are unable to:

- solve problems,
- communicate effectively,
- work cooperatively,
- organize or prioritize tasks at work.

This situation directly affects educational institutions since their graduates are their future workforce, businesspeople and governors, and therefore education must help students prepare for facing ongoing challenges and responsibilities (Halpern qtd. in Liu, Frankel & Roohr 4). Problems faced in human life have different dimensions and therefore, critical thinking is the only way to effectively solve them. Consequently, a system of education that facilitates their development must be promoted. Dewey (qtd. in Fahim & Nazari 86) declares that 'the primary purpose of education is to learn how to think'. Critical thinking is one of the major objectives of education since learning to think critically can help students resolve ambiguity and embrace or adapt to continuous social, cultural and technological change. In this 21st century everything is evolving too fast. Schools and education systems must make sure that their students shall be capable of keeping

up with these changes. Schools' educational policy states that all graduates, regardless of their field of study, must:

- develop and demonstrate capacities for thinking critically,
- solving problems,
- selecting and handling information;
- having qualities such as intellectual curiosity and rigor,
- creativity and imagination,
- ethical values like integrity and tolerance.

3. Challenges of the education systems

Over the past years, governments and education institutions have been taking actions in order to promote critical thinking. Let us take the case of English language teaching where the implementation of CLIL approach (Content and Language Integrated Learning) has led to the development of critical thinking skills through language teaching and learning. CLIL implements Bloom's taxonomy and is supported by studies affirming that the use of specific content to teach a language promotes effective learning (Buchholz qtd. in MacDougald).

On the other hand, it is very important to clarify that critical thinking qualities are not always evident in the same way since they depend on the type of experiences as well as on the knowledge about the field of study and the context (Scriven & Paul, Statement at the 8th Annual International Conference on Critical Thinking and Education Reform). For instance, a person can understand and analyze the causes of a problem and even understand how it affects a certain community, but he might not have enough knowledge or experience to propose or find a good solution to the problem. In this case, a critical thinker gets informed, does research regarding the topic, consults experts, talks to the people involved and then after analyzing all the useful and necessary information suggests a solution. Therefore, a critical thinker is aware of the limitations that might have and such recognition makes integrity and intellectual humility visible. It also encourages him to decide how to overcome them, and therefore, he looks for precise, relevant information. Consequently, critical thinking is not a fixed entity and it does not develop spontaneously. On the contrary, it is dynamic and its skills and qualities can be cultivated (Ennis "Critical thinking assessment").

The education systems in countries around the world consider critical thinking as a valuable and important source and skill which should be taught in schools. Nevertheless, when it comes

to this topic there is not a specific approach since very few concepts are put into practice and it is surrounded by a lot of abstract and vague ideas and concepts. For instance, the European Commission argues that young people need to be prepared to enter the job market and engage in lifelong education, not only for fostering personal growth but also for being able to adapt to rapid changes in the labor market.

4. How to develop the ability to think critically in students.

Every student should have an effective skill of critical thinking, and most importantly they must not accept anything for granted. But how can we teach students to think critically? There are several approaches with which we can instruct critical thinking to students. For instance, we can *teach a separate course or unit*, we can infuse critical thinking into all that we teach, or we can use *a mixed approach*. **The first** approach of a separate course or unit requires materials that teach specifically for critical thinking dispositions, skills, and knowledge. The downside is that there may be little transfer from what the program or materials teach to the rest of the curriculum. *Infusion, the second* possible approach, requires that critical thinking be taught as an integral part of all subject areas. Those abilities are essential because compared with the jobs in the past, the modern work environment requires more thinking and problem-solving abilities. This situation can be adapted to education, too. Teachers had better be equipped with high critical thinking skills.

Critical thinking is not equal with intelligence and shouldn't be confused with it. Educators claim that, critical thinking is a skill which can be developed while intelligence not. As well as critical thinking can be developed, it can be searched, studied and analyzed with its different dimensions, On the other hand, educators are aware of the fact that critical thinking can be thought and are trying to find the best ways how to make students learn this skill.

Initial studies conducted on critical thinking began in the years of 1960s. Researchers have intended to explain critical thinking with two main disciplines thorough these studies. **Philosophical approach** has dwelled on norms of good thinking, the concept and motive of human thought and cognitive skills necessary for an objective world view; while **psychological approach** has dwelled on thinking and experimental studies thinking, individual differences in learning thinking and

the concept of problem solving which is a piece of critical thinking.

There are different factors that influence the ability of critical thinking, such as:

- age,
- high school background,
- level in university entrance exam,
- program being studied,
- education and income level of the family,
- activities held for developing themselves.

All these results show that critical thinking depends on various factors which are not from birth, so inherited or genetic, rather they show that ***critical thinking can be studied, cultivated and learnt through life.***

Developing students' critical thinking skills is an important goal in education. There are various strategies to help foster critical thinking in students:

- a. Teachers should encourage questioning.** They should encourage students to ask questions about the information they encounter not just take it for granted and learn mechanically.
 - Teach them to challenge assumptions and seek evidence to support claims.
 - Another strategy is to encourage students to analyze different perspectives. This way students shall consider multiple viewpoints on a specific topic and have a deeper understanding of that topic.
 - Help them understand that there can be more than one valid perspective and encourage respectful discussion and debate.
- b. Teacher should also promote problem-solving.** Engaging students in problem-solving activities that require them to think critically and apply logical reasoning is a very good way to start developing critical thinking skill. Encourage them to explore alternative solutions and evaluate the potential outcomes. If teachers teach students how to evaluate information, the students will learn how to assess the credibility and reliability of sources. This would help them develop skills to distinguish between fact and opinion, identify bias, and recognize logical fallacies.

c. **Another way to encourage students develop critical thinking is to provide open-ended tasks.** These are specific tasks that require students to think critically and provide their own analysis, interpretation, and evaluation. They can also include open-ended questions, research projects, or real-life scenarios. Metacognition is another unintentional process through which a person thinks about his own thinking and learning. Encouraging students to reflect on their own thinking processes help them become aware of their assumptions, biases, and potential errors in reasoning. Through metacognition the students learn how to monitor and evaluate their thinking.

d. **Using real-world examples** is another way of developing critical thinking skill. By incorporating real-world examples and case studies that require critical thinking students learn to connect their learning to practical situations and apply their critical thinking skills. However, we should remember that developing critical thinking is an ongoing process. Teachers **should continuously encourage** students to practice these skills regularly and provide constructive feedback to support their growth.

5. Useful Techniques and Activities.

As discussed in this paper motivation plays a crucial role in creativity and critical thinking, especially after pandemic since there has been a decrease in students' interest and motivation to perform as well as possible at school. There are different ways and activities to enhance students' motivation.

A very good example is the **Venn Diagram**. A Venn Diagram uses overlapping circles or other shapes to illustrate the logical relationships between two or more sets of items. Often, they serve to graphically organize things, highlighting how the items are similar and different. Using Venn diagram makes students more interests in solving quizzes and more motivated to take part in group activities. The good part of Venn Diagram is that it can be applied in different classes because the topic is chosen by the teacher and can be adapted for different ages. For instance, in foreign language classroom environment the teacher can divide students into groups and ask them to compare two foreign languages.

How do Spanish and English compare?

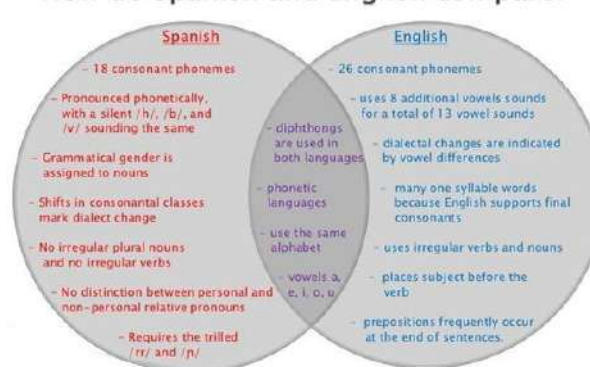

Figure 1 Venn Diagram on languages

This activity allows students to analyze both languages and find things in common and differences between the two languages. It also makes students more competitive and as a result fosters interest in them.

It can also be applied with younger students. For instance, comparing two animals or fish:

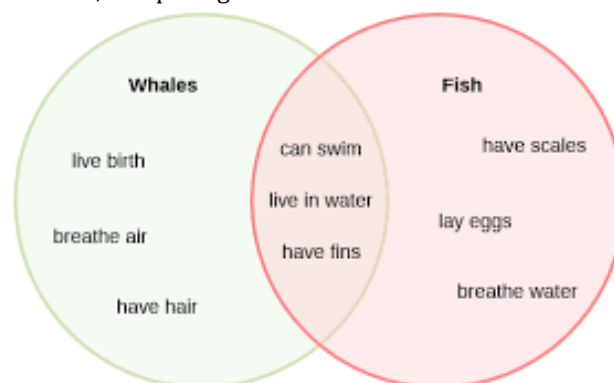

Figure 2 Venn Diagram on comparing animals

This activity makes possible that the students think systematically about the causes and the consequences of a specific event. **Venn diagrams**, are widely used in mathematics, statistics, logic, teaching, linguistics, computer science and business.

Another aspect which should be considered is **problem solving**. As previously described problem solving is very important for students to develop critical thinking. But, what are some of the steps to help students in problem solving? According to Robert Sternberg (1997) there are different types of problems:

- analytical,
- creative
- practical.

It is very important for students to take these steps into consideration whenever they face a problem to solve. However, problem solving rarely are linear, rather they are circular since during problem solving, the step 4 can bring student to the step 2 and the best solution in step 5 can bring into defining a new problem. (Refer to Figure 3 at the end of the article, adopted

from Davidson Sternberg. *The Psychology of Problem Solving*; 2003)

Teachers should support students in problem solving and students should face with such problems as well. Of course, the most interesting problems for the students are the ones related to their everyday life. Artur Costa (2001) created a list of skills in students related to problem solving such as:

- To insist
- Control the impulses
- Listening to others
- Flexible thinking
- Meta knowledge
- Asking right questions
- Clearly and accurately communication
- Gathering all the data
- Creativity, imagination and innovation

Problem-solving exercises such as solving puzzles, riddles, or brain teasers can sharpen critical thinking abilities in students. These activities encourage students to think creatively, analyze information, and find solutions. To enhance motivation and critical thinking is not an easy task. There are various activities that teacher or student can do. However, it is very important the process these activities go through. Setting goals is crucial when it comes to learning process. Teachers should clearly define short-term and long-term goals. Specific, measurable, achievable, relevant, and time-bound (**SMART**) goals provide direction and motivation.

Specific: Give students time to reflect on their thoughts, actions, and decisions. Consider what worked well and what could be improved. This practice encourages self-awareness and critical thinking in students.

Measurable is another process which enhances critical thinking. Teachers should help students create visual diagrams or mind maps to organize their thoughts and ideas and explore connections between them. This technique is very useful in stimulating creative thinking and problem-solving skills. Students should always engage in debates or discussions with others to develop critical thinking skills. Teachers should always bring in class topics for discussion and help students take part in discussion by providing them some initial tips to begin with. They should encourage students to explore different perspectives, challenge assumptions, and back their arguments with evidence and logical reasoning.

Achievable- Students may be asked to evaluate news articles, advertisements, or other media

sources and this is how they practice and develop their critical thinking skills. Looking for biases, logical fallacies, and inconsistencies help develop a discerning mindset.

Relevant by encouraging students to keep a diary or a personal journal to document their thoughts, ideas, and experiences. Regular writing encourages reflection, self-expression, and deeper thinking.

So, writing skills are very important when it comes to enhancing critical thinking because if a student is asked to write an essay for instance, he will analyze and spend time to think about the arguments that he is going to provide. And while organizing those arguments logically, coherently and cohesively then he will use them to get his opinion across. **But, is asking students to write enough?** Of course not. Teachers should be smart when providing feedback to the student. The idea is not to tell students what they did wrong but how can they improve those things and make them right. Furthermore, teachers should tell students why should write something. They should explain to students that the aim is not to take a good grade, but to make them think. Writing and thinking are the same. If they learn to write, they learn to think.

Time-bound by engaging students in decision-making exercises or simulations to practice evaluating options, considering consequences, and making informed choices enhances their critical thinking skills since they have to analyze and try to be selective of the information they have. Furthermore, working on group projects or activities that require cooperation and critical thinking. Collaborating with others fosters:

- the exchange of ideas,
- challenges assumptions,
- and promotes innovation.

Being creative and critical thinker means continuous learning. Engaging in lifelong learning by exploring new subjects, reading books, attending workshops, or taking online courses. Embracing a growth mindset keeps motivation high and enhances critical thinking abilities. Remember, these techniques and activities are most effective when practiced consistently. By incorporating them into their routine, the students can develop strong motivation and critical thinking skills.

The following activity helps students to enhance their persuasive thinking skills:

Step 1: Provide students with persuasive arguments sheets or present them with a projector and show them how to find the following supporting arguments will help them to support their ideas. Meanwhile we can create the following chart where students can support their arguments.

Facts/ Statistics	World Health Organization (WHO) announces an increase of 17 % of deaths from malaria last year
Statement by an Expert	In the end we must discuss the issue presented by WHO: "It is becoming more and more difficult to keep the situation of breeding mosquitoes' under control without using toxic substances
Statement by a witness	A traveler who had been in Nepal stated: "We do not want to be infected by malaria, but the problem is that we still have nightmares and we have other side effects."
Statement by a trustful source	In a recent rapport by WHO, the researchers have evaluated that some varieties of malaria shall be completely resistant from preventing medicine within 5 years.
Example	In November, last year, in local health centers a great number of travelers came with strange symptoms. All of them had used Larium.
Anecdote	In a recent journey in Nepal, I was infected with malaria, even though I had previously used the latest taken preventing medicine.
Hypothetical situation	Imagine a world where only mosquitos fly.
Rhetorical question	Will the mosquitoes win? Are we able to beat them?
Analogy	Could the mosquitos be spies? It looks like they are prepared for each of our

	attack and they are capable to adapt.
Comparison	This is similar with the use of some types of radiation to cure cancer. Radiation, often, causes unpredictable damages in our body.

Step 2:

After students become familiar with different types of supporting arguments, they will be ready to provide supporting arguments for their opinions and ideas. Teachers should always help them during the process by encouraging and giving them tips.

Step 3:

Then students should work with counterarguments. Teacher should instruct students to think about the arguments of the other group.

Step 4:

While students think about the counterarguments they prepare logical answers. Although they accept and respect those counterarguments, the students go on explaining that those counterarguments are not right and not as strong as the arguments that support their opinions.

Step 5:

In the end, students provide conclusions which synthesize the discussed topics and provide the reader with the main argument presented in the thesis, without repeating it literally. Teachers should instruct students to work together to provide strong closing arguments in order to make the reader think about that specific topic. The fundamental principle of a creative thinking habit is that all new ideas are a combination of old ideas and one way to do this is by adding, replacing or subtracting ideas. For instance, if we are cooking a specific dish we can add something else in the recipe such as a new ingredient (addition). We can also use different herbs and spices in the recipe (replacing) or we can remove an ingredient which we think will make the taste a little lighter (subtraction).

SCAMPER

SCAMPER is a mnemonic for a list of ways through which we get new ideas.

LETTERS	METHODS
S	Substitute something
C	Combine it with something else

A	Adapt something to it
M	Modify or magnify it
P	Put it to some other use
E	Eliminate something
R	Reverse or rearrange it

One way to apply SCAMPER is to draw up a list of features about a problem we are working on. It can be a list of activities for a school open day, or a list of features for a project we are trying to develop. When we have written it down we can go through SCAMPER instructions one by one and see whether there is anything that can be changed so that we might end up with something better.

Another example the students can use SCAMPER is in their writing tasks. When the students have to write an essay or an article they have to be creative. When the students are given the topic for which they are going to write with its specific guidelines, they can modify or rearrange the information given in a way they think is best. So, for instance, the student is given the following essay topic:

"Do people depend too much on technology nowadays?"

Write about:

- 1) Communication
- 2) Education
- 3) (Your own idea)

In this case the student may use some of the instructions of SCAMPER to add some new ideas to the topic. The student may also rearrange the guidelines or may magnify something aiming to provide a better final product.

Brute Search

Sometimes in order to find the right solution to the problem we have to go through a long list of possible solutions. This may be rather boring task but it definitely should not be underestimated. A classic example of applying brute search is chess. In a game of chess, we should think in advance all the possible moves of the opponent. This way we will have greater possibility to make the right move.

Thomas Edison may be another example of brute search when he was designing the electric light bulb. One of the main tasks was to find a

suitable filament that conducted electricity well enough to give light, but that would not burn up or melt by the electricity. So, he tried lots of types of material until he found the right one.

In teaching – learning process brute search finds a lot of uses. For instance, in Use of English open cloze exercise the students must think critically and sometimes they have to analyze and check all the possible answers from a pool of solutions (e.g. pronouns, articles, modals, relative pronouns, conjunctions etc.) to find the right one. Of course, this method should not be random. A well – organized search process involves a systematic classification and organization of all the possible solutions, followed by an analysis so that it is efficient.

Perspective Shift

When Einstein was asked which single event was most helpful in developing his theory of relativity, he answered, *"figuring out how to think about the problem."*

Critical thinking and creative thinking have to do with the perspective we use when we approach a new problem. In order to have a clear view of the problem we should approach a problem from different perspective. This is very important because this way we get a clear picture of the problem and as a result the solutions we come up with will be better.

When the students are dealing with a problem or a difficult task, sometimes the change of perspective may bring them towards the solution. Take for instance the classic glass half full or half empty. The way we see the glass of water immediately puts us into categories; pessimistic or optimistic. If we see the glass half empty, we are discouraged, we think something is missing and this is as far as we can get. On the other hand, if we see the glass half full, we have a positive mindset. We are able to think creatively and try to find the missing part by analyzing or making use of what we have.

The same happens in extreme interviews by Human Resources when interviewing candidates taken place in recent years. They start asking strange questions which make the candidates think of their feet. For instance, one question might be; *If you were a dinosaur, what kind of dinosaur would you be?* Often, these kinds of questions are made in order to see how the candidates react. Another question asked to the candidates in job interviews is; *Would you rather fight a horse sized duck or a hundred duck sized horse?* The answer shows the perspective which the candidate will use to

approach the problem. Whether the candidate is multi-tasking or wants to approach one problem at a time.

Brainstorming

Individuals are not always lone inventors or creators. Most often they are supported by other people within a group or an organization. At school students support each other as a group in different tasks in order to achieve the best possible results. During the pandemic of Covid 19, they found the means to still work and support each other as a group even though remotely. But, managing and promoting a group of individuals or student is a very difficult endeavor.

Brainstorming is a method used to generate ideas in a group. It is considered to be a standard technique used in different companies or organizations but mostly in schools. According to this technique students are supposed to create a relaxing and comfortable classroom environment and to come up with as many ideas as possible regarding a specific topic that they are discussing. The aim is to collect ideas without criticizing or evaluating any of them. However, after that the students can examine, remove, add or modify some ideas so

that they find the best solutions to the problem.

On the other hand, different researchers have controversial ideas regarding the effectiveness of brainstorming. In social psychology, they argue that a person can achieve better performance alone or with other people rather than being part in a group.

Conclusion

To develop creativity and creative thinking is not such a simple task. The main idea is to provide a comfortable environment for students to express all his potential by supporting and encouraging him/her through various activities. Motivation plays a crucial role because if the students are not motivated and do not find the process worthy, then they will not actively participate in the learning process. Life is full of arguments used to persuade others. If we are not the ones who want to persuade other people, then other people are trying to persuade us. Arguing and persuasive thinking is very important in different work environments. *If we do not persuade people to take into consideration our opinions, then we cannot take part in problem solving.* Students have bright ideas. They just have to learn how to express them in the right way and be persuasive. But to be

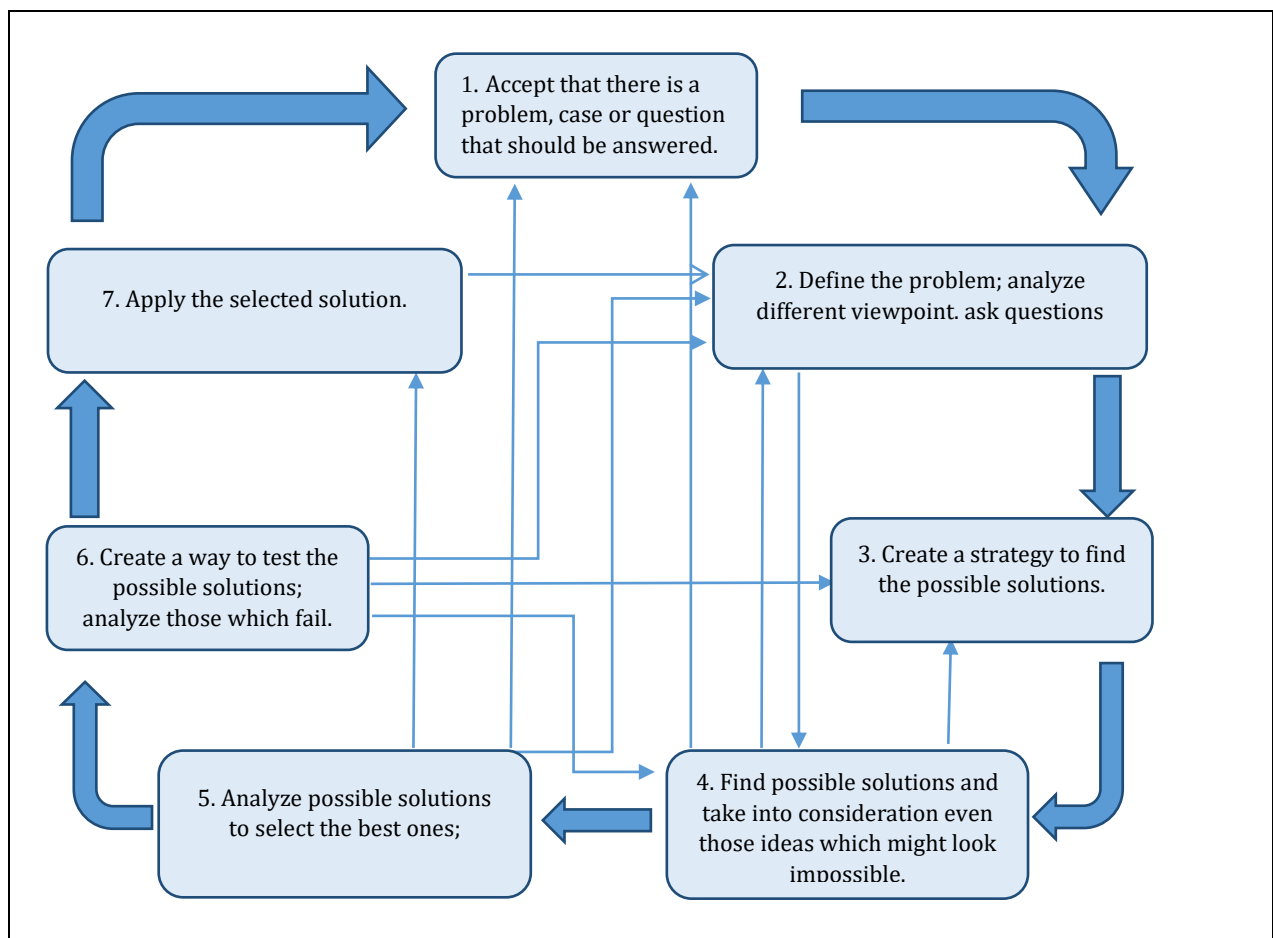

Figure 3 Steps of problem solving (Adopted from Davidson Sternberg, *The Psychology of Problem Solving*; 2003)

persuasive they must have a high level of thinking skill. Students must be involved in analysis, comparisons, evaluation, synthesizing, problem solving and communication. They must learn how to make other people agree with them, by finding a great teacher who will help them learn the skills of interdependence.

Bibliography

1. Craft A, Jeffrey B, Leibling M. Creativity in Education USA; 2001.
2. Bailin , Sharon , Case R, Coombs JR, Daniels LB. Conceptualizing critical thinking. Journal of Curriculum Studies. 1999;; 31.
3. Allen , Derek , Bailin S, Battersby M, B J. Critical thinking. Oxford research encyclopedia of education New York: Oxford University Press; 2020.
4. Battersby , Mark , Bailin S. Teaching critical thinking as inquiry in higher education. Palgrave Macmillan. 2015.
5. Bloom , Engleshar , Furst , Hill , Krathwhol. Taxonomy of Educational Objectives; 1956.
6. Bloom , Benjamin , Engelhart MD, Furst EJ, Hill WH, Krathwohl DR. Taxonomy of educational objectives. Handbook I: Cognitive domain New york: David McKay; 1956.
7. Ennis , Robert H. Critical thinking assessment. Theory into Practice. In.; 1993. p. 179-186.
8. Halpern , Liu , Frankel , Roohr. Critical Thinking and its Importance in Education.
9. Hawthorne H. Understanding the importance of motivation in Education; 2021.
10. Kaplan , D , E. In Creativity in Education: Teaching for Creativity Development.; 2019. p. 140-147.
11. Enciso OLU, Enciso DSU, Daza MdPV. Critical Thinking and its Importance in Education: Some Reflections. 2016.
12. Halpern , Mahwah , N.J. , Erlbaum , F D. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. 3rd ed.; 1996.
13. Costa A. Developing Minds: A Resource Book for Teaching Thinking. 3rd ed.; 2001.
14. Sternberg D. The Psychology of Problem Solving; 2003.

Websites:

- <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6975444.pdf>
- <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6975444.pdf>
- <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6975444.pdf>
- <https://psycnet.apa.org/record/1997-30052-001>
- <https://www.criticalthinking.org/pages/defining-critical-thinking/766>

Assessment methodology in schools

Comparative aspects of the curriculum before and after 2015

ADELJANA SHEHAJ

adeljanashehaj@gmail.com

ABSTRACT

"To ask questions properly is to know how to teach. The art of teaching depends on the mastery of using questions, as it serves as a guide to vivid and clear ideas, rapidly stimulating imagination and thought that drives you to action."

Working with students is as exhausting as it is so beautiful as you spend most of it with them every day of the week. The topic I chose refers to the student and his abilities at school.

Assessment provides student motivation, learning readiness, learning orientation, individual development. Through evaluation, the student knows himself and helps in communicative habits.

To appreciate a student you must familiarize yourself with him, know them closely, notice his shortcomings, move on and not be the last of the class.

The more students learn, activated in each class, the more satisfied you are as a teacher and the class becomes an example for the whole school.

Thomas Elliott said that there is nothing permanent but change. What is characterizing the world and humanity are the rapid changes, such as technology development, new demands on the labor market, social relations, human aspirations in the new century, etc. Undoubtedly, these changes, education must be responded to with rapid and qualitative rates.

The future requires the individual to be a lifelong learner, to have good communication skills, to use technology efficiently, to be able to

solve problems, to develop critical and creative thinking, to undertake initiatives and initiatives, etc. All of these are related to the concept of lifelong learning competences, which enable the training of individuals to be successful in personal, social and professional life.

Education, in general, and curricula, in particular, should aim to form these competences. This is the main focus of the new curricular reform, which included all cycles of pre-university education, as well as all fields and teaching subjects.

ABSTRAKT

"Të dish të bësh pyetje si duhet, do të thotë të dish të japësh mësim. Arti I mësimdhënies varet nga mjeshtëria e përdorimit të pyetjeve, pasi ajo shërben si drejtim për ide të gjalla e të qarta, të nxit me shpejtësi imagjinatën dhe mendimin që të shtyn për veprim." -Djui

Puna me nxënës është sa e lodhshme aq edhe e bukur pasi kalon pjesën më të madhe me to në cdo ditë të javës. Tema që kam zgjedhur i referohet nxënësit dhe aftësive të tij në shkollë.

Vlerësimi siguron motivimin e nxënësit, gadishmërinë e të nxënësit të mirë, orientimin e mësimin, zhvillimin individual. Nëpërmjet vlerësimit nxënësi njeh vetveten dhe ndihmon në shprehjet komunikative.

Për të vlerësuar një nxënës duhet të familjarizohesh me të, t'i njohësh nga afër, të vësh re mangësitë që ka, të ecë përpara dhe të mos mbesë i fundit i klasës.

Sa ma shumë nxënësi të mësojnë, të aktivizohet në cdo orë mësimi aq më e kënaqur je ti si mësues edhe klasa bëhet shembull për të gjithë shkollën.

Thomas Elioti ka thënë se nuk ka asgjë të përhershme, përvec ndryshimit. Ato që po e karakterizojnë spt, botën dhe njerëzimin janë ndryshimet e shpejta, si: zhvillimi i teknologjisë, kërkesat e reja në tregun e punës, marrëdhëniet në shoqëri, aspiratat njerëzore në shekullin e ri etj. Pa dyshim që këtyre ndryshimeve, arsimit duhet t'u përgjigjet me ritme të shpejta e cilësore.

E ardhmja kërkon që individi të jetë nxënës përgjatë gjithë jetës, të ketë aftësi të mira komunikimi, të përdorë në mënyrë të efektshme teknologjinë, të jetë i aftë të zgjidhë probleme, të zhvillojë mendimin kritik dhe krijues, të ndërmarrë nisma dhe iniciativa etj. Të gjitha këto lidhen me konceptin e kompetencave për të nxënëit gjatë gjithë jetës, të cilat mundësojnë përgaditjen e individëve për të qenë të suksesshëm në jetën personale, sociale dhe profesionale. Arsimit, në përgjithësi, dhe kurrikula, në vecanti, duhet të synojnë formimin e këtyre kompetencave. Ky është fokusi kryesor i reformës së re kurrikulare, e cila përfshiu të gjitha ciklet e arsimit parauniversitar, si dhe të gjitha fushat dhe lëndët mësimore.

ENTRY

EVALUATION: It is the process in which values are determined on the basis of information collected by the process of measurements, i.e. comparing knowledge. Evaluation is aimed at judgment, the main feature that distinguishes it from comparison.

Assessment is used:

to assess the advantages, weaknesses in student achievement and to find out the causes of the given situation;

to provide the necessary and very important information for students' progress, their motivation towards learning, and to set students' real opportunities for further learning;

- to provide data on the final achievements of students during the course of the study.

Some dilemmas about ratings

Is it subjective or objective assessment?

Teachers try to be impartial in setting the grade, i.e., not subjective. Especially in written exams, they determine the number of points for each application. This is, of course, good and helps to assess objectively. Even in an estee, even the use of microscope, and others like these, must be shouted at components of all three levels. However, despite good will, it is not possible for the evaluation of note to be independent of the teacher's interpretation, d.m.th. subjectively.

Should little or much time be devoted to assessing with grade?

Exams for large blocks of learning are useful for the effectiveness of teaching and learning, as they focus efforts on basic concepts and favour the structure of knowledge, but they risk overloading students if they overdo it in one subject. It is important to maintain a balance between the need for systematic assessment and spending time evaluating by the teacher and the student. The purpose of school is to be edible, not to evaluate.

Just objective or encouraging?

It shoots at some teachers who chronically evaluate a student with a grade of 10. Velration cannot be reprimanded for objectivity, but it is not only the measurement of students' achievements the sole goal of grade assessment. We all know that he is a strong encourager of students to learn, even parents to increase their care. Only negative grades for a student can be accurate but not fair. In any test, the animation should be to highlight more than the student knows. Even highly involuntary students need to create the illusion of success.

It's not just ratings with grades

The assessment with grade is irreplaceable, but also insufficient when it comes to, especially, for the promotion, encouragement of students. Studies show that in wealthier teachers is the vocabulary of rebukes, rather than praise. Then you'll be thru this report.¹

MATERIAL AND USED METHODS

I. Case study on evaluation

The focus of my study is evaluation policies, which may seem like a very abstract topic but which has a very big impact on the

¹ Guide to the development of the new curriculum" Tirana 2017

education system. I initially focused attention on higher education institutions. The Ministry of Education and Sports drafts and creates all educational policies and it is precisely in its official documents that my study began.

In Albania the curriculum based on objectives was transformed into a curriculum based on competences and changes, in official documents, the way of evaluation was taken. If in the objective-based curricula, the evaluation model included: oral assessment containing 40% of the weight of the final grade, assessment with test/task summary containing 50% of the weight and evaluation of projects with 10% of the weight of the final grade, which came out of the arithmetic calculation of the arithmetic average of each; Today it is replaced by the assessment for learning of the student which is carried out through: continuous assessment containing 40% of the final grade, assessment with test/summary task with 40% of weight and evaluation of the student's subject portfolio with 20% of the weight of the final grade.

After finding the official notice in accordance with the Albanian education law, I looked for the guides issued by IZHA, which help the teacher understand this change as best as possible. The IZHA guideline gives the definition of the new assessment method and its accompanying tools.

Each part of the assessment except given by definition and example is accompanied by the model of how the teacher will present.

After I reached a theoretical understanding of the topic, I went into practice. The study was conducted between observing the lesson clock during which notes were kept. Talk to 5 different teachers in the manner of a focus group and interview. I focused on keeping notes that related to how the student was evaluated during these hours I attended. By observing the supplementation of the reporting materials of these assessments that are: the evidence of the continuous assessment and the register. As well

as most importantly, I observed with the eye of a future teacher, the effectiveness of this method, recalling the previous method, which had accompanied me during high school.

The study lasted 3 weeks, which was accompanied by the attendance of several classes of social subjects: language and literature, citizenry and history. The classes lasted 45 minutes during which teachers combined the explanation of the new lesson with the assessment of the student's knowledge. The conversation with the 5 teachers occurred along 3 lines during the big 15 minute break. They spoke about the new assessment policy and their role in assessing the pupil. They also emphasized the importance of the student in this new policy, and compared, reminding me, with the method of evaluation 3 years ago.

II. Comparative aspects – Assessment in the curriculum before and after 2015.

As a future teacher I must always be in the process of educating the education policies that affect not only the teacher but also the student. On the other hand as an alumni and I am interested to understand whether these educational policies are just for the eyes or are really affecting the student's life for the better.

That's exactly what the education policies I took into this case study were for this.

What are these educational policies?

How are they affecting the student's life? What about the teacher's life?

Are they successful? Are they worth it?

My study focused mostly on the way students are evaluated, as this part leaves the most impact on the student and is the most important part of making the teacher understand how he is doing as a teacher. The main differences between systems before and after 2015 I tried to summarize them by a table by highlighting the most important ones:²

BEFORE 2015	AFTER 2015
4 years span	3 years stretch

² G.Dibra, E.Halluni "Methodology and Teaching"
Tirana 2013

Evaluation divided into two semesters	3 semester
Evaluation with average annual grade	Rating by grade (quarterly: ned, test, portfolio)
Goals according to Blum theory	Competence
Scientific-social division	Class: a) Core b) with choices
Selected 11 times (in 11th grade)	Three times (at the beginning of each year)
Mathematics 5 times a week	Mathematics 3 times a week and 4 times (12th grade)
Traditional subjects (same science-society)	New textbooks, unqualified teachers
The Rigid Plan	Teacher Freedom (10% change of subjects)
Extracting notes in a traditional way	Extracting the fatty note
Student overload within a profile (natural profile such as mathematics, physics, chemistry, biology etc.)	The best specialization of students Fore: chemistry, biology
Less time in profiling	More time for common issues
The teacher in the center, where the teacher explains for a long time	The student in the center, who emerges in the main role, interacts, cooperates and brings information
Based on academic subjects and guided by them	Based on learning fields and cross-curricular methodology
Focus on knowledge and school needs	Focuses on competence, enabling lifelong learning
Supports mechanical learning, enabling students less for practical life	Encourages logical learning for students to develop intelligence and develop their knowledge of life
Overstuffed texts	Less busy texts with more hours of practice
Lack of logical connection between programs	Coordination between programs
Based on academic orientation	It is based on orientation to the real needs of students
Solid in structure and time distribution	Flexible in structure and time distribution
Focus on general assessments	Focus on evaluating content format and progress

Notes on the registering	Only absence in the register, grades in the teacher's notebook
--------------------------	--

But how has the change been before? What was the policy of these changes? These questions accompanied me during the assessment research not only before 2015, but beyond. How was the 2015 assessment and techniques? **Thus, presented as a necessity and success, in 2013 the Ministry of Education took a new approach to the curriculum based on competences, borrowed from Kosovo.**

But what has happened? How is this model applied in Albania? Was there a preliminary assessment of the curriculum? Were the teachers trained? Were the results piloted and evaluated? Is the budget for education and the budget for schools to be implemented?

Many other fellow questions followed my questions about the curriculum in general and the assessment in particular. The changes happened very quickly and very radically.

CONCLUSIONS

In general, new innovations always scare the individual. When we are in a new situation, we ask ourselves if:

Will I be able to apply this innovation? Can I understand it enough and apply it?

What is true change takes time to happen and we cannot wait for things to change overnight. In this study, some truths were revealed that in comparison, which I wanted to make initially, I could find more similarity than differences. When I was a high school student I remembered the active teaching that teachers gave us, the table for voice assessment and tests for each chapter closing. Today, as I observe the teaching class of literature, I look again at the active teaching of the teacher, the rise in the student's chart (now for continuous evaluation) and the anxiety of the student next door for the next hour's test in biology.³

So where's the difference?

The assessment today is conducted according to: continuous assessment containing 40% of the final grade, assessment with test/summary task with 40% of weight and assessment of the student's subject portfolio with 20% of the weight of the final grade. Against the three years' evaluation that included: oral assessment containing 40% of the weight of the final grade, assessment with summary test/task containing 50% of the weight and evaluation of projects with 10% of the weight of the final grade, which came out of the arithmetic calculation of the arithmetic average of each. The first change in sight is constant evaluation. Continuous evaluation is based on the teacher's observations and judgments on oral or written responses, quizzes, teamwork, teacher discussions with students, student self-esteem, student-by-pupil assessment, participation in activities and classroom debates, assessment of home or class assignments over a period of time.

It is done by the teacher with marks or symbols which are accompanied by comments in the personal register or evidence. Here the student is evaluated for various written oral responses, participation in discussions, etc.

This assessment is also accompanied by the relevant evidence where the teacher keeps notes on the preparation of the student, evaluates his knowledge based on competences and comments on any assessment of the student. While compared to the assessment of three years ago, continuous boiling did not exist in an official sense. The teacher raised the student in the lesson, asked and evaluated with a note that was thrown into the register, without comment under the name of a voice note.

The truth is that the teacher is a teacher who is a teacher. Concrete case: me, 11th grade, biology class, 5 hours of lesson. The teacher had asked me constantly during these 5 hours from a question about different teaching topics we had received, at the end of the 5th hour I assess my answers with one grade. The note was placed in the register, under the name of the voice note. Today the teacher follows the same procedure, but the assessment is not placed on the register, in which only dates, teaching topics and absences

³ The Magazine Teacher "Albanian Excellence"
Tirana 2017

are met, but in the evidence of continuous evaluation where it is accompanied by a commentary. In the introduced innovations we also distinguish the protofoil, a new concept at first glance.

Portfolio evaluation controls individual work or teamwork in a field or several fields, where the student displays his individuality with creativity, reflections, etc. This assessment is reflected in the file with: written tasks, projects, research, thematic work etc. The portfolio evaluation can also be planned as a special hour at the end of each 3 month period for each subject.

While the assessment of 3 years ago only had projects that included research, thematic work and presentations of students. When I first interviewed the deputy headmaster of the school, she addressed me, "The lesson clock continues to be as it was in your time. The teacher asks the students, explain the lesson, set the grades. The only difference is where you put those notes."

As I attended classes, I realized that not much has really changed since I was sitting in those banks. Not because the change wasn't happening, but because it wasn't practical. The lesson class makes the teacher with his teaching methodology. It motivates the student, controls his achievements, evaluates him so that the student understands where he is, and guides the student to the best.

During the focus group with the 5 school teachers I managed to draw some views that they had on the new assessment method: The main purpose of the assessment is to support learning and progress in students.

This goal is accomplished by combination:

- Assessment of learning
- Reporting student achievement and progress
- Reporting of learning achievements is done by the teacher once every three months and is provided in writing to the parent.

Reporting student achievement and progression has two main goals:

- ❖ First provides comprehensive and consistent information about students' learning and progress, serving as the basis

for comparing achievement with expected learning outcomes

- ❖ Second, creates a platform that serves teachers and parents to support students in the next steps of learning, as well as to develop students themselves in this process. In theory reform requires a teacher who is always in the advancing for every student's comment. A teacher who constantly uses teamwork and quiz method for assessing the pupil.

In problematic classes, the teacher reduces himself only to the realization of quiz and the raising of the student in the lesson. In large classes, the teamwork cannot be developed efficiently because it takes a lot of time and in some subjects it is difficult to compress it in 45 minutes.

Ideally, this reform for the students is very efficient because the way of getting the finishing grade in a regression way is very favorable. The main problem in this circle did not emerge as the teacher as the implementer of this reform but the drafting of the reform, not considering the school environment and the teacher as an individual.

REFERENCE

1. G.Dibra, E.Halluni "Methodology and Teaching" Tirana 2013
2. The Magazine Teacher "Albanian Excellence" Tirana 2017
3. "Guide to the development of the new curriculum" Tirana 2017

Strategjite dhe metodat e te mesuarit te gjeografise ne arsimin 9-vjecar

MSc. Anila LULA

Faculty of Human Sciences
University "Ismail Qemali", Vlorë
lula.anila@gmail.com

Abstrakt

Abstrakt: Në kuadër të teorisë së mësimdhënies apo didaktikës së gjeografisë përfshihen edhe aspektet metodologjike menaxhuese e motivuese për zhvillimin e një ore mësimore. Kjo ka qenë arsyeja e zgjedhjes së trajtimit të kësaj teme. Ky trajtim teorik përfshin, strategjitë, metodat dhe detyrat e metodikës së gjeografisë në ciklin 9-vjeçar. Një studim i tillë ka të bëjë me tipet e orëve të mësimit në lëndën e gjeografisë si dhe kriteret për zgjedhjen e tipit të mësimit, strategjitë dhe metodat e të mesuarit, formimin e koncepteve në gjeografi, teknikat e hartimit dhe drejtimit të pyetjeve etj. Strategjitë, teknikat dhe metodat e mësimit të gjeografisë synojnë të realizojnë dy anët kryesore të procesit të të mesuarit:

a) mësimdhënien

b) dhe të nxënës

Nëpërmjet këtij studimi synohet të tregohet puna e mësuesit, menaxhimi, metodat, teknikat, strategjitë e mësimdhënies që mësuesi vë në përdorim në klasë, për të motivuar nxënësit dhe për të patur një mësimnxënie efektive.

Fjalë kyce: metodologji, mësimdhënie, menaxhim, motivim, strategji

Abstract

In the framework of the theory of teaching or didactics of geography, the managerial and motivational methodological aspects for the conduction of a teaching class are also included. This theoretical treatment includes the strategies, methods and tasks of the methodology of geography in the 9-year cycle. Such a study has to do with the types of lessons in the subject of geography as well as the criteria for choosing the type of lesson, learning strategies and methods, the formation of concepts in geography, the techniques of designing and directing questions,

etc. Geography teaching strategies, techniques and methods aim to fulfil two main aspects of the learning process:

a) Teaching

b) Learning

This study will demonstrate the teacher's work, management, methods, techniques, teaching strategies that the teacher uses in the classroom in order to motivate the students and realise effective learning.

Key words: methodology, teaching, management, motivation, strategy

HYRJE

Mësuesi ka qenë dhe mbetet figura qendrore në shkollë. Për mësuesin ideal është folur që nga koha e Sokratit, Aristotelit, Pestalocit etj. Por çfarë është mësuesi ideal sipas këtyre autorëve? Ai mësues që konsiderohet si mësues ideal është vëzhgues, eksplorues, njohës i shpirtit, lexues i mirë, tregimtar i hollë, një njeri me horizont të gjerë, është gjithmonë një hap para të tjerëve çka është e nevojshme të përmbushë imazhin e çdo mësuesi, mbi të gjitha të jetë humane.

Përcaktimi i marrdhënieve mësues-nxënës është një çështje themelore në të cilën ndërthuren koncepte, norma e parime kryesore të pedagogjisë, psikologjisë dhe didaktikës. Mësuesi dhe nxënësi janë dy bashkëpunorë të lidhur ngushtë me njëri-tjetrin gjatë gjithë viteve të shkollimit, ku mësuesi është drejtues dhe nxënësi duke punuar nën drejtimin e mësuesit do të përvetësojë njohuri, shkathtësi dhe shprehje që do të përcaktojnë programet mësimore, përvetësimin që varet nga puna e mësuesit dhe përkushtimi i nxënësit. Përmes punës së tij mësuesi duke krijuar një partneritet të suksesshëm ndërmjet shkollës, nxënësit dhe

familjes bën të mundur përgatitjen e nxënësve për sukses gjatë procesit mësimor.

Të japësh mësimë kërkon mjeshtëri menxhuese dhe organizuese. Menaxhimi i suksesshëm i mësimi kërkon prej mësuesit të jetë, vazhdimisht i vëmendshëm dhe në veprim, për t'u siguruar se nxënësit mësojnë normalisht. Problemi kryesor me të cilin ndeshen mësuesit është të mbajnë të përfshirë nxënësit gjatë gjithë mësimi, për të realizuar në mënyrë të suksesshme objektivat e parashikuara. Në çdo kohë mësuesi ka kërkesa të ndryshme e bashkëveprime të shumta, që e shtojnë perpara një veprim. Situatat mund të shfaqen nga më të ndryshmet. Për shembull; mësuesi është duke i dhënë një detyrë një nxënësi, por në të njëjtën kohë, një nxënës tjetër kërkon një mjet ndihmës, gjithashtu vë re se një nxënës i tretë është duke vështruar nga dritarja dhe në të njëjtën kohë i tërheq vëmendjen një nxënës tjetër që kërkon t'i kontrolloj detyrën.

• Qëllimi i hulumtimit

Qëllimi i këtij punimi është identifikimi i punës së mësuesve në shkollat e ciklit 9-vjeçar, cilat janë metodat, strategjitë, apo mënyrat që ato përdorin për të mbajtur sa më aktiv procesin e të mësuarit, motivuarit të nxënësve në klasë, në orën e gjeografisë. Problematika e gjerë e ka zanafillën në ndërveprimin mësues-nxënës, lidhjen e ndërsjelltë shkollë-familje, detyrimet e përgjegjësitë që ka secila palë në skemën e edukimit dhe arsimimit të fëmijës. Së fundi dhënia e këshillave për mësuesit në mënyrë që të jenë sa më efektiv dhe motivues në punën e tyre për të çuar nxënësit drejt arsimdashjes.

• Rëndësia e hulumtimit

Rëndësia e hulumtimit ka të bëjë me faktin se nëpërmjet intervistave të bëra nëpër shkollat e ciklit 9-vjeçar, me nxënës dhe mësues arrijmë të marim informacion konkret, dhe real në lidhje me mësimdhënien dhe mësimnxënien në lëndën e gjeografisë. Si ndjehen në ambientin shkollor, si është klima që mbizotëron brenda klasës së tyre. Sa të mbështetur e ndiejnë veten nga mësuesi etj.

Strategjitë dhe metodat e të mësuarit të gjeografisë në ciklin 9-vjeçar

Një orë mësimi realizohet me pafundësi mënyrash. Pavarësisht nga modeli që zgjidhni, mënyrën se si e trajtoni planifikimin e orës së mësimi, ka disa parime të përgjithshme didaktike që zbatohen në planifikim, si:

- Objektivat t'i shpërbejnë drejtpërdrejt kapitullit dhe lëndës në tërësi.
- Objektivat të jenë të qartë për nxënësit.

- Çdo objektivi të jetë edhe një përfundim i saktë që del nga mësimi.

- Mësimi të jetë i realizueshëm. Nuk ka kuptim që t'u mësoni nxënësve diçka që është shumë e vështirë e që nuk mund të realizohet. Përpikuni të mos jepni shumë. Është më mirë pak dhe saktë.

- Veprimtaritë e mësimdhënies të jenë në përputhje me objektivat që keni caktuar.

- Të dini të realizoni veprimtaritë që keni zgjedhur, si dhe të siguronit metodat, teknikat, mjetet

dhe burimet e informacionit që lidhen me to.

- Të caktoni kohën e duhur për çdo veprimtari.

Në shkollë, të mësuarit e sotëm, në qendër ka nxënësin dhe në këtë proces mësuesi:

- Udhëheq të mësuarit dhe u ofron nxënësve rrugët për kërkimin e pavarur të informacionit.

- Në vend të zgjidhjeve të gatshme u krijon nxënësve mundësinë për të gjetur shumëllojshmëri zgjidhjesh për të njëjtin problem.

Mësuesi para se të ndërtojë një strategji duhet të dijë mirë parametrat e fillimit të këtij objektivi dhe të përcaktojë drejt indikatorët e pritshëm në përfundim të një ore mësimi, grup temash, kapitulli, viti, lënde etj.

Njohuritë, shprehjet, aftësitë, qëndrimet, vlerat janë parametrat e objektivit **NXËNËS** që duhen njohur. Paracaktimin se sa do ta ngrejë nivelin e tyre në një njësi mësimore, mësuesi e bën me anën e objektiveve në kuadrin e objektiveve të përgjithshëm.

- Gjatë zhvillimit të mësimi ka rëndësi ecuria mësimore, e cila varet nga strategjia që do të ndiqni, ndërveprimi i elementëve strategjikë që keni zgjedhur për të qenë i suksesshëm në hyrje, zhvillim dhe në përfundim të mësimi.

- Duke zbatuar parimet e mësipërme, mund të ndërtoni mësimë model të ndryshme.¹

- Nuk ka rëndësi modeli. Ju mund të përdorni atë që është më i përshtatshëm për ju dhe që nga përvoja juaj, lënda, veçoritë e temës, kushtet, burimet e informacionit etj.

Pra, strategjia që përdor një mësues është e ndryshme nga një mësues tjetër. Kësisoj lind nevoja të kemi një kuptim të përgjithshëm për strategjinë e mësimdhënies, paçka se çdo mësues ka strategjinë e vet.

... Nëse i përcakton drejt këto parime dhe i koordinon mirë në situata konkrete pedagogjike, atëherë rezultati i pritshëm do të jetë i suksesshëm.

... Por a ndodh gjithmonë kështu?

Pse ndodh që dështojmë, kur jemi të bindur se elementët strategjikë që kemi zgjedhur kanë qenë të suksesshëm për një koleg, apo për një tjetër klasë, ku ju keni zhvilluar atë mësim?

Të gjithë e dimë se si reflektojmë ndaj punës sonë dhe të kolegëve, si vjelim dhe mbrojmë opinione, marrim dhe japim eksperiencë dhe përsëri çdo orë mësimi nuk i ngjan tjetrës. Dhe e gjithë kjo ndoshta ngaqë mësimdhënia është aplikim i njo profesioni krijues në kushte të caktuara dhe në rrethana që nuk mund të parashikohen.

Ç'është atëherë një strategji e mësimdhënies?

Së paku mund ta përkufizojmë kështu:

"Një tërësi elementesh që bashkëveprojnë e që koordinohen me njëri-tjetrin për të arritur një objektiv të caktuar, pra një nivel më të lartë."

"Njohuri - Aftësi - Shprehje - Qëndrime - Vlera".

Për një temë të caktuar, brenda një njësie kohore të caktuar."

Kësisoj, konceptimi teorik për strategjinë dhe reflektimi ndaj mësimdhënies (individual i përgjithshëm) e ndihmon mësuesin që të kërkojë zgjidhje për të përmirësuar praktikën e tij të mësimdhënies.

2. Kërkohet përcaktimi i saktë nga ana e mësuesit i detyrave mësimorë-edukative të orës së mësimi. Për përcaktimin e këtyre detyrave mësuesi duhet të bazohet në disa kritere:

A. Të përcaktohen objektivat mësimore specifike

B. Të përcaktohen detyrat edukative

C. Të përcaktohen shkathësitë dhe shprehitë me të cialt do të punohet gjatë orës së mësimi.

3. Kërkohet aftësimi i nxënësve për punë të pavarur dhe pjesëmarrja e tyre aktive në orën e

mësimi. Për të arritur një gjë të tillë duhet të ndiqet një ecuri e caktuar metodike, që përfshin këto detyra:

A. Të zgjidhet drejt teksti alternativ i punës së pavarur, i cili edhe pa shpjegimin e mësuesit, të jetë i kuptueshëm për nxënësit.

B. Të formulohen qartë detyrat që do të realizojë nxënësi gjatë punës së pavarur.

C. Të bëhet diferencimi i detyrave të pavarura, sipas nivelit të formimit dhe aftësive të nxënësve.

D. Të vëzhgojë e të ndjekë ecurinë e punës që bëjnë vetë nxënësit.

E. Të konsultojë herë pas here nxënësit gjatë punës dhe të ndihmojë ata që janë pak më të aftë.

F. Të organizojë shqyrtimin kolektiv të detyrës.

G. Të kontrollojë dhe vlerësojë me notë punën e pavarur të kryer nga nxënës të veçantë.

4. Kërkohet që të zgjidhet drejt struktura e orës së mësimi, tipi i mësimi, materialet ndihmëse etj.

5. Duhet që mësuesi të punojë për nxitjen e interesit dhe motivimin e nxënësve për përmbytjen e temës e të krijojë klimë emocionale pedagogjike gjatë orës së mësimi.

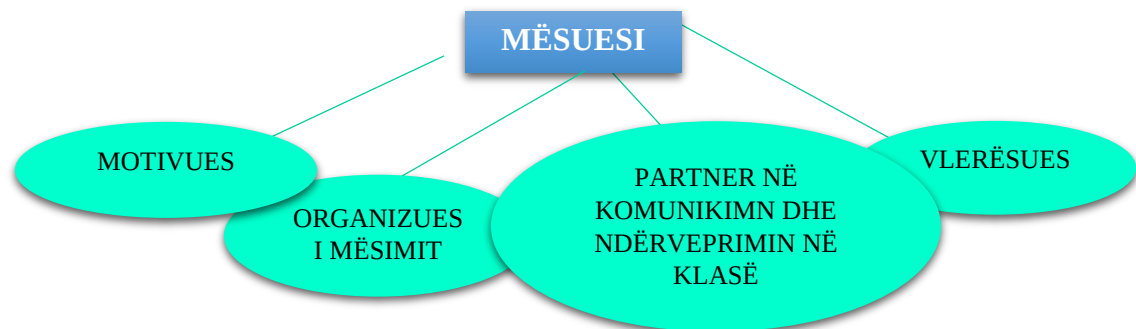
Kjo relaizohet përmes disa faktorëve:

A. Fjalës së mësuesit.

B. Tekstit dhe materialit plotësues.

C. Kulturës së të folurit etj. ²

Roli i mësuesit në strategjinë e sotme të mësimdhënies

Lloje të ndryshme metodash dhe strategjish

Strategjia është proces, është një tërësi elementësh, që duhen kordinuar e që përcaktojnë rrugën për të shkuar te nxënësi. Strategjitë e të mësuarit përfshijnë në vetvete tërësinë e metodave, teknikave e veprimtarive, që do të përdoren për të arritur qëllime dhe objektivat, ato kanë të bëjnë me mënyrën e organizimit dhe aktivizimit të nxënësve, të përpunimit të informacionit, për të ndërtuar dhënie-marrje materiali mësimor në mënyrë të kuptueshme e të

llogjikshme. Strategjitë e të mësuarit çojnë në kuptimin, përvetësimin, analizimin, argumentimin e dukurive natyrore e shoqërore duke formuar koncepte të sakta gjeografike.

Teknikat përvijojnë mënyrën e komunikimit me nxënësit, formulimin e fjalive, termave, demonstrimin, intonacionin e gjestikulacionet e mësuesit. Teknikat e mësimdhënies mund të caktojnë edhe kritere specifike të punës konkrete në klasë, p.sh: në ndërtimin e pyetjeve, hartimin e zhvillimin e testeve në gjeografi si dhe format e kontrollit dhe të vlerësimit në tërësi.

Metodat ndërtojnë rrugët, format, ecuritë, e procedimet didaktike, që përdoren gjatë orës së mësimi apo jashtë saj nga mësuesi në bashkëpunim me nxënësit për transmetimin e njohurive, dijeve e shprehive për formimin e vlerave njohëse, shkencore tek nxënësit.

Strategjitë, teknikat dhe metodat e mësimi të gjeografisë synojnë të realizojnë dy anët kryesore të procesit të të mësuarit:

a) mësimdhënien

b) dhe të nxënit³

1. BRAINSTORMING

Kjo fjalë në anglisht – shqip do të thotë “stuhi mendimesh” ose “arsyetim stuhi”

Qëllimi: Të përvetësohen parimet për organizimin e brainstorming-ut dhe të zbatohet në situata konkrete në klasë, duke njohur përparësitë dhe kufizimet e tij.

Brainstorming-u është një veprimtari që shërben si fillim i një diskutimi në mësim për një problem të caktuar, i cili më pas vazhdon me metoda e teknika të tjera. Qëllimi i përdorimit të brainstorming-ut është **të vërë në dukje sa më shumë ide, zgjidhje ose komente për një problem të dhënë.**

Ka shumë rëndësi:

• **Koha e shkurtër** e zhvillimit të tij, 5-10 minuta.

• **Sasia e zgjidhjeve.**

Këto dy elemente i japin edhe kuptimin emërtimit brainstorming. Detyra e mësuesit është të inkurajojë mendimin e lirë dhe krijues të nxënësve.

Brainstorming-u ka për qëllim që:

- Asnjë prej zgjidhjeve ose ideve të mos kritikohet. Të gjitha janë të pranueshme.
- Të nxiten nxënësit të shprehin ide.
- Diskutimi të zhvillohet për gjëra të njohura.
- Të aktivizohen edhe nxënës të drojtur, duke shfaqur edhe ata mendimet e tyre.
- Të nxjerrë nga gjendja e plogështisë të menduarit e nxënësve, si kusht i nevojshëm për veprimtari të tjera. Pra, shërben si një nxehje e trurit.

Brainstorming-u përdoret për të shprehur ide të reja me të gjithë klasën ose me një grup nxënësish dhe karakterizohet nga një lojë me përmasa të gjera dhe nga një intensitet e të shprehurit të larmishëm për gjëra të njohura. Mësuesi zgjedh një temë, ua drejton nxënësve që ata të gjejnë maksimumin e ideve të reja dhe këto i shënon në dërrasën e zezë. Nëse idetë shterojnë, atëherë mësuesi i lë nxënësit në heshtje rreth dy minuta, derisa të krijojnë ide të reja, dhe fillon sërish

brainstorming. Në këtë mënyrë identifikohen të gjitha zgjidhjet e mundshme.⁴

Përdorimi i brainstorming-ut sjell një sërë përfitimesh:

- Zhvillon aftësitë pjesëmarrëse të nxënësve.
- Rrit pavarësinë e gjykimit të tyre.
- Inkurajon nxënësit të japin ide.
- Jepen zgjidhje të parashikuara.
- Zbulon preferencat e nxënësve.
- Sugjeron arsye për të vazhduar diskutimin në forma të tjera.
- Kërkon burime të pakta e të thjeshta.

Mënyra e zbatimit

Mësuesi zgjedh mjetin, formulon pyetje me shumë përgjigje të mundshme dhe ua drejton nxënësve për të vjelë maksimumin e ideve e këto i shënon në një organizues grafik të vizatuar në dërrasë të zezë. Në gjeografi ka shumë mënyra për të formuluar pyetje të ndryshme për një brainstorming.

1. Përdorimi i një pyetjeje që kërkon nga nxënësit të bëjnë një listë të ideve dhe fakteve që dinë për një dukuri gjeografike, natyrore apo shoqërore-ekonomike, si p.sh. për një objekt të veçantë e konkret gjeografik, për një komponent natyror, për një aspekt të caktuar të jetës sociale, ekonomike e kulturore, që studion gjeografia etj.

2. Vendosja para nxënësve e një harte apo mjeti tjetër grafik, përmbajtja e të cilëve është e lidhur me temën e mësimi. Nxënësve u kërkohet të shohin me kujdes hartën ose mjetin tjetër grafik dhe të paraqesin në listë idesh dhe faktesh, duke u bazuar në përmbajtjen e tyre.

3. Vënia në qendër të vëmendjes e një fjale kyç, që përgjithëson një çështje apo një temë dhe u kërkohet nxënësve të shprehin sa më shumë mendime të përmbledhura me një apo dy fjalë, të cilat zbulojnë thelbin ose karakteristikat e llojit të saj etj.

4. Pasi nxënësit të kenë lexuar tekstin ose copëza të tij, që mësuesi ua ka dhënë t'i lexojnë paraprakisht, brainstorming-u në këtë rast përmbledh idetë kryesore dhe faktet për çka dinë dhe lexuan nxënësit, por sidomos ide që atyre u lindin për shkak të nxitjes që u bëri materiali i lexuar.

5. Dalja në terren e nxënësve është rasti më i mirë për pjesëmarrjen masive të nxënësve në brainstorming. Përpara një mjedisi konkret, që karakterizohet nga një kompleksitet elementesh gjeografike, nxënësve u kërkohet që të listojnë të gjitha ndjenjat, idetë, mendimet, faktet, objektet dhe dukuritë gjeografike që ata vërojnë në horizont nga një kuotë dominuese.⁵

Pas një brainstorming-u të tillë impresionues, ku nxënësit reflektojnë ndaj njohurive të marra në klasë, mësuesi krijon një brainstorming, por tani duke kërkuar prej nxënësve të përshkruajnë kryesisht ato ide apo konstatime të vrojtues, që kanë të bëjnë vetëm me një objekt apo dukuri të caktuar, që lidhet me temën dhe qëllimin e ekskursionit mësimor.⁶

Një tjetër situatë brainstorming-u mund të synojë të sqarojë dhe të kompaktësojë disa njohuri të mëparshme ose qëndrime individuale të nxënësve lidhur me marrëdhëniet e njeriut me natyrën që e rrethon.

Brainstorming-u presupozon përdorimin e të gjitha formave dhe mjeteve didaktike, që zotëron lënda e gjeografisë.

Nxënësit përfshihen në brainstorming dhe reflektojnë në mënyrë aktive, kur mësuesi u drejtohet me pyetje, si p.sh.:

- Çfarë mendoni ju për...
- Çfarë shikoni tek ...
- Çfarë mendoni se ka ndodhur në ...
- Ç'ju bën të mendoni kështu për ...
- Për çfarë flet pjesa që lexuat për ...
- Ç'do të ndodhë sikur ...
- Ç'ndryshime shikoni midis ...
- Përse ju shërben ...
- Ç'gjëra interesante ka ...

Brainstorming-u nuk mund të zhvillohet:

- Kur nxënësit nuk kanë njohuri për çështjen që shtrohet.
- Kur çështja (pyetja) kyç që ju do të përdorni për brainstorming nuk është formuluar mirë (ka mangësi).
- Kur çështja (pyetja) kyç që ju do të përdorni, ka pak alternativa (ide) për zgjidhjen e problemit.⁷

2. INSERT

Insert është një metodë që i lejon nxënësit të kontrollojnë gjallërisht shkallën e tyre të të kuptuarit gjatë leximit. Nëpërmjet kësaj teknike sigurohet pjesëmarrja e qendrueshme e nxënësve në mësim.

Gjatë leximit nxënësit udhëzohen që të vendosin shenjat e mëposhtme:⁷

"√" Vendosni shenjën "√" (kontrollo), nëse diçka që lexoni pohon atë që dini ose mendoni se dini.

"+" Vendosni një "+" (plus), nëse një pjesë e informacionit që ndeshni është i ri për ju.

"-" Vendosni një "-" (minus), nëse një pjesë ose disa prej informacionit që lexoni kundërshton ose është e ndryshme nga ajo që dini ose mendoni se dini.

"?" Vendosni një "?" (pikëpyetje), nëse ka informacion që është i paqartë për ju ose ka diçka

që ju duhet të dini më shumë rreth këtij informacioni.

Informacioni i shenjëzuar, hidhet pastaj në tabelën **INSERT** sipas shenjave përkatëse.

"√"	"+"	"-"

Kjo teknikë përdoret në fazën e realizimit të kuptimit. Zbatimi i saj zgjat rreth 20-25 minuta.

Një formë e ngjashme e teknikës **INSERT** është teknika "**Di/ Dua të di/ Mësoj**", skema e të cilës është paraqitur më poshtë.

Di	Dua të di	Mësoj

Në kolonën e parë, "Di", nxënësit do të shkruajnë atë informacion që nga leximi u duket si i njohur.

Në kolonën e dytë, "Dua të di", do të shkruhen pyetje ose kërkesa të nxënësve, rreth çështjeve për të cilat ata kërkojnë të dinë më tepër.

Në kolonën e tretë, "Mësoj", nxënësit do të shkruajnë një përmbledhje të informacionit të ri që përvetësuan nga teksti.

Ka më tepër efektivitet kur përdoret me nxënësit e klasës V, VI.⁸

3. HARTA E TË PYETURIT

- Teknika më bashkëkohore e të pyeturit në mësimin e gjeografisë është harta e të pyeturit. Ajo është një skicë që shfaq idetë e rëndësishme të mësimin, të vendosura në një renditje logjike në trajtën e një skeme racionale pyetjesh, që lexohen dhe kuptohen me lehtësi nga nxënësit.

Përdormi i kësaj teknike ka disa përparësi:

- Hap rrugën për diskutim.
- Ndhmon nxënësit për të zhvilluar aftësi më të mëdha të menduarit.
- Tërheq nxënësit në punët e pavaruara.
- Rrit rolin e nxënësve në mësim.
- Nxit të menduarit logjik.
- Nxit dhe tërheq nxënësit pasivë.
- Harta e të pyeturit mund të përdoret me sukses në fazën e realizimit të kuptimit dhe të reflektimit.
- Një hartë e të pyeturit mund të përdoret për të menduar rreth çdo lloj çështjeje ose teme. Ajo mund të përdoret, gjithashtu, gjatë një mësimi për të gjallëruar diskutimin e nxënësve, për t'i mbajtur ata të interesuar rreth problemit dhe për të përmbledhur informacionin e trajtuar.

Si të krijojmë një hartë të pyeturi

Për të përpiluar një hartë të pyeturi, mund të ndiqet kjo rregullsi:

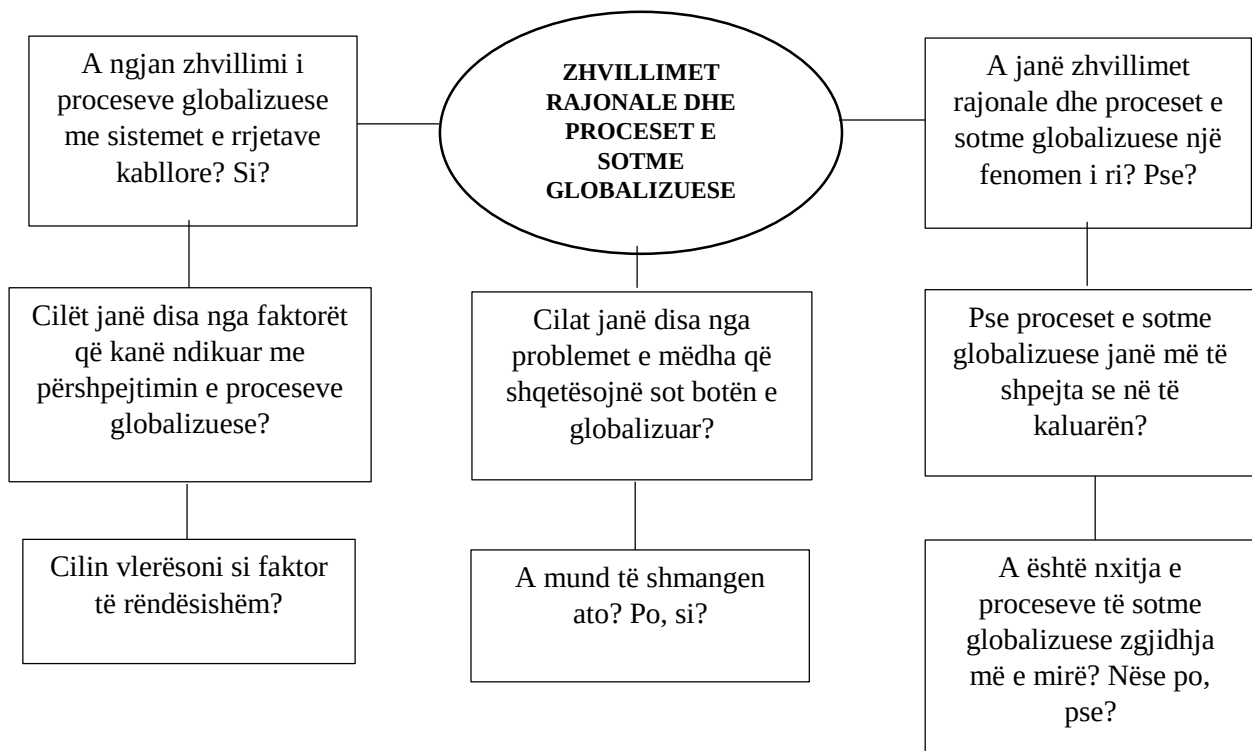
-Shkruhet tema e mësimin që do të shpjegohet në qendër të tabelës.

Pas kësaj vizatohet harta e të pyeturit, në të cilën pas pyetjeve kyç, gjenden të lidhura edhe

pyetje të tjera që zgjerojnë hartën. Në këto nënpyetje mësuesi aktivizon nxënësit në një nivel më të ulët dhe më pas e gjithë klasa futet në punë.

Shembull 1:

- U kërkohet nxënësve të punojnë në dyshe dhe të shkruajnë në fletore përgjigjet e pyetjeve përkatëse.
- Ndihmohen nxënësit që t'i afrohen përgjigjeve që pret mësuesi.⁹

4. KLLASTERI

Kllasteri, ose grupimi i mendimeve që, ndonjëherë, në literaturë emërtohet "harta e mendimeve", është një teknikë që i nxit nxënësit të mendojnë për të krijuar lidhje midis fakteve. Shërben si një mjet i fuqishëm për fillimin e procesit të të mësuarit, sidomos për ata nxënës që u mungon një dëshirë e tillë.

Hapat për realizmin e kllasterit janë të thjeshta dhe të lehta për t'u mbajtur mend:

- Shkruhet një fjalë në qendër të fletës, (dërrasës së zezë, apo sipërfaqes ku mund të shkruhet).

- Shkruhen fjalë apo fraza që vijnë në mend rreth kësaj fjale apo teme të zgjedhur, pa gjykuar rreth tyre.

- Kur idetë vijnë në mend të kësaj fjale apo teme të zgjedhur, pa gjykuar rreth tyre.

- Shkrimi i ideve ndërpritet vetëm kur mbaron koha e caktuar. Ndërkohë nxënësit nuk duhet të shqetësohen për gabimet në shkrim apo në shqiptim.

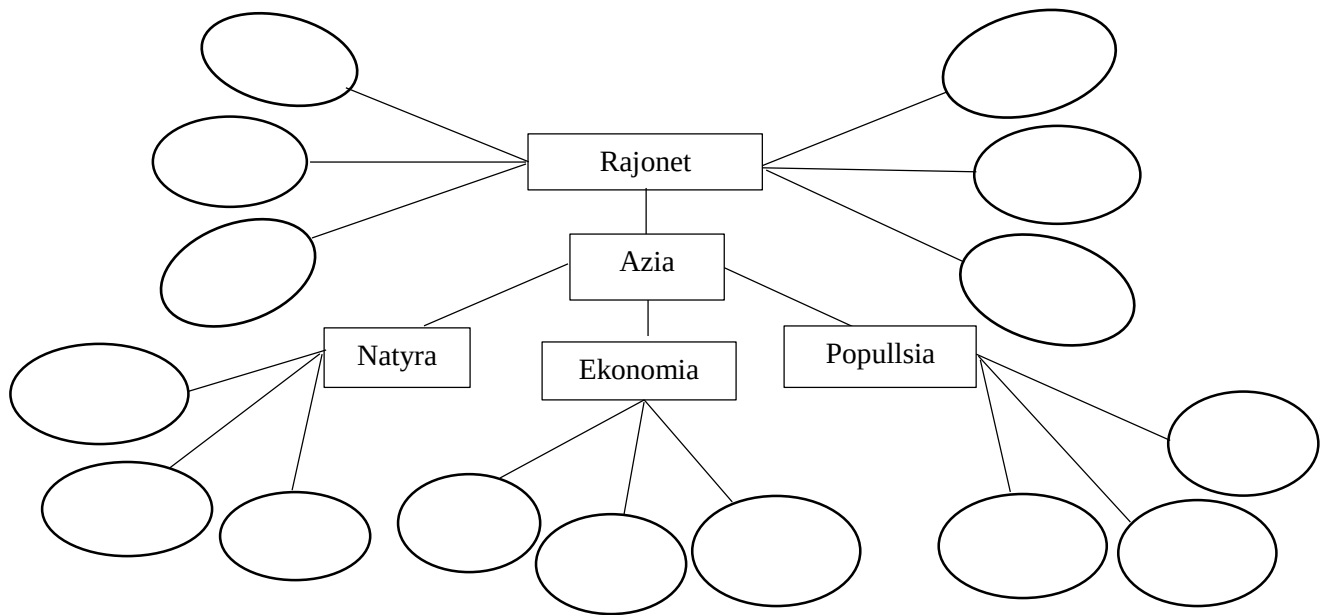
Kjo teknikë mund të përdoret në fazën e evokimit dhe të reflektimit, në të gjitha lëndët dhe me çdo moshë nxënësish. Ai mund të përdoret për të stimuluar të menduarit, përpara se të studiohet pjesa ose për të bërë përmbledhjen e asaj që është studiuar; kllasteri paraqet një rrugë për të ndërtuar lidhje apo grafikë të rinj që paraqesin arsyetimin e ri.

Shembulli i mëposhtëm ilustron konceptin bazë të "**KLLASTERIT**", që fillon me një ide (koncept ose ngjarje) qendrore, në rastin tonë me klimën dhe që shtohet me elemente të tjera.

Një progresion i ideve, koncepteve, ngjerjeve të rreshtuara bëhet bazë për zgjerimin e të kuptuarit në nivelet më të larta dhe krijohet një "**HARTË E MENDIMEVE**".

Pyetjet ose thëniet shitesë mund të përdoren për të zhvillura interpretimet, për të udhëhequr diskutimet në klasë etj. "Kllasteri" gjithashtu

shërben për t'i mësuar nxënësve aftësitë bazë organizative.¹⁰

4. TABELA E KONCEPTEVE

Është një teknikë racionale për të organizuar informacionin gjeografik. Përdoret veçanërisht kur jepen njëkohësisht më shumë se një koncept a dukuri. Ndhmon së tepërmi të kuptuarit, përmes strukturimit të materialit, pas leximit dhe në realizimin e skemave të qarta, që sigurojnë qendrueshmërinë e dijeve.

Kjo teknikë përdoret me sukses në fazën e realizimit të kuptimit dhe reflektimit.

Tabela e koncepteve hartohet duke renditur konceptet e dukuritë, që duhet të krahasohen dhe në kolona renditen tiparet apo karakteristikat mbi bazën e të cilave bëhet ky krahasim.

Shembulli 1:

Shkruaj në tabelën e mëposhtme të koncepteve veçoritë dalluese të Amerikës Anglosaksone dhe Amerikës Latine dhe krahasojo ato.

<i>Rajonet</i>	<i>Veçoritë e natyrës</i>	<i>Popullsia</i>	<i>Ekonomia</i>
Amerika Anglosaksone			
Amerika Latine			

Shembull 2: Përshkruaj në kutizat bosh të tabelës së mëposhtme të koncepteve tiparet dalluese të klimës mesdhetare:¹¹

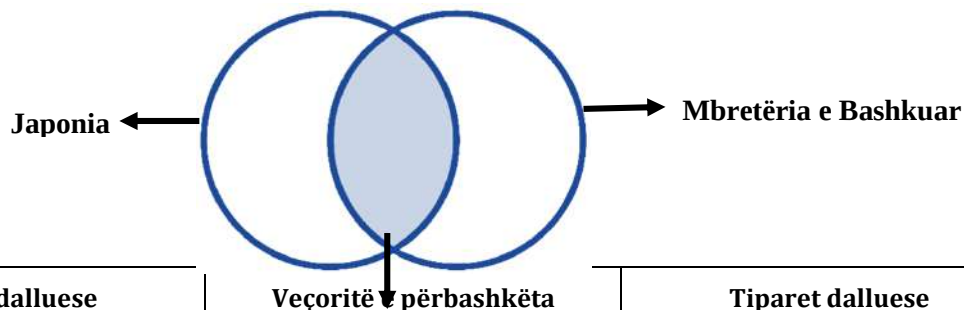
5. DIAGRAMI I "VENIT"

- Diagrami i Venit është një teknikë, më anë të së cilës evidentohen të përbashkëtat dhe dallimet ndërmjet dy koncepteve, dukurive natyrore e shoqërore, peizazheve, rajoneve, shteteve, kontinenteve etj.
- Diagrami i Venit ndërtohet me prerjen e dy a më shumë rrathëve.

- Përdoret kryesisht gjatë fazës së reflektimit, pothuajse në çdo orë mësimi. Nëpërmjet tij, nxënësit zbulojnë tipare të përbashkëta dhe veçori dalluese në varësi të specifikave të temës së mësimi, si dhe mbajnë qendrimë personale lidhur me to.
- Veprimtaria zgjat 10'-20', por është në varësi të temës, moshës dhe kohës së përgjithshme në dispozicion.¹²

Shembull :

Përcakto në Diagramin e Venit veçoritë e përbashkëta dhe tiparet dalluese mes Japonisë dhe Mbretërisë së Bashkuar

Tiparet dalluese	Veçoritë e përbashkëta	Tiparet dalluese
1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____	1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____	1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____

6. PESËVARGËSHI

Pesëvargëshi është një teknikë, e cila kërkon sintetizimin e burimeve të informacionit dhe një shprehje të saktë, që përshkruan apo reflekton idenë kryesore të një teme të caktuar.

Pesëvargëshi është një vjershë me pesë rreshta. Pesëvargëshi ka një strukturë të caktuar:¹³

• **Rreshti i parë** është përshkrimi me një fjalë i temës (*zakonisht emër*)

• **Rreshti i dytë** është përshkrimi në dy fjalë i temës (*dy mbiemra*)

• **Rreshti i tretë** përman tri fjalë që shprehin veprime të temës (*tri folje*)

• **Rreshti i katërt** është një fjali me katër fjalë që shprehin qëndrimin dhe ndjenjën për temën (*fjali*)

• **Rreshti i pestë** është një fjalë sinonime që ripërcakton thelbin e temës (*sinonim*).

Shembulli 1:

1	Pyjet e Amazonës
2	Të dendura, Të pakalueshme
3	Digjen, Priten, Gjenerohen
4	Janë "mushkëritë" më të mëdha të botës.
5	Selvas

Pesëvargëshi është një teknikë që përdoret zakonisht në fazën e reflektimit, meqë bën sintetizimin e informacionit të marrë. Gjen zbatim në çdo lëndë e në çdo klasë. Pesëvargëshi shërben shumë mirë si mjet për të bërë përmbledhjen e informacionit në tërësi; si një mënyrë e vlerësimit të gjykimit të nxënësve; si një mënyrë për shprehje krijuese.¹⁴

Tipet e orëve të mësimi në lëndën e gjeografisë

Orët e mësimi, pavarësisht nga tematikat e ndryshme, kanë të përbashkët:

- **Qëllimin arsimor**

- **Qëllimin edukativ**

Duke u nisur nga këto qëllime didaktike, orët e mësimi, sipas tipit, i klasifikojmë në:

A. Tipi i mësimi hyrës

B. Tipi i mësimi për studim material të ri mësimor

C. Tipi i mësimi për kontrollin e njohurive¹⁵

D. Tipi i mësimi përsëritës - përgjithësues

E. Tipi i mësimi të kombinuar

Disa kritere për

përzgjedhjen e tipit të mësimi

Për zgjedhjen e tipit të mësimi, mësuesi duhet të niset nga disa kritere:

1. Kriteri i parë për zgjedhjen e tipit të mësimi është qëllimi didaktik i orës së mësimi. Në qoftë se qëllimi kryesor do të jetë kontrolli i njohurive, atëherë do të përdoret tipi i mesmit për kontrollin e njohurive etj.

2. Për zgjedhjen e tipit të mësimi merret parasysh përmbajtja e materialit mësimor e nëse kjo ka karakteristika të veçanta e jep njohuri që nxënësit nuk i kanë marrë më parë, atëherë zgjidhet tipi i mësimi për dhënien e materialit të ri, ku vendin kryesor e zë shpjegimi.

3. Zgjedhja e tipit të mësimi ka të bëjë edhe me përgatitjen metodiko-shkencore të mësuesit. Në qoftë se mësuesit i mungon kjo përgatitje, ai mund të përdorë më lehtë tipin e mësimi të kombinuar, mjafton që t'u përmbahet sa më mirë parimeve të përgjithshme didaktike dhe kritereve për planifikimin e mësimi.¹⁶

4. Në zgjedhjen e tipit të mësimi merren parasysh interesat, dijet dhe aftësitë e nxënësve.

5. Në zgjedhjen e tipit të mësimi merret parasysh edhe mosha e nxënësve. Kjo bën të mundur sigurimin e vëmendjes dhe pjesëmarrje të nxënësve në mënyrë aktive në mësim.

Roli i mësuesit në vlerësim

Të gjitha vlerësimet bëhen nga mësuesi. Përpara mësuesit shtrohet pyetja: Kur vlerëson me gojë ose me shkrim një ose disa nxënës, ç'duhet të bëjnë të tjerët? Mund të dëgjojnë, dhe kjo përbën një përsëritje për ta; mund të kryejnë detyra të tjera individuale ose të punojnë me çifte a me grupe, duke bërë prova për kontroll. Roli i mësuesit në një kontroll të tillë tashmë ka ndryshuar. Vlerësimet e të gjitha llojeve bëhen në klasë si një pjesë normale e veprimtarisë mësimore. Të gjitha veprimtaritë e të mësuarit të sotëm përbëjnë forma vlerësimi në vetvete. Mësuesi të ketë parasysh nevojën e integritetit të vlerësimit me procesin e mësimdhënies dhe të të mësuarit.¹⁷ Mësuesi kur vlerëson rezultatet e punës së cdo nxënësi duhet të marrë parasysh dhe vecoritë individuale të tij (aftësitë, forcën e të menduarit dhe gjykuarit, shëndetin, kushtet e jetesës). Për cdo nxënës nota duhet të jetë e motivuar dhe e merituar. Motivimi i notës kërkon kujdes e takt nga ana e mësuesit.

PËRFUNDIME

- Metodika e gjeografisë ka si objekt studimi procesin e të mësuarit të temave të gjeografisë. Ajo jep format dhe metodat e mësimit dhe të edukimit që përdoren në lëndën e gjeografisë.
- Metodika e mësimit të gjeografisë tregon rrugët dhe format se si arrihet me sukses lidhja e përgjithshme gjatë procesit mësimor-edukativ, midis përvetësimit të njohurive dhe zhvillimit mendor.
- Forma kryesore e organizimit të mësimit të gjeografisë në shkollë është ora e mësimit. Cilësia e orës së mësimit varet nga kombinimi i drejtë i mjeteve, metodave dhe shfrytëzimit në mënyrë maksimale të 45 minutave.
- Strategjitë e të mësuarit përfshijnë në vetvete tërësinë e metodave, teknikave dhe veprimtarive që do të përdoren për të arritur qëllimet dhe objektivat. Ato kanë të bëjnë me mënyrën e organizimit dhe aktivizimit të nxënësve, të përpunimit të informacionit, për të ndërtuar dhënie e marrje materiali

mësimor në mënyrë të

kuptueshme e të logjikshme.

- Mësimdhënia është tërësia e atyre strategjive, procedurave, teknikave dhe mjeteve nëpërmjet të cilave do të arrihen synimet dhe objektivat mësimore ku elementi kyç i trekëndëshit pedagogjik është mësuesi.
- Mësuesi i gjeografisë duhet të zotërojë, njohuritë e lëndës, njohuritë pedagogjike dhe njohjen e programit.

SUGJERIME.

Duke patur parasysh se termi Metodologji e Mësimdhënies në gjeografi përkon me strategjitë e mësimdhënies, gjë që po anashkalohet si nga mësuesit e vjetër shtu edhe nga mësuesit e rinj është një arsye për të renditur këto sugjerime:

1. Nuk duhet që të bëhet mbivlerësimi i metodikës së gjeografisë, gjë që po ndodh tek mësuesit e vjetër, të cilët bazohen vetëm te njohuritë që ata disponojnë. Ata duhet që të punojnë për të përdorur teknikat dhe strategjitë bashkëkohore.
2. Nuk duhet që të ndodhë nënvlerësimi i materialit gjeografik, gjë që e bëjnë mësuesit e rinj, të cilët ndjekin mënyrën monotone të shpjegimit të mësimit, mjafton që të njohin lëndën, gjë që është e gabuar, çka bën që niveli i orës së mësimit të jetë shumë i ulët dhe nxënësit të përballen me mungesën e informacionit gjeografik.

Mendoj që mësuesit duhet ta njohin mirë lëndën e gjeografisë, normat bazë të saj dhe të jenë në gjendje t'i zbatojnë ato sipas kushteve që u ofron shkolla ku ata mësojnë.

LITERATURA

1. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, fq. 30
2. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012 fq. 30-32
3. Fatlinda, Shkurti "Mësimdhënia e gjeografisë ne moshen e re shkollore", Triptik, Vlore 2009" fq. 43-48
4. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, fq. 36
5. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, fq. 37
6. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012- fq. 38
7. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012 - fq. 45
8. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, fq. 45
9. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, - fq. 47
10. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, fq. 48
11. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012- fq. 48
12. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, fq. 51
13. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, fq. 51
14. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, fq. 51-52
15. Trandafili, Genc "Libër Mësuesi", Gjeografia 8, Ideart, Tirane - 2012, fq. 88
16. Bardhyl, Musai, "Metodologjia e Mësimdhënies", B. Musai, Tirane 2003
17. F. Shkurti "Mësimdhënia e gjeografisë ne moshen e re shkollore", Triptik, Vlore 2009, fq.140-143